

ISSN 2591-1201

LETNIK 5 • 2021 • ŠTEVILKA 2

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dilemmas

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešič (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Matic Batič (Slovenija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Slovenija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 29. 10. 2021.

Lektoriranje in prevod povzetkov

Urška Škvorc

Prevod povzetkov

DigitPen

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Nonparel, d. o. o.

Naklada

200 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m m a s

Review of Slovene Contemporary History

VSEBINA

Razprave

Igor Grdina

Judje v Celjskih Slovenskih novinah

7

Hrvoje Čapo

*Slovenija i Hrvatska u izvješćima Arthura Wooda
DuBoisa iz 1919. i 1920. godine*

29

Pavlina Bobič

*Pota »Štajerskega bataljona« –
od idealizma do preobrazbe leta 1942*

61

Mirjam Dujo Jurjevčič

*Vaške straže na območju
južne Notranjske, 1942–1943*

93

Mateja Čoh Kladnik

*Proces proti podpornikom Matjaževe vojske v Sevnici:
primer Marije Košir*

125

Matic Batič

*Renzo De Felice in njegovo razumevanje
italijanskega fašizma*

159

Predstavitev zgodovinskih virov

Neža Strajnar

*Predstavitev zapuščine prof. dr. Sergija Vilfana
(1919–1996), ki jo hrani Biblioteka Slovenske akademije
znanosti in umetnosti*

195

Recenzije

Jelka Piškurić

*Tanja Jakomin Kocjančič, Časopisje na Primorskem v
letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija, Inštitut
za novejšo zgodovino, Ljubljana 2021, 343 strani*

203

Mateja Čoh Kladnik

*Martin Previšić, Zgodovina Golega otoka,
Mladinska knjiga, Ljubljana 2021, 624 strani*

209

Damjan Hančič

*Marianna Oravcová, Akcija B,
Ústav pamäti národa, Bratislava 2020, 304 strani*

213

Marta Keršič

*Pavlinka Korošec Kocmur, Vrnitev slovenskih izseljencev
v Slovenijo, Izselsko društvo Slovenija v svetu,
Ljubljana 2020, 272 strani*

219

R a z p r a v e

Prejeto: 23. oktober 2021
1.01 izvorni znanstveni članek

Igor Grdina¹

Judje v Celjskih Slovenskih novinah

Izvleček

V Celjskih Slovenskih novinah, ki so bile najodločneje liberalno usmerjene med vsemi slovenskimi časopisi v času pomladi narodov 1848–1849, so ob številnih aktualnih vprašanjih obravnavali tudi uveljavitev polne enakopravnosti Judov. Ustavni in zakonski predpisi o državljskih pravicah in dolžnostih so pri marsikom povzročili nelagodje, saj niso delali razlik med pripadniki različnih veroizpovedi. Že tedaj so bile močno razširjene stereotipne predstave o Judih, kljub temu pa je bilo v odnosu do njih zaznati razlike. Medtem ko so nekateri videli v njih le demagoške netilce nemirov, so drugi opozarjali, da so se jim godile hude krivice in da so bili v Avstrijskem cesarstvu dolgo časa žrtve njim nena-klonjenih razmer.

KLJUČNE BESEDE: *Celjske Slovenske novine, Judje, antisemitizem, revolucija 1848, ustava*

¹ Ddr. Igor Grdina, znanstveni svetnik, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 2, SI – 1000 Ljubljana, igor.grdina@zrc-sazu.si.

Abstract

In Celjske Slovenske novine, which was the most decisively liberal Slovene newspaper during the Springtime of Nations (1848–1849), the implementation of full equality of the Jews was discussed, in addition to numerous other current issues of that time. Constitutional and legal regulations on civil rights and duties caused discomfort to many, as they did not discriminate between members of different religions. The stereotypical notions of the Jews were already widespread at that time. However, there were perceptible differences in the attitude towards them. While some saw them only as demagogic instigators of unrest, others pointed out that they had suffered grave injustices and that they had long been victims of unfavourable conditions in the Austrian Empire.

KEYWORDS: *Celjske Slovenske novine, Jews, antisemitism, revolution of 1848, constitution*

Po padcu skoraj vsemogočnega državnega kanclerja Metternicha, čigar cenzurni aparat, ki ga je upravljal Josef grof Sedlnitzky von Choltitz,² je tako zastiral kot krivil svobodno besedo v habsburški monarhiji, se je na Slovenskem pojavila vrsta časnikov. Njihova usmeritev je bila opazno različna, kar pomeni, da so bili nastavki političnega pluralizma že izoblikovani. Glede na ostrino, s katero je Avstrijsko cesarstvo v obdobju, ko je bilo skorajda učbeniško popolno utelešenje policijske države, pritiskalo na Slovence – pred letom 1843 so oblasti dosledno zavračale vse vloge za časnik v njihovem jeziku –, je bila mnenjska pisanost kar presenetljiva. Zlasti zato,

- 2 Ironija zgodovine je, da je Sedlnitzky po materini strani izhajal iz rodu Haugwitzev, katerega najznamenitejši pripadnik se je v zgodovino zapisal kot najučinkovitejši zagovornik in izvajalec terezijanskih reform.

ker dežele v zaledju Trsta niso bile ravno blagoslovljeni prostor diferenciacijo poudarjajoče modernizacije, ki je sprva potekala spontano, od časov Jožefa I. pa se je v vse večji meri preobrazala v državno dirigiran proces – pri čemer je reformska vnema dosegla višek v obdobju 1740–1790. Spremembe so poprej za večino prebivalstva enolično življenjsko stvarnost postopoma preobrazile v mnogoobrazno dejanskost.

Med narodnjaškimi časniki, ki so začeli izhajati leta 1848, so bile najodločnejše liberalne *Celjske Slovenske novine*.³ Urejal jih je gimnazijski profesor Valentin Konšek, tiskal pa Janez Krstnik Jeretin, ki ni skušal biti le vsestranski medijski podjetnik, temveč tudi gledališki organizator. Zaradi neutrudnosti in mnogoterih zaslug za blagor Celjanov so mu ti namenili celo častno meščanstvo. Njegovi emancipacijski naporu v prid slovensčine in njenih dotlej hudo zapostavljenih govorcev vrhnje plasti prebivalcev nekdanje knežje prestolnice, ki si je za svoje komunikacijsko sredstvo in emblema izbrala nemščino, še niso pretirano razburili.

Celjske Slovenske novine, katerih prva številka je ugledala luč sveta 1. julija 1848, niso skrivale, da so otrok revolucije. Tako so se že ob svojem rojstvu trudile počastiti in ohraniti spomin na »[t]rinajsti dan Sušca«, ki je bil »vsém narodam austrijskiga carstva dragi nepozabljivi dan«. Tedaj se je, kakor je zaneseno pisal Konškov list, »[s]taro spodjedeno zidovje, v katerim jih je toliko milijonov ljudi ječalo, [...] poderlo; – tema je, ko de bi trenil, prejšla, inu razjasnilo se je vsem. – Jasniga dneva se je vse veselilo – tudi Slovenci.«⁴

3 Časnik se je ob prenehanju izhajanja ob koncu leta 1849 imenoval *Slovenske novine*. Poprej pa je na emblematični ravni namesto nacionalne poudarjal ožjo – mestno oz. regionalno – pripadnost. To mu je omogočilo, da je nadomestil nemško pisani list *Cillier Wochenblatt* oz. *Zeitung*, ki je začel izhajati 1. aprila 1848.

4 *Celjske Slovenske novine*, 1. 7. 1848, 1.

Časnik, ki mu je zibel stekla v mestu ob Savinji, se ni bal zoperstavljati prevladujočemu mnenju. Tako je s člankom Jožefa Šubica odprl diskusijo o duhovniškem celibatu,⁵ ki je bila za slovenski prostor precej nenavadna, razumljiva pa postane na širšem ozadju dobe. V prvi polovici 19. stoletja so se posamezni slovenski intelektualci najprej pod vplivom avstroslavizma, potem pa tudi ilirskega gibanja, ki se jim je ne samo do oblastne prepovedi in zožitvi v hrvaško strugo, temveč tudi pozneje zdelo perspektivno,⁶ začeli ozirati proti jugovzhodu. Tamkaj so kajpak opazili pravoslavni svet in razmere v njem. V Konškovem listu so tako bralstvo kar podrobno seznanjali z dogajanjem onstran Sotle in ga poučevali o razlikah med rodoljubnimi »Horvati«/»Iliri« in »Madžaroni«.⁷ Za duh časa se zdi značilno, da so na straneh *Celjskih Slovenskih novin* po zmagoslavni operaciji feldmaršala Radetzkega, čigar čete so najprej stabilizirale položaj habsburških čet v Lombardsko-Beneškem kraljestvu, nato pa prešle v protinapad proti vstajnikom ter napadalcem iz Piemonta in Papeške države, objavili verze vsestranskega hrvaškega narodnega prepородitelja Pavaa Stoosa v čast spodnjih Štajercev.⁸ Ti so se namreč kot vojaki »jeklenega« 47. pešpolka grofa Kinskega posebej odlikovali v bojih s sovražniki podonavskega cesarstva: general Konstantin d'Aspre se je pred njimi odkril in dejal, da bo tako storil tudi v

5 *Celjske Slovenske novine*, 27. 9. 1848, 53; *Celjske Slovenske novine*, 3. 10. 1848, 59, 60.

6 Ilirsko ime je bilo prepovedano približno v istem času, ko je bilo dovoljeno izhajanje *Kmetijskih in rokodelskih novic*. Obe potezi sta konsistentni pri omejevanju moči Ljudevita Gaja in njegovih pristašev, ki so bili dvoru dobrodošel zaveznik pri nasprotovanju Madžarom, hkrati pa so mu postajali vse bolj neljubi zaradi težnje po zrušenju obstoječe strukture odnosov med Kraljevino Ilirijo na zahodu in južnoslovanskimi provincami Osmanskega imperija na vzhodu.

7 *Celjske Slovenske novine*, 2. 8. 1848, 22.

8 *Celjske Slovenske novine*, 9. 8. 1848, 25.

prihodnje, na to počastitveno gesto pa so prekaljeni bojevniki odgovorili z burnimi klici: »Živijo!«⁹

Ob dunajski oktobrski vstaji so *Celjske Slovenske novine* pokazale, da njihov narodnostni angažma, ki se je več kot očitno kazal v nezaupanju do frankfurtskega parlamenta in zedinjene Nemčije,¹⁰ ni bil le načelen. Prav nasprotno: časnik ni prav nič skrival, da stavi na reševanje političnih problemov v okviru habsburške monarhije in le od njenih državljanov izvoljenih teles. Mogli bi reči, da je bil list zagovornik zakonite revolucije. Pri tem pa je kljub jasnemu temeljnemu profilu ohranjal kar nekaj prostora za različna mnenja in se ni hotel spremeniti v propagandistično trobilo določene politične linije. Tako je bila Konškovim *Novinan* združitev spodnje Štajerske s Kranjsko, za katero se je v graškem deželnem zboru avgusta 1848 zavzel poslanec Jakob Kreft, brez dvoma simpatična,¹¹ čeprav je bil v

9 Ibid., 26.

10 *Celjske Slovenske novine*, 2. 8. 1848, 23, 24.

11 *Celjske Slovenske novine*, 16. 8. 1848, 29, 30. Za Zedinjeno Slovenijo se je v Konškovem časniku odločno zavzel tudi pravnik, državnozborski poslanec in poznejši univerzitetni profesor Jožef Krajnc, ki je zoper Gurnikovo zagovarjanje štajerske ozemeljske nedotakljivosti nastopil 20. decembra 1848. Glejte: *Celjske novine*, 20. 12. 1848, 101, 102. Krajnc je tedaj poudaril: »Narodnost, dragi Slovenci! je ta prva ino vsih dobrot nar večja. Ona zapopade v sebi našo prihodnost ino svobodbost. Le, če mi našo narodnost popolnoma zagotovimo, bomo Cesarovih dobrot deležni; če ne – bomo zopet sužni. V zavezi Štajerski (to je z Nemci) pa ne bomo nikol narodnosti popolnoma deležni, ampak le, če se vsi Slovenci zedinimo, po jeziku, narodu ino imenu. Vejte, mi se več kot 2000 let Slovenci imenujemo (to je veja presilno velikega, stariga inu imenitniga naroda Slovanov). Naše pravo ime je imenitno, veliko slovečo – Slovenec, ne pa Štajerc, Korošec, Krajnc, katere imena nas – per branju zgodopisov – le spomnijo, da so Nemci naš miroljubi narod po krivici razcepali, nas hlapce napravili, nam tlako inu druge težke davke nalagali.« Poprej je bil Krajnc navdušen nad Gurnikom in ga je označeval kot »vrlega domorodca.« Glejte: *Celjske Slovenske novine*, 16. 8. 1848, 33.

mestu ob Savinji faktotum revolucije slikarsko nadarjeni poštni mojster Vincenc Gurnik, čigar misli so se sukale v obstoječem okviru: njegovi rojaki naj bi dobili le posebno okrožje na jugu zelene vojvodine. Neenotnost slovenskih prvakov seveda ni puščala dobrega vtisa na politični sceni, saj je bila v nasprotju z množično podporo oblikovanju zedinjene domovine, ki jo je izpričalo peticijsko gibanje.¹²

Nesoglasja med Hrvati in Madžari, ki so septembra 1848 prerasla v odkrito vojno, so položaj samo še dodatno zapletla. V enačbe, ki so odločale o življenju in smrti, se je vrinjalo vse več spremenljivk. Neenotnim graditeljem ustavnih temeljev in zakonskih stebrov Avstrijskega cesarstva je bilo čedalje težje krmariti med čermi samovolje. Oktobra 1848, ko je na Dunaju razburjena množica, nad katero parlamentarizirani revolucionarji niso mogli vzpostaviti nadzora,¹³ linčala hrvaške čete na Ogrskem podpirajočega vojnega ministra Theodorja Baillleta von Latourja – temu življenja ni rešilo niti ponujanje odstopa¹⁴ –, je celjski tednik, ki se je zavedal kočljivosti trenutka, zago-

12 Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo* (Ljubljana: Nova revija, 1999).

13 Josephine Goldmark, *Pilgrims of '48* (New York: Arno Press. A New York Times Company, 1975), 75–85. Čisto gotovo je, da večina najuglednejših radikalnih poslancev z umorom vojnega ministra Latourja ni imela nič in je celo poskušala pomiriti razgrete duhove. Toda nekateri od njih – kakor Radovljičan Anton Fuster, ki je bil po poklicu duhovnik – niso bili voljni posredovati pri preprečevanju žrtev. S tem so nehote delali uslugo protirevolucionarni strani, ki je dobila svojega mučenika. A celo ti parlamentarni revolucionarji po vsej verjetnosti niso bili krivi za smrt nepriljubljenega ministra, ki je v razmajani monarhiji poskušal z železno roko vzpostavljati red. Glejte: Anton Fister, *Zbrani spisi. Prva knjiga* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1987), 171.

14 Peter Enne, »Ein Dokument der Todesangst – Latours Rücktrittsangebot vom 6. Oktober 1848«, v: *Viribus Unitis. Jahresbericht 2010* (Wien: Heeresgeschichtliches Museum, 2011), 92–99.

varjal politiko nevmešavanja v prestolniške zadeve. Potem ko so kmetje prejšnji mesec končno dočakali zemljiško odvezo, je bila za veliko večino prebivalstva revolucija uspešno sklenjena.¹⁵ Zato v Celju kljub pozivom narodni straži, da pomaga Dunaju, za katerega se je vedelo, da se bo po umiku dvora in enot generala Maximiliana Anatona Karla von in zu Auerperga iz mestnega območja znašel v kleščah Habsburžanom zvestih čet, zlasti armade Alfreda kneza Windisch-Graetza in pandurjev Josipa Jelačića barona Bužimskega, ni prišlo do nove plime nezadovoljstva. Poštni mojster Gurnik, ki kljub občasno jasno izpričani revolucionarni vnemi ni bil fantast, je obvladal razmere. Kot poveljnik lokalne narodne straže članov slednje ni jadrno naložil na vlak in odbrzel proti Dunaju, kakor je bil pozvan 9. oktobra iz Gradca – ker o tem pač ni dobil ukaza od sebi nadrejenega deželnega »komandanta« –, temveč je samo dopustil, da se proti prestolnici podajo prostovoljci. Dva neustrašna Celjana sta se potem res odpravila na pot, vendar na cilj kljub kar izdatni denarni pomoči tovarišev v višini 28 goldinarjev nista prišla. Eden od njiju se je prebil do Dunajskega Novega mesta, dlje pa zaradi ustavljenega prometa ni mogel.¹⁶ V feldmaršala povišani knez Windisch-Graetz je namreč uspešno blokiral prestolnico ob lepi modri Donavi in jo začel dušiti, nakar so jo njegove čete obstreljevale s topništvom in nazadnje tudi osvojile. Ob koncu oktobra je imela hidra upora v cesarskem mestu strte vse glave. V začetku novembra je bila večina prekucuhov polovljenih, nekaj pa tudi že ustreljenih. Značilno se zdi, da je pozneje na straneh celjskega časnika prišlo do obračuna s poslanci, ki so se zapisali levemu radikalizmu in so simpatizirali z oktobrskimi prevratniki.

15 *Celjske Slovenske novine*, 20. 9. 1848, 49, 50; *Celjske novine*, 3. 10. 1848, 57, 58.

16 *Celjske novine*, 18. 10. 1848, 66.

Konškovemu listu sta se posebej nevarna zdela večinoma v Gradcu delujoči pravnik Alojzij Smrekar iz sevniškega in Jurij Gajer iz mirnskega okraja.¹⁷ A nekaj težav je bilo tudi na domačem terenu, saj je celjski poslanec, »gospod kmet« Matija Zupanc, prav tako pogledoval v to smer.¹⁸

Po pripravi in razglasitvi oktroirane ustave, ki je bila v glavnem delo najmočnejšega nosilca tvornega konservativizma, nekdanjega cesarskega namestnika v Avstrijsko-Ilirskem primorju in v Galiciji ter aktualnega notranjega ministra Franza Serapha von Stadiona,¹⁹ je celjski *moniteur* ob starih problemskih sklopih našel še enega novega – judovsko vprašanje. Ljudje, ki so imeli za seboj izkušnjo Metternichovega absolutizma, so si očitno predstavljali, da bo marca 1849 uveljavljeni red ostal dolgo trajen. Leto dni revolucionarnih trenj ter dolgi meseci vojn in neučinkovitih natezanj okoli

17 *Celske novine*, 15. 11. 1848, 81–83. Ob tem je treba povedati, da skrajna levica v avstrijskem cesarstvu ni ostajala v liberalnih okvirih; to je v drugi polovici meseca novembra Slovincem dal vedeti Jožef Krajnc. Glejte: *Celske novine*, 22. 11. 1848, 86.

18 O odpoklicu »gospoda kmeta« Zupanca gl. *Celske novine*, 15. 11. 1848, 82, 83; napadeni poslanec, ki je bil doma pri sv. Primožu med Šentjurjem in Dramljami, pa je svoje ravnanje zagovarjal ob koncu leta. Glejte: *Celske novine*, 13. 12. 1848, 98, 99. Uredništvo je parlamentarcu odgovorilo v naslednji številki časnika. Očitno mu je, da se poteguje samo za kmete, ne pa za vse volivce. Posebej ga je poučilo, da ne sme pozabiti na svoje slovenstvo. Ko so se v začetku leta 1849 razširile govornice, da kani Zupanc sam odstopiti, je bil Konškov list zelo zadovoljen. Glejte: *Slovenske novine*, 8. 2. 1849, 18; *Slovenske novine*, 1. 3. 1849, 31. Za obračuni s poslancem Zupancem je mogoče slutiti prizadevanje celjskega časnika, da bi zastopnik ljudstva po odstopu njemu neljubega parlamentarca postal kdo iz njegovega kroga – nemara kar urednik Konšek, saj se je kar naprej poudarjalo, da mora biti v parlamentu izobražen človek in ne preprost kmet.

19 Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895. Prva knjiga* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1955), 56.

temeljnih načel oz. njihovih formulacij v parlamentu so bili za prenekaterega človeka, ki se je osebno oblikoval v predmarčni dobi, bistveno preveč. Poleg tega je bil Stadion, ki je slovel po tenkem sluhu za zahteve časa – kot cesarski namestnik v Galiciji je na svojo roko odpravil fevdalizem že 22. aprila 1848 –, konservativec netradicionalnega kova: ni se zavzemal za petrifikacijo razmer, temveč za oblikovanje reda, ki ga ne bi bilo treba nenehno spreminjati. In natanko tak rezultat je dala marčna, z vladarjevim patentom razglašena ustava v razmerju med Nemčijo in habsburško monarhijo. V Frankfurtu so se po njeni razglasitvi hitro dogovorili o konstitucionalni podobi nove stvarnosti, vendar aktov o njej potem zaradi odpora pruskega kralja, ki cesarske krone ni hotel sprejeti na podlagi zanj nesprejemljivih utemeljitev, niso mogli uveljaviti v vsakdanji stvarnosti.²⁰ Ljudje brez posebnosti niso mogli vedeti, da se bo kmalu vzpostavil novi absolutizem. Le posamezni revolucionarji – kakor »osvoboditelj kmetov« Hans Kudlich – so kmalu ugotovili, da je bila celo Metternichova tiranija v primerjavi s samovoljo novega cesarja Franca Jožefa in grozovitostmi njegovih ministrskih pomagačev, zlasti kneza Felixa Schwarzenberga in Alexandra Bacha, otroška igrača.²¹

Marčna ustava iz leta 1849 je bila v mnogočem dokument, ki je zaključeval pot, na katero se je avstrijska monarhija podala z jožefinskimi patenti. Vmes je bila vrsta pomembnih dokumentov, vendar so se ti pomembno oddaljevali od duha reformne dobe. Začasna – Pillersdorfova – ustava, ki je stopila v veljavo 25. aprila 1848, ni mogla biti definitivna rešitev, saj je veljala le za habsburške dedne dežele. Vrh vsega je bil ta oktrea uveljavljen še pred dokončno odpravo fevdalizma, kar

20 Wolfgang J. Mommsen, 1848. *Die ungewollte Revolution* (Frankfurt am Main: S. Fischer, 1998), 275–284.

21 Lothar Höbelt, 1848. *Österreich und die deutsche Revolution* (Wien: Amalthea, 1998), 248.

je pomenilo, da niti ni mogel regulirati medčloveških odnosov z lastnino docela svobodno razpolagajočih državljanov.²² Za razliko od Pillersdorfovega konstitucionalnega provizorija je Stadionova ustava leta 1849 že mogla uveljaviti načelo enakosti prebivalcev posameznih dežel v celotni monarhiji tudi v tem segmentu. Dejansko je sprejela dobršen del pojmovanj, ki jih je uveljavila velika francoska revolucija leta 1789. Če v njej ni bilo sklicevanja na človekove pravice, pa je vsaj koncepcija državljan(stv)a slavila popolno zmago. Stanovski red, v katerem so imele različne korporacije prebivalstva različne cilje in namene bivanja, je bil ukinjen. S 27. členom marčne ustave je bilo državljanstvo dejansko definirano kot okvir, v katerem velja načelo enakosti. Slednje je bilo uveljavljeno pred zakonom in sodišči. Zelo pomemben je bil tudi 30. člen, ki je onemogočal različnost lastninske moči. Posedovalci so bili med seboj izenačeni. Ljudje, katerih imetje je bilo poprej omejeno s fevdalnim okvirom, so bili dvignjeni na raven tistih, ki so s svojo lastnino že v času starega režima lahko razpolagali povsem svobodno. Omejitve poslej tudi niso bile mogoče pri izbiri poklica. Državljanom se prav tako ni več smelo postavljati preprek, ki bi merile na vzpostavitev neenakosti pri možnostih njegovega opravljanja, kar je bila napoved konca cehovskih združenj. To je bila posledica dejstva, da je marčna ustava osebo na oze-mljih in ladjah pod avstrijsko jurisdikcijo štela za svobodno

22 Od razglasitve *Deklaracije o pravicah človeka in državljana* ob koncu avgusta 1789 je bila pravica do lastnine v Franciji šteta za enega od temeljev svobode. Razumljena je bila kot nezastarljiva in sveta. Takšno pojmovanje se je potem širilo po Evropi, pri čemer so veliko vlogo odigrale Napoleonove armade. Končno je postalo pravica do lastnine del pravnega standarda. Glejte: Walter Markov, Albert Soboul, 1789. *Velika revolucija Francozov* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1989), 91.

ter je zato prepovedovala ne samo suženjstvo in podložništvo, temveč tudi pokorščinske zveze.²³

Duh dobršnega dela paragrafov v marčni ustavi se vsebinsko ni bistveno razlikoval od določb, ki jih je dotlej uspel formulirati izvoljeni parlament, vendar pa jih je ta izpeljeval iz dvoru in vladi nesprejemljivega načela ljudske suverenosti. Značilno je monarh v Stadionovem dokumentu imel pravico do veta, ki ga ni bilo mogoče preglasovati.²⁴ Potemtakem ni pretirano reči, da se je marčna ustava, ki ni hotela biti anahronističen, temveč življenjski dokument, ponekod vsebinsko močno približala večinskemu mnenju med poslanci – čeprav je izhajala iz povsem drugačnih temeljev. Tvorni konservativizem vsekakor ni želel prehude konfrontacije s predstavniki ljudstva. Dejansko je Stadion nekatere od njih celo vnaprej obvestil o vladnih ukrepih.²⁵

Neprevelika oddaljenost med oktroiranim redom, vpeljanim marca 1849, in konstitucionalnim aktom, ki so ga pripravljali parlamentarci, pa se je kazala tudi v določbah patenta o političnih pravicah državljana. Stadion namreč vse tozadevne materije zaradi nedokončane vojne z Ogrsko, ki se je skušala izločiti iz okvira avstrijske monarhije, ni dal vpisati v ustavo, katere moč naj bi se raztegnila nad celotno cesarstvo Habsburžanov. Za takšno rešitev so se zavzemali zlasti generali okoli kneza Windisch-Graetza, ki so hoteli imeti proste roke pri sekanju lovka v panonski ravnici še domujoče pošasti revolucije.

Poslanci, ki so se do marca 1849 trudili s pripravo konstitucionalnega akta, so uspeli definirati in sprejeti le prvih 13

23 Besedilo marčne ustave oz. patenta, ki jo je razglašal, je dosegljivo na svetovnem spletu: <http://www.verfassungen.at/at-18/verfassung49-i.htm>, pridobljeno 27. aprila 2021.

24 Marčna ustava je pravico do absolutnega monarhovega veta po vsej verjetnosti povzela po zgledu iz Prusije. Glejte: Höbelt, 1848. *Österreich und die deutsche Revolution*, 260.

25 Josip Apih, *Slovenci in 1848. leto* (Ljubljana: Slovenska matica, 1888), 287.

členov poglavja, ki je govorilo o pravicah državljanov. Z 11. paragrafom nastajajoče ustave so tako zajamčili svobodo vere in njenega izpovedovanja. Prav tako so prepovedali vezanje katere koli državljanske pravice na pripadnost določeni religiji. V 12. členu se je govorilo o načelni nepriviligiranosti sleherne cerkvene organizacije, v 13. paragrafu pa se je razglašalo načelo nevmešavanja v njihove zadeve.²⁶

Patent, ki je v stadionskem okviru urejal večino te problematike, je zaradi razmer ob koncu revolucionarne zime in v začetku pomladi 1849 veljal le v deželah pod čvrstim nadzorom cesarskih oblasti, tj. v kronovinah poznejše Cislajtanije.²⁷ Njegov prvi in drugi člen sta bila v popolnem soglasju z načeloma verske svobode in nepriviligiranosti katere koli cerkve.²⁸ Gotovo bi se izvoljeni državni zbor, če bi mu uspelo skleniti projekt definitivnega formuliranja konstitucionalnih členov, pri določbah o tej materiji bistveno ne razlikoval od marca 1849 razglašanih načel.

V določbah o verski svobodi, ki so začele veljati marca 1849, pa so se po mnenju celjskega tednika pojavljale težave v zvezi z Judi. Ob pretresanju oktroiranih določb, ki je bilo

26 Besedilo ustavnega dokumenta, ki ga je pripravljala državni parlament 1848–1849, je dosegljivo na svetovnem spletu: <http://www.verfassungen.at/at-18/verfassungsentwurf49-i.htm>, pridobljeno 27. aprila 2021.

27 Tako je bila pretežno centralistično zasnovana marčna ustava v praksi kombinirana z dualizmom, ki se je v čistejši obliki pojavljal tako v terezijanski kakor potem v francjožefinski dobi. *Ausgleich* leta 1867 nikakor ni prišel tako iznenada, kakor so zaradi svoje kratkovidnosti poudarjali nekateri – zlasti slovanski – politiki.

28 Besedilo patenta o temeljnih pravicah je dosegljivo v svetovnem spletu na naslovu: <http://www.verfassungen.at/Oesterreich-Ungarn/index.htm>, pridobljeno 27. aprila 2021. Ta dokument je bil potem tudi 3. priloga *Silvestrskega patenta*, ki je ob koncu leta 1851 ukinil marčno ustavo. Tako nekateri njeni pomembni deli – zlasti določbe o ljudskem zastopstvu – niso mogli nikoli zaživeti.

po njihovi razglasitvi najpomembnejše državljansko opravilo v Francjožefovem (pol)imperiju, je list 19. aprila 1849 objavil dovolj obsežen članek o zaskrbljenosti, s katero so na Štajerskem sprejeli odpravo v čas cesarja Maksimilijana I. segajočih antisemitskih restrikcij. Pri tem je bil podan kar izčrpen historiat tega problema. Nekdaj od Boga izvoljeni, potem pa po prepričanju nekaterih kristjanov zaradi križanja Zveličarja človeškega rodu zavrženi Judje so bili po dodobra utrjeni sodbi bogati zaradi posojanja denarja. A časnik jih zaradi tega ni slikal v mračnih barvah: priznaval je, da so pretrpeli mnogo hudega pri preganjanjih, trpinčenjih in pobojih ter hkrati poudarjal njihovo marljivost. Prav tako je razumel, da Judje, za katere ni verjel, da bi morili krščanske otroke, niso mogli biti prijazni svoji okolici, ki jih je sovražila in jim bila nevoščljiva. Podton pisanja celjskega lista je bil nekako takle: čeprav naj bi pripadniki izvoljenega ljudstva kruha ne jedli prepoteni, kakor je bilo ljudem usojeno od padca v brezno izvirnega greha (1 Mz 3,18), so se odlikovali s pridnostjo. Potem je časnik posegel v zgodovino, ki je bila v historicističnem 19. stoletju ob vsem drugem tudi pomemben utemeljevalec pravnih določb. List je spomnil, da so se deželni stanovi v zeleni vojvodini davnega leta 1496 potrudili pisati habsburškemu vladarju in ga prosili, naj Jude prežene z njihovega območja. Krona jih je blagohotno uslišala, vendar je ob tem postavila kaj siten zadržek oz. pogoj. Prosilci so morali nase prevzeti plačevanje »judovske štibre« v višini 38.000 goldinarjev na leto. *Slovenske novine* so poudarile: »Odtistihmal ni smel noben židof na Štajerskem prebivati [več] kot 24 ur; le za čas somnja v Gradcu ta postava ni veljala.«²⁹ Vendar pa se – tako je poročal Konškov časnik – ta ukrep ni izvajal dosledno, temveč predvsem proti kramarjem, »kteri so

29 *Slovenske novine*, 19. 4. 1849, 66, 67.

z punkelnam na herbtu po deželi kupčovali, in marskterega ociganili«. ³⁰

Štajerski deželnozborski poslanci so, kakor je poročal celjski tednik, tudi pri pisanju državne ustave v razburkanih revolucionarnih časih hoteli uveljaviti ohranitev starodavnih antisemitskih določil Maksimilijana I. Stvar so pač nekoč drago plačali ... Le dvema ljudskima zastopnikoma v štajerskem deželnem zboru se je takšno prizadevanje zdelo neprimerno in sta odkrito nasprotovala prizadevanjem v tej smeri. Izvoljenci iz zelene vojvodine so se zato s svojimi željami ozrli proti najvišjemu mestu. Toda na habsburškem dvoru, ki se je v času revolucionarnih homatij mudil v Olomoucu, so bili decembra 1848 deležni mrzle prhe: izvedeli so, da bodo pravice državljanov v vseh deželah izenačene. Štajerska nikakor ni mogla računati na to, da bi nekoč drago plačani izgon Judov za njenimi mejniki še nadalje veljal. ³¹

Konškove *Novine* so potem razglabljale, kaj bo to prineslo Slovincem. Zapisale so: »Židof je tergovac (kupčovavec), zemle obdelvati on noče, torej jo tud ne ljubi, dobiček on iše pri vsemu kar dela, z drugim narodom se on ne vzajemi, svoj narod črez vse ljubi[.]« ³² Po drugi strani pa so, kakor je poudarjal list, Slovani povsem drugačni. Bili naj bi tako rekoč zrasli s svojo zemljo. Zanje naj bi bili značilni velika gostoljubnost in neizmerna darežljivost. Celjski *moniteur* zato sklepa: »Potemtakim sta si te dva naroda v značaju ravno nasproti, samu v temu sta si enaka, da sta se dosadaj oba zatirala in povsodi, kjer te dva naroda skup živita, je Slavjan pod košam. [...] Z tem ni rečeno, da je sam židof tega kriv[.]« ³³

³⁰ *Slovenske novine*, 19. 4. 1849, 66.

³¹ *Ibid.*, 66, 67.

³² *Ibid.*, 67.

³³ *Ibid.*

Konškov tednik potem opozarja Slovence, ki živijo na Štajerskem, da se bodo v prihodnje srečevali z Judi: to bo v njihova življenja vsekakor prineslo pomembne spremembe. Lahko bi se soočili s problemi ali celo škodo. Toda po drugi strani je avtor članka ugotavljal, da bi Slovenci, ki imajo sicer vrsto lepih lastnosti, morali postati bolj marljivi. Značilnost, ki jo je Konškov list povezoval z Judi, bi potemtakem prav prišla tudi drugim. Slovence je časnik v tem duhu spodbujal k domačim »obrtnim« opravilom – da bi se izognili čezmerni potrebi po kupčevanju. To bi pomenilo, da v časniku do kraja stereotipizirani Judje med njimi pravzaprav ne bi dobili kaj prida klientele ...

Težko bi rekli, da je članek v celjskem *moniteurju*, ki obravnava marčno ustavo z dotlej komaj predstavljivega vidika, odkrito antisemitski. Vsekakor pa je v njem mogoče najti kar nekaj ponostavljenih sodb, stereotipov in miselno preprostih generalizacij. Konškov list značilno zavrača misel na ritualne umore, ki so jih ponekod pripisovali Judom. Prav tako je pomembno, da slednje v veliki meri obravnava kot žrtve razmer, ki so jih odločilno oblikovali drugi. V Celju izhajajoče *Novine* tudi opazajo razslojenost med Judi: slednji niso monolitna skupnost.

Pa vendar: določena mera nelagodnosti se kljub temu plazi med vrsticami Konškovega tednika. Avtor članka namreč govori o tem, da je »skoro vsak«, s katerim je imel priložnost govoriti o ustavi, načel to vprašanje. Kaže pa, da piščevi sogovorniki niso bili Celjani in okoličani, saj se za Jude v prispevku uporablja neslovenski izraz »židofi«. ³⁴ Končnica bi najbolj

34 Ibid., 66. Neslovenski izraz »židov« za Juda uporablja tudi Josip Vošnjak. Zelo verjetno gre za prevzemanje od tistih znancev, od katerih je izvedel, da je Izraelitov mnogo med Hrvati, Poljaki in Rusini. Vošnjak med Slovenci Judov ni srečal, temveč se je z njimi seznanil šele v času študija na dunajski univerzi. Glejte: Josip Vošnjak, *Spomini* (Ljubljana: Slovenska matica, 1982), 43, 44.

kazala v smer hrvaškega jezika. Toda tudi f je pomenljiv: zapis opozarja na kontaminacijo z neslovansko izgovorno prakso. Ljudje, s katerimi se je avtor pogovarjal o ustavi in so imeli za njen največji problem določbe, ki so Judom omogočale bivanje na Štajerskem pod enakimi pogoji kot kristjanom – bodisi Nemcem bodisi Slovencem –, so bili bržčas tujci.

Pomenljivo se zdi, da so pisanje celjskega tednika hitro povzeli tudi v Ljubljani. Časnik *Slovenija* je pretres judovskega vprašanja na Štajerskem objavil 20. in 24. aprila 1849. To pomeni, da tema ni bila kdove kako aktualna, saj na Kranjskem zanj ni bilo peresa. Judje pa so na njenem ozemlju kljub izgonu v zgodnjem novem veku že lahko živeli, saj Napoleonova Ilirija ni več priznavala omejitev iz časa habsburške monarhije. V začetku leta 1812 je na njenem ozemlju celo že bil vpeljan Napoleonov državljanski kodeks.

Toda navedeni članek v celjskem tedniku ni edini, ki tematizira judovsko problematiko. V listu naletimo tudi na odkrito antisemitsko propagando. V začetku avgusta 1848 je bilo v Konškovih *Novinah* mogoče prebrati, kako se v prestolnici ob lepi modri Donavi hujska proti parlamentarcem. Poročevalec, ki bralce obvešča, da je bil poznejši vodja staročehov František Ladislav Rieger pri opravljanju svoje poslanske funkcije celo osebno ogrožen, pristavlja: »Vse to je neki čedno oblečen mož naredil, kteriga pretepsti ino zapoditi bi pač narboljši bilo. Koliko nesreč bi znal taki potepuh narediti. – Kerkolj so zmešnave na Dunaji, so židovi (Judi) jih vpelali, kteri tako mislijo svojo srečo zadobiti, če jim le ne bo spodletelo.«³⁵

Preskok od opisa spletkarskega netilca nemirov v značilni obleki k pripadniku določene vere oz. naroda je na tem mestu izveden kot nekaj najbolj samoumevnega; bralcu je sugeriran občutek, da drugače preprosto ne more biti. Avtor članka bi

35 *Celjske Slovenske novine*, 2. 8. 1848, 21.

očitno tudi želel vzbuditi misel, kako na Dunaju vsakdo ve, da je tako. Pa vendar poprej sam poročevalec navaja, da je Riegerja, ki je bil kot zet in najtesnejši sodelavec Františka Palackega svojevrstna personifikacija češke politike – na večer življenja so mu to priznali celo na najvišjem mestu habsburške monarhije, saj je postal član Gosposke zbornice –, pred sovražno drhaljo rešil poslanec Goldmark! Torej Jud. Ugleden naravoslovec. In cenjen zdravnik. Nazadnje celo uspešen podjetnik. Joseph Jacob Goldmark, ki je bil pravi izumitelj rdečega fosforja,³⁶ se je kot politik res proslavil na levičarskem delu političnega spektra, kjer so taborili tudi najbojevitejši nasprotniki dvora, vlade in armade, vendar je v tej duhovni coni deloval izrazito humanistično. Nazadnje se je z begom v Ameriko komaj rešil pred aretacijo – in se čez leta vrnil v Srednjo Evropo le na kratek, a zmagoslaven obisk.³⁷ Obtožbe, da je 6. oktobra 1848 sodeloval pri obračunu z vojnim ministrom, Theodorjem Franzom grofom Baillet von Latourjem, je celo sodišče Francjožefove monarhije spoznalo za neutemeljene.

Vsekakor pa Joseph Goldmark že leta 1848 ni niti malo ustrezal opisu tipičnega Juda, ki ga je bralcem ponujal korespondent *Celjskih Slovenskih novin*. Tudi njegov brat – skladatelj Karl, ki se je pozneje proslavil z recepcijsko zelo uspešno opero *Sabska kraljica*³⁸ – je bil povsem drugačen od hujskaškega elegana, kakršnega si je po svojih potrebah ustvarila antisemitska propaganda. Tak ni bil niti Robert Blum, ki se je v frankfurtskem parlamentu goreče zavzemal za liberalno podobo združene Nemčije: v vsem političnem delovanju je bil iskren in odkrit. Pa tudi naivno idealističen – saj je Dunaju tako rekoč golorok prihitel na pomoč, ko ga je po oktobrski vstaji

36 Goldmark, *Pilgrims of '48*, 291–296.

37 Ibid., 271–282.

38 Karl Goldmark, *Erinnerungen aus meinem Leben* (Wien, Berlin: Rikola, 1922; Berliner Ausgabe, 2013), 72–83.

začel daviti jekleni prijem habsburških generalov. Zato je bil po padcu mesta v roke soldatov cesarske armade kljub poslanski imuniteti hladnokrvno ustreljen. Z njim je nemška revolucija dobila mučenika, ki je po svoji osebni integriteti nedvomno prekašal Feldzeugmeistra Latourja.

In celo Karl Marx, ki je prišel na Dunaj avgusta 1848, ni bil videti tak, kakor naj bi izgledal Jud hujskač: njegova kritika avstrijske vlade je dosegla zgolj poslušalce v Demokratičnem združenju. Res je bil »tuji doktor«, ki je nasprotnikom že od začetka revolucije grozil s pošastjo komunizma in pri njih računal na učinek ustrahovanja, skrivnosten – *Wiener Zeitung* 17. septembra 1848 ni navedla niti njegovega imena³⁹ –, vendar nikakor ni poskušal organizirati poulične drhali. Prizadeval si je le prekaliti svoje pristaše in povečati njihovo število.⁴⁰

A dejansko stanje antisemitskih propagandistov tako ali tako ni zanimalo: vse so »vedeli« že vnaprej in so stvarnost skušali nategniti na kopito svojih predstav, ki so jih potem razširjali med ljudi, da bi jih mobilizirali. In instrumentalizirali. Tudi na Slovenskem je bilo tako. Izobraženci iz velikega sveta niso prinašali samo znanja, temveč tudi zastrupljeno ideologijo sovraštva – kakor je v svojih spominih nazorno opisal Josip Vošnjak.

39 *Wiener Zeitung*, 17. 9. 1848, *Beilage zur Wiener Zeitung*, 95.

40 Časnik *Der Radikale* je o Marxovem nastopu v dunajskem Demokratičnem združenju 28. avgusta 1848 poročal v 64. številki, ki je luč sveta zagledala tri dni kasneje. Glejte: Gerd Callesen, Wolfgang Maderthaler (ur.), *Victor Adler/Friedrich Engels. Briefwechsel* (Berlin: Akademie Verlag, 2011), 99.

Jews in Celjske Slovenske novine

Summary

Celjske Slovenske novine emerged in 1848, along with many other newspapers. It was edited by Valentin Konšek (1816–1899), teacher at the Celje general upper secondary school, to whom the newspaper owed a strong nationalist and liberal character which Valentin Konšek was known for, ever since his moving to Ljubljana and parting of ways with the Slovenian emancipation movement. During the Springtime of Nations, *Celjske Slovenske novine* was certainly the most liberal among all newspapers in the Slovene language; this was reflected not only in the newspaper's orientation, but also in its tolerance of polemical score-settling.

The introduction of civil equality, advocated in the Habsburg Monarchy by the representatives of the revolution, as well as by the “constructive conservatism” affiliated with Count Stadion, who were conscious of the emancipation spirit of the time, caused great upset. Especially in Styria, the question of Jewish emancipation resonated strongly. At the regional court in Graz, only two deputies openly advocated for it and did not support the demands to try to extend the validity of the antisemitic measures imposed during the reign of Emperor Maximilian I.

After the enforcement of the imposed constitution and accompanying measures in March 1849, a reflection appeared in Konšek's newspaper on what civic equality would bring to the relationship between Jews and Christians, especially Slovenians. There was considerable unease due to the Jewish competition. At the same time, however, there appeared warnings against attributing the blame for all evil only to the Jews,

since they had been the victims of many persecutions. Some Slovenians saw in them a similarly neglected population group as themselves at the time of Metternich's absolutism, when until 1843, despite several applications for the publication of a newspaper in their own language, they could not get it. In spite of this, various stereotypes began to emerge in describing the position of the Jews. Still, Slovenians were advised to be as diligent as the Jews.

And yet, we can find in *Celjske Slovenske novine* a contribution indicating the breakthrough of modern antisemitism into the Alps-Adriatic region: the subversive agitators inciting riots and instigating people in Vienna are Jews. It is, indeed, a view that is "imported" from elsewhere, but it spread rapidly among the people at a later stage.

Prejeto: 14. oktober 2021
1.01 izvorni znanstveni članek

Hrvoje Čapo¹

*Slovenija i Hrvatska u izvješćima
Arthura Wooda DuBoisa
iz 1919. i 1920. godine*

Izvlaček

Prispevek temelji na poročilih ameriškega posebnega odposlanca za srednjo Evropo Arthurja Wooda DuBoisa o Sloveniji in Hrvaški iz decembra 1919 in maja 1920. Med svojima dvema obiskoma je DuBois izdelal štiri poročila, ki se posebej nanašajo na razmere na slovenskem in hrvaškem ozemlju; njegovi sogovorniki pa so bili vodilni politiki v Deželni vladi v Ljubljani in Pokrajinski (Zemaljski) vladi u Zagrebu. Njegova obiska segata v čas dveh različnih vlad, tako da je imel priložnost slišati predstavnike dveh političnih opcij: centraliste in federaliste (avtonomiste). Poudarek v članku je na DuBoisovem prikazu težav v zunanjepolitičnih odnosih z Avstrijo, komunistični dejavnosti ter razlikah v političnih karakteristikah in nacionalnih značilnostih Slovencev, Hrvatov in Srbov.

¹ Dr. Hrvoje Čapo, znanstveni suradnik, Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10 000 Zagreb, Hrvatska, hrvoje.capo@gmail.com.

KLJUČNE BESEDE: *Slovenija, Hrvaška, Združene države Amerike, Halsteadova misija, Arthur Wood DuBois*

Abstract

The paper is based on reports of the U.S. special representative on duty in Central Europe, Arthur Wood DuBois, on Slovenia and Croatia from December 1919 and May 1920. During his two visits, DuBois made four reports from the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes that specifically viewed the situation on Slovenian and Croatian territory, where his interlocutors were leading officials in the Provincial Governments in Ljubljana and Zagreb. His visits took place during two different and politically opposed governments, so DuBois had the opportunity to hear representatives of two political options, the centralists and the federalists. The emphasis of the paper is placed on DuBois' account of difficulties in foreign policy relations of the Kingdom of SCS and Austria, communist activity, and differences in the political and national characteristics of Slovenes, Croats and Serbs.

KEYWORDS: *Slovenia, Croatia, the United States of America, the Halstead Mission, Arthur Wood DuBois*

Uvod

Najvažnija pitanja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) na vanjskopolitičkom planu 1919. i 1920. ticala su se Pariške mirovne konferencije, a kretala su se od određenja granica do ustanovljenja međunarodnih odnosa u novom državno-političkom okruženju. Ovo je razdoblje bilo i vrijeme intenzivnih međunarodnih intervencija i uređenja diplomatskih odnosa, od ukidanja austrougarske krune do odvijanja redovitog prometa, a u svrhu nesmetane opskrbe i trgovine, kako unutardržavne tako i one s inozemstvom. Političko vodstvo na slovenskom i hrvatskom ozemlju bilo je zainteresirano za sva ova pitanja. Iz njihove perspektive najvažnija su bila pitanja uređenja granica s Italijom, (Njemačkom) Austrijom i Mađarskom, te plebiscit u Koruškoj, Celovečkoj kotlini. Budući da su ova pitanja bila dijelom mirovne konferencije u Parizu posljedično su i na području Kraljevstva SHS djelovale razne međunarodne komisije s različitim zadaćama. Jedna od najvažnijih misija koja se za potrebe američke mirovne delegacije u Parizu bavila bivšim austrougarskim područjem u Kraljevstvu SHS bila je misija Archibalda Caryja Coolidgea u Beču, posebice njezina dva diplomatska djelatnika, LeRoy King i Sherman Miles.

Djelovanje njihove misije kao i američke diplomacije već je dobro poznato u slovenskoj historiografiji. Američkom vanjskom politikom prema Sloveniji tijekom i neposredno nakon Prvoga svjetskog rata ponajviše se bavio Uroš Lipušček.² Izvješća Shermana Milesa o Sloveniji obradio je Tom Priestly,³ a

2 Uroš Lipušček, *Ave Wilson. ZDA in prekranje Slovenije u Versaillesu 1919 – 1920* (Ljubljana: Založba Sophia, 2003); Uroš Lipušček, *Prekmurje v vrtincu Pariške mirovne konferenc 1919. Vloga ZDA in kartografa Douglasa W. Johnsona pri določanju slovenskih (prekmurskih) mej* (Petanjci: Ustanova dr. Šiftarjeva fundacija, 2019).

3 Tom Priestly, »Povezave med poročili Milesove misije in odločitvijo

izvješća LeRoy Kinga koja je objavio Jere Jareb 1960. godine⁴ iz slovenske perspektive analizirao je Janko Pleterski.⁵ Slovenskim političarima koji su u ovom razdoblju imali doticaja s radom američke vanjske politike posebice se bavio Andrej Rahten.⁶ Uz Jeru Jareba, američke dokumente iz ovdje promatranoga razdoblja u hrvatskoj historiografiji ponajviše su koristili Vjekoslav Perica,⁷ Mario Jareb⁸ i Hrvoje Čapo.⁹ Manje je poznato djelovanje Halsteadove misije čiji je član bio i Arthur Wood DuBois.

mirovne konference v Parizu za plebiscit na Koroškem leta 1919. Kakšen dokaz so poročila sama?« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 1-21.

- 4 Jere Jareb, »LeRoy King's Reports from Croatia March to May 1919,« *Journal of Croatian Studies* I (1960): 75-168; Jere Jareb, »Sherman's Miles' Reports from Croatia March to April 1919,« *Journal of Croatian Studies* III-IV (1962-1963): 121-165.
- 5 Janko Pleterski, »Ameriška poročila iz Hrvaške in Slovenije spomladi 1919,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 33, št. 1-2 (1993): 203-213.
- 6 Vidi: Andrej Rahten, *Pozabljeni slovenski premier. Politička biografija dr. Janka Brejca (1869-1934)* (Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva založba, 2002); Andrej Rahten (ur.), *Avstrijski in jugoslovanski državni problem. Tri razprave Janka Brejca iz prelomnega obdobja narodne zgodovine* (Ljubljana: Založba ZRC, 2012).
- 7 Vjekoslav Perica, *Pax Americana na Jadranu i Balkanu. Mirovne misije SAD-a prema međunarodnoj historiografiji; popularnoj kulturi i kulturi sjećanja 1919. – 2014.* (Zagreb: Algoritam, 2015).
- 8 Mario Jareb, »Američka diplomacija i Kraljevina Jugoslavija uoči i nakon Travanjskoga rata,« u: *Srbi i rat u Jugoslaviji 1941. godine. Tematski zbornik radova*, ur. Dragan Aleksić (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, Muzej žrtava genocida, Institut za slavistiku Ruske akademije znanost, 2014), 195-230. Jareb je u ovome članku dao i iscrpan prikaz literature utemeljene na američkim dokumentima, a koja se odnosi na hrvatsku međuratnu povijest od 1929. do 1941. godine.
- 9 *Hrvatska u diplomatskim izvješćima Sjedinjenih Američkih Država 1918. – 1929.*, ur. Hrvoje Čapo (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2019).

Coolidgeova misija bila je ukinuta krajem svibnja 1919. godine.¹⁰ Mirovni ugovor s Austrijom bio je potpisan 10. rujna 1919.,¹¹ ali to nije značilo i kraj američkog intervencionizma na ovom području. Coolidgeovu misiju zamijenila je, dakle, misija pod vodstvom Alberta Halsteda koja je nastavila promatrački rad u Austriji, dakako pokrivajući i njezino međunarodno okružje.¹² Također je bilo nastavljeno i djelovanje niza međusavezničkih komisija koje su pokrivalo organiziranje najrazličitijih područja u poratnoj Europi. Veliki dio rada ovih komisija bio je humanitarne naravi. Jednu od tih dužnosti bila je preuzela i Međusaveznička komisija za trgovinu u Beču čija je zadaća bila i organiziranje nesmetane i dovoljne opskrbe hranom u Austriji. Američka agencija zadužena za ove poslove bila je i American Relief Administration (ARA) koja je pod vodstvom Herberta Hoovera trebala osigurati dovoljne količine hrane u srednjoj i istočnoj Europi. Budući da je u Austriji nakon Prvoga svjetskoga rata bila uslijedila kompleksna i teška gospodarsko – financijska kriza koja je rezultirala i nedostatkom hrane, ARA je imala svoje predstavništvo i u Beču gdje je ponajviše radila na rješavanju prehrambene krize u Austriji.¹³ Iz istoga ureda ova agencija radila je i na području Kraljevstva

10 *Papers to the Foreign Relations of the United States* (dalje *FRUS*), Paris Peace Conference, 1919, vol. XII, *The Commission to Negotiate Peace to Professor A. C. Coolidge*, Paris, 29. 05. 1919., <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d192>, pridobljeno 12. 08. 2021.

11 Ovaj je mirovni ugovor bio ratificiran u austrijskom parlamentu u listopadu 1919., a od strane regenta Aleksandra Karađorđevića u lipnju 1920.

12 Vidi npr.: *FRUS*, Paris Peace Conference, 1919, vol. XII, *Mr. Albert Halsted to the Commission to Negotiate Peace*, Beč, 13. 06. 1919., <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d193>, pridobljeno 22. 09. 2021.

13 Patricia Clavin, » The Austrian hunger crisis and the genesis of international organizations after the First World War,« *International Affairs*, št. 2 (2014): 265-278, 269.

SHS. Ono je u tom trenutku, kao poljoprivredna država, ipak imala dovoljne količine hrane, pa su njezine određene viškove, uz povlaštene cijene, prvo preuzimali Saveznici, a dio je odlazio i u trgovinsku razmjenu, s primjerice Austrijom.

U arhivskom fondu poslanstva SAD-a u Kraljevini SHS/Jugoslaviji sačuvana su i izvješća koja su potpisana samo prezimenom DuBois, a bila su dostavljena ovom poslanstvu tijekom 1919. i 1920. godine.¹⁴ Najvjerojatniji autor ovih izvješća bio je Arthur Wood DuBois koji je u navedenom razdoblju kao član Halsteadove misije u Beču mogao raditi i za potrebe ARA-e.¹⁵ Prema američkim diplomatskim dokumentima Arthur Wood DuBois bio je posebni predstavnik američkog Ministarstva vanjskih poslova na dužnosti u srednjoj Europi.¹⁶ Još tijekom 1919. godine tako je djelovao u Međusavezničkoj komisiji za kontrolu Tješina (gornja Šleska) koju je vodio Marcus Allen Coolidge, posebni poslanik SAD-a u Poljskoj.¹⁷ Nakon ovoga, DuBois je bio postavljen i kao neslužbeni američki predstavnik u plebiscitarnoj komisiji za tješinski spor između Poljske i Čehoslovačke.¹⁸ Čini se da je njegova primarna zadaća ipak bila u promatračkoj misiji Alberta Halsteada, jer američki diplomat-

14 Ova izvješća objavljena su u: *Hrvatska u diplomatskim izvješćima SAD-a 1918.-1929.*, 73-81, 86-93.

15 *FRUS*, 1919, Paris Peace Conference, vol. XII, *Mr. A. W. DuBois to the Secretary of State*, Beč, 12. 09. 1919., <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1919Parisv12/d218>, pridobljeno 19. 09. 2021.

16 *FRUS*, 1920, vol. I, *The Minister in Czechoslovakia (Crane) to the Secretary of State*, Prag, 3. 07. 1920., dokument br. 760c.61/83; telegram, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1920vo1/d51>, pridobljeno 15. 09. 2021.

17 *FRUS*, Paris Peace Conference 1919, vol. XI, *Minutes of the Daily Meetings of the Commissioner Plenipotentiary*, 18. 06. 1919., U.S. Government Printing Office, Washington 1945, 122, 239.

18 *Ibid.*, 239

ski izvori navode da je njegov »redoviti posao« bio u Beču.¹⁹ Izvješća dostavljena poslaniku u Beogradu bila su napisana u Beču i može se pretpotaviti da su nastala upravo u vremenu dok je DuBois mogao djelovati u ovoj misiji, radeći tamo i za potrebe ARA-e. Prema strukturi izvješća, krugu i važnosti njegovih sugovornika i informatora može se zaključiti da se radilo o diplomatskom djelatniku s iskustvom rada u srednjoj Europi i istančanim osjećajem za suvremena politička pitanja toga prostora. Cilj izvješća poslanih u Beograd bio je dati viđenje o karakteru novostvorene južnoslavenske države, njezinoj budućnosti, ali i pružiti rješenja za popravljjanje njezinih odnosa s Austrijom. DuBois je u svojim izvješćima naglasak dao na četiri područja: odnose s Austrijom, komunističku djelatnost u Kraljevstvu SHS, političkim karakteristikama te nacionalnim obilježjima Slovenaca, Hrvata i Srba.

DuBois se susreće sa Slovencima i Hrvatima

Tijekom 1919. i 1920. godine Kraljevstvo SHS nalazilo se u predustavnom razdoblju, a ulogu parlamenta imalo je Privremeno narodno predstavništvo. Ono je bilo sastavljeno od političkih grupacija koje su baštinile svoje djelovanje još iz razdoblja prije Prvoga svjetskoga rata. Slovenski politički predstavnici bili su ponajviše zastupljeni unutar Jugoslavenskog bloka u kojem su većinu činili članovi Slovenske ljudske stranke (SLS), a zatim i Jugoslovansko demokratske stranke koja je ubrzo ušla u novostvorenu Jugoslavensku demokratsku stranku (JDS) centralističko unitarističkog usmjerenja. Hrvati su se grupirali

19 FRUS, 1920, vol. 1, *The Commissioner at Vienna to the Secretary of State*, Beč, 11. 03. 1921., dokument br. 760c.6of/86, U.S. Government Printing Office, Washington 1935, 73.

u Narodnom bloku u kojem je najviše zastupnika bilo iz Starčevićeve stranke prava, a koji su u srpnju 1919. povelili osnivanje Hrvatske zajednice (HZ) u koju je još ušla Narodna demokratska stranka Ivana Lorkovića, Hrvatske težačke stranke iz Bosne i Hercegovine i skupine iz Osijeka »Hrvatsko kolo«.²⁰ Ova je stranka predstavljala građansku liberalno autonomističku političku opciju koja se u neposrednoj budućnosti ipak vezala uz stranku Stjepana Radića.²¹ U ovom razdoblju vlast su naizmjenično formirale koalicijske skupine okupljene oko dviju stranaka, stare srbijanske Narodne radikalne stranke (NRS) i novoosnovane JDS. U vrijeme trajanja Privremenog narodnog predstavništva do listopada 1920., izmijenilo se čak šest vlada. Odnos između unitarističkih i protucentralističkih snaga obilježio je već tada unutarnjopolitički život Kraljevstva SHS.

DuBois je Hrvatsku i Sloveniju posjetio u neposrednom poratnom razdoblju, a u vrijeme odvijanja diplomatskih procesa koji su se izravno ticali i slovenskoga i hrvatskoga ozemlja. Predustavno razdoblje u Kraljevstvu SHS bilo je vrijeme živih rasprava o njezinom budućem političkom uređenju, a posljedično onda i vrijeme kristaliziranja dviju političkih opcija, centralističkih i anticentralističkih strujanja. DuBois je Ljubljani i Zagreb posjetio u vremenu kada su tamo još uvijek djelovale Deželna vlada za Sloveniju i Zemaljska vlada za Hrvatsku i Slavoniju. U ovome trenutku gušenje autonomije upravnih vlasti poniklih iz Države SHS već je bilo započelo i postalo očigledno. Narodna vlada za Sloveniju svoju je ostavku predala 23. prosinca 1918., dok je Zemaljska vlada u Zagrebu to učinila 28. prosinca 1918., a sve političke uprave nakon njih imale su sve manje ovlasti i ograničenu autonomiju. U Lju-

20 Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo* (Zagreb: Globus, 1989), 113.

21 Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Durieux, 1995), 294.

bljani je nakon Narodne vlade počela djelovati Deželna vlada, dok je u Zagrebu ograničena uprava još uvijek djelovala pod imenom Zemaljska vlada, ali je proces prema uspostavi još ograničenijih pokrajinskih uprava već bio započeo.

Već je tijekom 1919. godine autonomija njihovih ovlasti bila znatno ograničena. Prvog predsjednika Narodne vlade Slovenije Josipa Pogačnika zamijenio je njegov dotadašnji povjerenik za unutarnje poslove, Janko Brejc iz SLS-a, ali već kao predsjednik Deželne vlade. Od studenoga 1919. do veljače 1920. tu dužnost je nosio slovenski član vladajuće JDS, Gregor Žerjav. Nakon pada Davidovićeve vlade, a od veljače 1920. Janko Brejc bio je ponovno postavljen za predsjednika Deželne vlade. Od svih DuBoisovih sugovornika upravo je on imao ponajviše iskustva s trenutnom američkom vanjskom politikom. Njegov najpoznatiji susret u tom smislu bio je vjerojatno onaj s američkim predsjednikom Wilsonom u Parizu 5. lipnja 1919.²² Ovom susretu, međutim, prethodilo je iskustvo s Milesovom komisijom, a koja je na Brejca djelovala razočaravajuće.²³ Budući da je i Gregor Žerjav bio uključen u pitanja američke arbitraže, može se zaključiti da su DuBoisovi slovenski sugovornici u tom trenutku vjerojatno imali puno manje entuzijazma prema Amerikancima nego što su ga imali samo godinu dana ranije.

DuBois je Sloveniju i Hrvatsku posjetio dva puta tijekom 1919. i 1920. godine. Prvi puta tamo je boravio od 10. do 17. prosinca 1919., a drugi puta došao je od 14. do 22. svibnja 1920. Suvremeni slovenski tisak prisutnost Arthura DuBoisa na slovenskom ozemlju bio je zabilježio tek jednom u navedenom

22 Lipušček, *Ave Wilson*, 353.

23 Andrej Rahten, »‘Nothing but a Hope’: The Slovenes between Wilsonian Idealism and Post-War Reality,« u: *The Frustrated Peace? The Political, Social and Economic Impact of the Versailles Treaty*, ur. Václav Horčíčka, Jan Němeček, Marija Wakounig, Vojtěch Kessler, Jaroslav Valkoun, (Vienna–Hamburg: New Academic Press, 2021), 29–40.

razdoblju. Bio je zabilježen tako njegov drug posjet Sloveniji i Hrvatskoj iz svibnja 1920. godine. Slovenske novine popratile su ga jednakim komentarom: »*Dunaj, 12. maja. Po poročilu lista „Mittagszeitung“ so se peljali danes član ameriške komisije DuBois, ameriški trgovinski ataše in zastopnik lista „Associated Press“ z avtomobilom v Št. Vid da se informirajo v koroškem glasovalnem okrožju o tamošnjih razmerah. Iz Koroškega otpotujejo gospodje v Ljubljano in Zagreb*«. ²⁴ Iz njegovih izvješća daje se zaključiti da je važan dio njegova posjeta bila i procjena stanja na plebiscitarnom području Koruške, ali i mogućnosti za popravljane trgovinske razmjene Kraljevstva SHS i Austrije. Također, zadaća njegovih putovanja uključivala su i procjenu stanja u unutarnjoj politici Kraljevstva SHS, stoga je DuBois je nastojao zabilježiti i komentare političara o odnosu prema središnjoj vlasti u Beogradu.

Tijekom svojih posjeta DuBois je imao prigodu razgovarati s obje političke opcije koje su se tom razdoblju izmjenjivale na vlasti, i pobornicima centralizma i jugoslavenskog unitarizma kao i predstavnicima autonomaskih politika koji su bili za zajedničku državu. Tako je svoja prva dva izvješća izradio na temelju razgovora i dojmova s putovanja od Beča, Graza, Maribora i Zagreba do Ljubljane razgovarajući s političarima, poslovnim ljudima i pojedinim građanima. U Ljubljani je vodio razgovore s predsjednikom Deželne vlade Gregorom Žerjavem i tajnikom predsjedništva Andrejem Druškovičem kojega je još Le Roy King nazvao »*vatrenim Jugoslavenom*«. ²⁵ U Zagrebu je, također, u predsjedništvu Zemaljske vlade susreo suradnike trenutnog ministra unutarnjih poslova jugoslavenskog unitarističkog usmjerenja Svetozara Pribičevića, bana

²⁴ Vidi npr.: »Amerikanci v koroškem plebiscitnem ozemlju«, *Jugoslavija*, 13. 5. 1920, 1.

²⁵ Jareb, »LeRoy King's Reports«, *Izvješće* br. 1.

Tomislava Tomljenovića i njegova tajnika Milovana Zoričića. U Zagrebu je razgovarao i s još jednim političarem unitarističkog usmjerenja Milanom Rojcom,²⁶ ali i »bankarom Jambrišakom« kojega je doživio kao jednog od vođa oporbe u Hrvatskoj.

Tijekom svoga posjeta u svibnju 1920. razgovarao je s dužnosnicima i političarima gotovo jednakih pozicija, odnosno predsjednicima zemaljskih vlada u Ljubljani i Zagrebu, njihovim tajnicima i predstavnicima vodećih klubova u Privremenom narodnom predstavništvu. U Ljubljani je tako razgovore bio vodio s Jankom Brejcom, a u Zagrebu s novim banom Matkom Laginjom, još uvijek prisutnim tajnikom predsjedništva Milovanom Zoričićem i Ivanom Lorkovićem kao vođom Narodnog kluba u Privremenom narodnom predstavništvu, te Ljudevitom Zimmermannom, načelnikom policije u Zagrebu. DuBois je u Zagrebu i Ljubljani imao prigodu čuti razmišljanja vodećih političara o novoj državi, kao i njihove stavove o međusobnim odnosima. Stoga se čini da je njegovo izvješće više memorandum njihovih razgovora koje je izravno bilo oblikovalo i njegove zaključke.

Osobe s kojima se DuBois susretao dolazile su s jednakih političkih razina i okružja kao i one s kojima su početkom 1919. godine bili u doticaju američki diplomatski djelatnici Sherman Miles i LeRoy King. Ova činjenica ide u prilog tvrdnji da je DuBois iz Halsteadove misije nastavio raditi na jednakom stupnju prihvaćenosti i utjecaja kao i njegovi sunarodnjaci iz Coolidgeove misije.

26 Rojc, Milan (1855.–1946.), pravnik i političar. Bio je član Hrvatsko-srpske koalicije, ministar za bogoštovlje i nastavu (1906.–1907., 1917.–1920.). Nakon Prvoga svjetskog rata postao članom JDS-a, bio je član Privremena narodnog predstavništva, zatim i povjerenik za unutarnje poslove Zemaljske vlade u Zagrebu. Zbog neslaganja s politikom centralizma zalagao se za reviziju Vidovdanskoga ustava, zbog čega je i napustio JDS. (*Hrvatska enciklopedija* 9 Pri – Sk, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007), 400.)

Međusobni odnosi s Austrijom

DuBois je posebnu pozornost u svom prvom izvješću od 18. prosinca 1919. dao odnosima Austrije i Kraljevine SHS, uključujući povremeno i onaj prema Čehoslovačkoj, ali tek u odnosu prema panslavenskom koridoru prema Kraljevstvu SHS. DuBois je naveo da je želja prema ovom koridoru još uvijek bila vrlo snažna, ali je izrazio i mišljenje da je njegovo ostvarenje ovisilo upravo o dobroj volji Austrijanaca što je bio samo još jedan razlog zbog kojega je naglašavao potrebu dobrih međusobnih odnosa između Čehoslovačke, Austrije i Kraljevstva SHS.²⁷ Međutim, slavenski koridor nužno se ticao i mađarskoga prostora kojeg DuBois nije bio uključio u svoju viziju ostvarenja ovoga plana, a kojega Mađari sigurno nisu bili spremni predati. U njegovu izvješću niti pitanje razgraničenja nije bilo posebno naglašeno. Otvoreno je bilo tek pitanje o plebiscitu u Koruškoj o kojemu je zapisao:

*»Rečeno je da se pored tiska, propaganda provodi preko pamfleta i letaka koji se razdijeljuju na jugoslavenskoj strani granice. Neki od ovih letaka korišteni su za pro-austrijsku agitaciju u koruškom plebiscitarnom području – dajući iskrivljene i potpuno pogrešne objave. Siguran sam da ove aktivnosti nisu odobrene od austrijske vlade u Beču, ali ta vlada ne posjeduje ovlasti da bi ih zaustavila. Jugoslaveni, bez sumnje, preuveličavaju važnost ove anti-slavenske agitacije, ali je ona dovoljna da bi ugušila svaku želju za pomoći koju bi Jugoslaveni mogli inače imati prema Austrijancima«.*²⁸

Predstavnici jugoslavenskog režima žalili su se, dakle, na austrijske propagandne poteze prema stanovništvu na području

27 *Hrvatska u diplomatskim izvješćima SAD-a 1918. – 1929.*, dokument. br. 9, 81.

28 *Ibid.*, dokument br. 8, 74.

koje je trebalo u listopadu 1920. izaći na plebiscit o teritorijalnoj pripadnosti, pretpostavljajući njihov negativni efekt. DuBois je, očito kao djelatnik ARA-e, u ovakvim potezima Austrijanaca vidio samo nepovoljnost za njihovu opskrbu hranom iz Kraljevstva SHS-a za koju je ipak smatrao da joj je gospodarski »*puno bolje nego ijednoj srednjoeuropskoj državi, imajući dovoljno hrane*«. ²⁹ Međutim, DuBois je u Sloveniji i Hrvatskoj primijetio kronični nedostatak industrijskih proizvoda što je uzrokovalo i njihovu visoku cijenu, kao i pojavu visokih cijena čak i prehrambenih proizvoda. Razloge tome vidio je u tome što su Talijani i Francuzi, a u manjoj mjeri i Britanci, kupovali velike količine hrane iskorištavajući privilegirane stope kompenzacije s tim savezničkim zemljama. ³⁰

S druge strane, odlukom Ministarskog savjeta, a na prijedlog ministra financija od 15. ožujka 1919. Deželnoj vladi u Ljubljani bilo je naređeno da se: »*prekrati svaka trgovina sa zemljama neprijateljskim nemačkom, avstrijom, turškom, mađarskom, bugarskom [sic]; 2.) da se spreči svaki uvoz robe iz Italije preko posebnutih oblasti naših; 3.) da se isto tako zabrani svaki tranzit robe iz neprijateljskih država za Italiju preko naše teritorije kao i tranzit robe iz Italije za neprijateljske države svaki tranzit preko okupiranih oblasti zabranjuje se bez obzira na to kuda se odakle roba upućuje (...)*«. ³¹ Naredba o prekidu trgovinske razmjene i s Austrijom bila je uzrokovala i trenutnu reakciju Deželne vlade koja je 19. ožujka 1919. ministru financija podnijela sljedeći zahtjev: »*Ako se prekine sadanji promet preti katastrofi. Skoro vsa naša industrija potom stoji brez odjemalcev, brez surovin, brez gonilnih sredstev, naše kmetijstvo brez galice in gnojil,*

29 Ibid., dokument br. 9, 79.

30 Ibid.

31 *Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921*, prir. Peter Ribnikar, 2. del, od 28. feb. 1919. do 5. nov. 1919., (št. 67–133), (Ljubljana: ARS, 1999), 52.

brez žvepla, brez semenja, brez dovoza plemenske živine. Tisoči delavcev bodo brez dela. Premogovniki in železnice bodo stale. Predlagamo in prosimo, da se sklep o prekinjenju prometa z Nemaškom Austrijo odloži do sklepanja nove centralne uprave.»³² Vidljivo je, dakle, da je slovenskom političkom vodstvu bilo stalo do nesmetane trgovinske razmjene s Austrijom do čijeg prekida ipak nije bilo došlo, nego je već 22. ožujka 1919. bio potpisan ugovor o kompenzaciji s Austrijom. Provedbu ovoga, kao i ugovora s Čehoslovačkom nadzirala je Centralna uprava za trgovinski promet s inozemstvom Ministarstva trgovine i industrije Kraljevstva SHS.³³

Prema Dubosiovom izvješću upravo su kompenzacijski ugovori s Austrijom još više pridonijeli porastu cijena u Sloveniji i Hrvatskoj:

»Kada se saznalo da je kompenzacijski ugovor bio postignut između Jugoslavije i Austrije, špekulanti su odmah otkupili velike količine žitarica i ostalih prehrambenih namirnica i držali ih po nečuvenim cijenama«,³⁴ istaknuvši da su *»nadalje Talijani i Francuzi, i u manjoj mjeri Englezi, koji iskorištavaju povlaštene stope razmjene obilno kupovali na jugoslavenskom tržištu što je rezultiralo time da [su] cijene nužno morale porasti, a što za posljedicu uzrokuje veliko nezadovoljstvo i nemir među stanovništvom. Zapravo, govori se da strojovođe odbijaju pre-*

32 *Sejni zapisnici Narodne vlade SHS*, 2. del, 57, 58.

33 Dana 1. rujna 1919. bio je postignut novi kompenzacijski ugovor s Austrijom prema kojemu austrijska centrala za trgovinsku razmjenu nije više imala pravo slobodnog kupovanja i ugovaranja prodaje na tržnicama Kraljevstva SHS. Prema općim podacima o arhivskom fondu Centralna uprava za trgovinski promet sa inostranstvom Arhiva Jugoslavije: http://www.arhivyu.gov.rs/active/srlatin/home/glavna_navigacija/koriscenje_gradje/pretrazite_baze_podataka/opsti_podaci_o_fondovima_u_bazi_inventar/detalji_fonda/_params/item_id/677105.html, pridobljeno 19. 09. 2021.

34 *Hrvatska u diplomatskim izvješćima SAD-a 1918. – 1929.*, dokument. br. 8, 75.

voziti vagone s namirnicama na račun ovoga povišenja cijena i austrijske agitacije.«³⁵

DuBois je u svom izvješću istaknuo da je važnost dobrih odnosa Austrije i Kraljevstva SHS bila svima jasna i razumljiva, ali da se oni nikako nisu mogli ostvariti. Štoviše, kao najbolje rješenje za probleme u srednjoj Europi vidio je upravo dobre odnose Austrije, Jugoslavije i Čehoslovačke. Važan doprinos austrijske okrenutosti prema dobrim odnosima sa susjednim slavenskim državama DuBois je vidio i u njihovoj pomoći u održavanju republikanske vlade Karla Rennera u Beču, a što bi se postiglo tako da obje slavenske države što je više moguće održavaju opskrbu Austrije osnovnim namirnicama.³⁶

Najveća prepreka dobroj suradnji između Austrije i Kraljevstva SHS, prema viđenju američkog promatrača, bila je: *»sumnja i strah od reakcionarnih vlada u Mađarskoj i Austriji na račun Jugoslavena, koji su uvjereni da monarhija u Austriji, kao i u Mađarskoj, znači imperijalizam i pokušaj rekonstrukcije starog sistema dominacije.*«³⁷ Također, DuBois je primjetio da: *»pored ovoga straha i sumnje [u Kraljevstvu SHS, op. H. Č.] postoji osjećaj mržnje prema svemu austrijskome i mađarskome kao i želja za odbacivanjem svega što se čini da ima nekakve veze sa starim gospodarima. Upitati Srbiju³⁸ da pomogne Austriji ili Mađarskoj bilo bi kao i upitati Belgiju da pomogne Njemačkoj i Berlinu. A iz osjećaja među reakcionarima u Austriji i Mađarskoj sigurno je da bi računali na malo pomoći od Jugoslavije čak i ako bi ju ona bila ponudila.*«³⁹ Sugovornici centralističkoga i jugoslavensko unitarističkoga uvjerenja koje je DuBois imao u Kraljevstvu SHS (Žerjav, Drušković, Tomljenović, Zoričić)

35 Ibid., dokument. br. 8, 75.

36 Ibid., dokument. br. 9, 81.

37 Ibid., dokument. br. 8, 74.

38 DuBois ovdje očito izjednačava Srbiju s Kraljevstvom SHS.

39 Ibid., dokument. br. 8, 74.

dotatno su mu potvrdili razloge loših odnosa s Austrijom: »*Jugoslaveni tvrde da reakcionarni element u Austriji i posebice u Štajerskoj i Koruškoj, sa središnjicom u Grazu, provode defamatorsku propagandu protiv svega jugoslavenskoga, predviđajući raspad države (...).*«⁴⁰

Sljedeći problem koji je DuBois bio istaknuo u opisu loših austrijsko – jugoslavenskih odnosa bila je blokada jugoslavenskih depozita u austrijskim bankama, kao i sekvestracija austrijske imovine u Kraljevstvu SHS. Čini se da je spomenuta blokada jugoslavenskih depozita bila uzrokovana početkom razdvajanja i obilježavanja novčanica austrougarske krune. Tako je 16. veljače 1919. Austro-Ugarska banka zabranila unos austrougarske krune i bankovne prijenose po računima izvan Austrije.⁴¹ DuBois je naveo da je ovaj austrijski potez uzrokovao odmazdu kada su »*Slovinci sekvestrirali veliki broj nekretnina u vlasništvu Austrijanaca, a za koje Austrijanci tvrde da su bili prodani ili upravljani na veliku štetu vlasnika.*«⁴²

Međutim, ovakva reakcija nije bila slovenska odluka. U centraliziranoj državi kakva je već bila Kraljevstvo SHS nije bilo moguće da slovenska vlada, a koja je formalno bila podređena ministarstvima u Beogradu, samovoljno donese odluku o sekvestraciji imovine. Rješenje o popisu, sekvestru i likvidaciji imovine neprijateljskih podanika donio je 30. travnja 1919. ministar trgovine i industrije Kraljevstva SHS koje je uključivalo da se: »*sva preduzeća (fabrike, banke, trgovačke industrijske i zanatske radnje i radionice i.t.d.) i imovinski objekti razne vrste (gotov novac, hartije od vrednosti, razna primanja novčana, i nepokretna imanja) na teritoriji celoga Kraljevstva, koja pripa-*

40 Ibid., dokument. br. 8, 74.

41 Peter M. Garber, Michael G. Spencer, »The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire: Lessons for Currency Reform,« *Essays in International Finance*, št. 191 (1994): 13.

42 *Hrvatska u diplomatskim izvješćima SAD-a 1918. – 1929.*, dokument. br. 8, 75.

daju podanicima ili društvima ili preduzećima neprijateljskih država kao i preduzeća i imovinski objekti mešovitog karaktera, stave pod osobiti nadzor i sekvestar i podvrgnu likvidaciji.«⁴³

Osim političkih razloga koji su kočili dostavu hrane u Austriju, DuBois je naveo i one materijalne, a koji su se nalazili u prekinutom ili sporom odvijanju željezničkog prometa. Kao značajan element u ovim teškoćama, DuBois je kao značajan problem istaknuo korupciju. Korupcija je zapravo bila dokaz neučinkovite države koja je, u ovom slučaju, nastala kao posljedica nemogućnosti osiguranja odvijanja prometa i transporta roba. O tome je DuBois izvjestio: *»Korupcija također igra ulogu. Govori se da je teško pokrenuti vlak bez podmićivanja strojovođe, konduktera, ložioničara i različitih skretničara. Zapravo čini se da postoji značajan udjel podmićivanja što potpomaže neregularnu trgovinu i transport.*«⁴⁴

DuBois je zaključio i da *»osjećaj protiv Beča ipak nije toliko snažan, ali je mržnja prema Štajerskoj, a posebice Grazu, vrlo žestoka*«⁴⁵ ali i da *»s druge strane ovdje postoji određeni sentiment prema Beču gdje su mnogi Jugoslaveni pronašli svoje obrazovanje i zadovoljstvo i gdje su stekli intimne prijatelje.*«⁴⁶

DuBois je rješavanje međusobnih odnosa Kraljevstva SHS i Austrije vidio u konačnoj uspostavi granice, uključujući i plebiscitno područje u Koruškoj i posljedičnom povlačenju vojske iza povučenih granica, otvaranju željezničke pruge Radgonja (Radkersburg) – Špilje (Spielfield), odnosno u odobravanju dozvole jugoslavenskih vlasti o otvaranju opskrbnog puta iz Prekmurja prema gornjoj Štajerskoj i Grazu koji je bez hrane iz navedenoga područja proživljavao tešku nestašicu. Nadalje, DuBois je rješenje vidio i u osnivanju zajedničkih

43 *Službene novine Kraljevstva SHS* (Beograd), 3. 5. 1919., 2.

44 *Hrvatska u diplomatskim izvješćima SAD-a 1918. – 1929.*, dokument. br. 8, 75.

45 *Ibid.*, dokument. br. 9, 80.

46 *Ibid.*, dokument. br. 8, 80.

jugoslavensko – austrijskih komisija koje bi »istraživale i nosile se s lokalnim različitostima, iritacijama itd.«⁴⁷ DuBois je predložio i da bi savezničke komisije trebale otkupljivati hranu za austrijske potrebe, kao i da bi austrijska vlada morala učiniti »represivne mjere protiv anti-SHS agitacije u Štajerskoj i Koruškoj.«⁴⁸ Međutim, u svojim razgovorima s jugoslavenskom i austrijskom stranom DuBois je zaključio da bi ove mjere mogle biti uspješne samo ukoliko bi »Austrijanci naučili biti uljudni prema svojim slavenskim susjedima i ne budu ih gledali s arogancijom.«⁴⁹

Političke karakteristike Slovenaca, Hrvata i Srba

U Privremenom narodnom predstaništvu niti radikali, a niti demokrati nisu mogli osigurati većinu i vlade su morale biti koalicijske. Nakon pada demokratsko – socijalističke vlade u veljači 1920. tako su vladu ponovno bili sastavili radikali u suradnji sa slovenskim i hrvatskim političkim predstavnicima iz Privremenog narodnog predstavništva. Bile su to, gledajući im zajednički politički nazivnik, redom autonomističke stranke, ali ipak s različitim viđenjem državnog uređenja. DuBois je ove razlike bio jasno uočio i o njima zaključio da »iako je u savezništvu s hrvatskim i slovenskim autonomaskim strankama, ne vjeruje da Radikalna stranka Srbije koja je članica tzv. Parlamentarne zajednice, iskreno zagovara autonomiju nego koristi ovu zajednicu političkih stranaka

47 Ibid., dokument. br. 8, 76.

48 Ibid., dokument. br. 8, 76. DuBois je izvjestio i da je austrijski predsjednik vlade Renner bio »prisiljen zatražiti ove novine da prestanu s tom aktivnosti za dobrobit boljih odnosa s Jugoslavijom« (Ibid., dokument. br. 8, 74.)

49 Ibid., dokument. br. 9, 80.

da promiče svoje vlastite interese.»⁵⁰ Objasnio je to njihovim potpuno različitim pogledom na zajedništvo južnih Slavena: »*Srbi koje predstavlja Radikalna stranka su se u godinama prije raspada Austro-Ugarske zalagali za zajednicu svih Srba, ali nisu uključivali Hrvate i Slovence. U Hrvatskoj, s druge strane, bio je promican pokret za zajednicu Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara.*»⁵¹

Iako je među slovenskim i hrvatskim političarima imao dosta kontakata s njihovim autonomističkim političkim predstavnicima, njihova zajednička karakteristika bila je da su oni svoju političku autonomiju vidjeli u okviru zajedničke jugoslavenske države. Stoga su i DuBoisova izvješća izražavala uvjerenost u održavanje Kraljevstva SHS. Osim među jugoslavenskim političarima, svoj zaključak on je temeljio i na izjavama Austrijanaca, pa je tako naveo i da mu je Franz Kamniker⁵² izjavio da su austrijski političari »*vjerovali u integritet jugoslavenske države i njezinu buduću opstojnost.*»⁵³

U svojim posjetima Sloveniji i Hrvatskoj DuBois se susreo i sa politikom Stjepana Radića. O njemu je tijekom prvoga posjeta krajem 1919., a na temelju razgovora s tadašnjim predstavnicima centralizma, prenio njihov zaključak da on ne predstavlja veću opasnost, posebice jer je bio u zatvoru zbog čega mu se stranka počela raspadati. Međutim, tijekom drugoga posjeta u svibnju 1920., kada je razgovarao s vođama HZ-a, iako je i Laginju i Lorkovića predstavljao kao vođe Stranke prava, prenio je da oni Radića nisu mrzili. Iz raz-

50 Ibid., dokument. br. 12, 90.

51 Ibid., dokument. br. 12, 91.

52 Kamniker, Franz (1870. – 1928.), političar. Bio je član austrijske delegacije pri mirovnim pregovorima u Saint Germainu. Izabran za gradonačelnika Radgone 1921. godine. (*Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1953*, Bd. 3 (Lfg. 13, 1963), 210).

53 Ibid., dokument. br. 9, 74.

govora s ovim političarima saznao je da su oni i u uvjetima kada je Radić još uvijek bio u zatvoru vjerovali u njegovu, kao i snagu njegove stranke.⁵⁴ DuBois je bio svjestan ciljeva Radićeve politike o hrvatskoj neovisnosti, ali ih je procijenio neostvarivima, posebice i jer bi »*Hrvatska bila slaba pojava kao neovisna država, a i da je malo razloga vjerovati da bi se Hrvati ponovno željeli udružiti s Mađarskom.*«⁵⁵ Kao najjaču stranku u Hrvatskoj DuBois je smatrao Stranku prava iako je Laginja tada zapravo bio predsjednik HZ-a, što daje zaključiti da su mu se zajedničari, a stari starčevićanci, možda i dalje predstavljali kao pravaši. Slovenski članovi SLS-a bili su još samouvjereniji u prikazivanju vlastite političke snage, navodeći DuBoisu da »*snaga demokratsko –centralističke stranke leži samo u umovima njihovih vođa*«.⁵⁶

Tijekom svog drugog posjeta Kraljevstvu SHS, DuBois je pozornost bio posvetio i komunističkom djelovanju u Kraljevstvu SHS. Njegovo pojačano zanimanje za komuniste bila je posljedica štrajka željezničara iz travnja 1920. kada je upravo u Ljubljani, na Zaloškoj cesti, došlo do krvoprolića u kojem je ubijeno trinaestoro ljudi. Janko Brejc bio je osobno uključen u represivne poteze protiv željezničara, a njihov neposredan uzrok bio je u tome što je upravo predsjednik njegove stranke kao ministar prometa, Anton Korošec, bio odbio *Protokol sporazuma* sa sindikatom željezničara o poboljšavanju njihovih radničkih prava.⁵⁷ Nepunih mjesec dana nakon ovog događaja Janko Brejc ovako je bio opisao svoje

54 Ibid., dokument. br. 12, 93.

55 Ibid., dokument. br. 9, 79.

56 Ibid., dokument. br. 12, 91.

57 *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848 – 1992*, knj.1, ur. Jasna Fischer (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 235-237.

viđenje situacije u kojemu je izričito opravdavao poteze vlade i represivne mjere:

»Do prije godinu dana nije bilo komunizma u SHS, ali otprilike u ovo vrijeme bili su dolje poslani agitatori iz Mađarske. U to vrijeme Socijalno demokratska stranka nije imala stvarnu snagu, ali im je bilo garantirano prvo jedno, pa dva, i konačno, tri mjesta u vladi. Kroz pokroviteljstvo i financijsku pomoć ovih ministara socijalizam je dobio na zamahu i snazi. Dok su trojica vođa bili na radu u Beogradu, podređeni vođe su djelovali na postizanju vlasti nad organizacijom – koju su uspjeli pridobiti. Kroz rad vođa, podrške trojice socijalističkih lidera i općeg osjećaja nezadovoljstva koji prevladava, Socijalna demokratska stranka je povećala snagu. U reformi vlade u veljači 1920. socijaldemokrati, kao i demokrati, odbili su se pridružiti radikalima. Trojica čelnika izbačeni su iz kabineta, a također su i razriješeni s vodećih mjesta u stranci, jer su niži vođe stranke bili preuzeli odgovornost, nakon čega je praktički cijela stranka prešla komunizmu. Općinski izbori u Hrvatskoj vraćali su veliki broj komunista, ne samo u većim mjestima i gradovima, već i u seoskim četvrtima. Ponegdje je izabrano 100 posto komunista, dok su na drugim mjestima dobili većinu ili snažnu manjinu. U travnju je bio sazvan štrajk željezničara, a da zaposlenici nisu prethodno postavili nikakve zahtjeve. To je imalo komunističko -revolucionarni aspekt. Između Celja i Ljubljane posječeni su telegrafski stupovi, prisilno su zadržani vlakovi, a u Ljubljani su sazivani masovni sastanci bez dopuštenja gradskih vlasti. Isprva nije bilo nikakvih poteškoća u raspršivanju ovih sastanaka. Međutim, vlada je dobila vijest o velikom sastanku koji se trebao održati. U pokušaju rastjerivanja gomile na policiju je bilo pucano i u samoobrani ona je uzvratila vatru. Ubijeno je dvadesetak ljudi, a ranjeno četrdeset. Vođe nereda bili su uhićeni. Talijani su u to vrijeme bili poslani u Ljubljano i sumnja se da su sudjelovali u promicanju nereda.

Mađarski komunist po imenu VALISCH i njegova supruga bili su vrlo aktivni, ali su pobjegli i vjerojatno otišli u Austriju. Među uhićenim vođama su RUDOLF GOLOUH⁵⁸ i inženjer GUSTINCIO te dr. LEMEZ.⁵⁹ Glavni komunistički centri su: ugljenokop Trbovlje s 5 - 7000 radnika, željezara Jesenice s 2000, Maribor s raznim industrijama; i ugljenokop Kočevje, gdje je rečeno da ima ukupno 15 000 ljudi. Komunizam u Sloveniji ograničen je uglavnom na industrijska središta, željezničke i rudarske gradove (među nekim siromašnijim seljacima i zemljoradnicima).«⁶⁰

U Zagrebu je DuBoisa o komunistima bio izvjestio Ljudevit Zimpermann, tadašnji načelnik zagrebačke policije, a prijašnji zamjenik državnoga odvjetnika u Zagrebu. Zimpermann se nije dodirnuo štrajka željezničara, već je iznio teorije o snazi i izvorima komunističke djelatnosti koja je i za Brejca i Zimpermanna bila uvezena i poticana iz talijanskih i mađarskih krugova. Razlika između njih bila je u tome što je Zimpermann za pojavu komunizma ponajviše krivio srbijsku vladu. Prvo, jer su bili dopustili povratak vojnicima

58 Golouh, Rudolf Anton (1887. – 1982.), novinar, publicist, književnik, političar. Bio je članom Jugoslavenske socijaldemokratske stranke, zastupnik u Ustavotvornoj skupštini 1920. – 1921., zamjenik načelnik mariborske općine (1933. – 1935.). (Boris Sancin, »Golouh, Rudolf (1887-1982)« u: *Slovenski biografski leksikon*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi207472/>., pristupljeno: srpanj 2018. Izvorna objava u: *Primorski slovenski biografski leksikon: 5. snopič, Fogar-Gabrijan* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1978).

59 Lemež, Milan (1891. – 1971.), političar. Bio je članom komunističke stranke, komesar za socijalnu skrb u Pokrajinskoj vladi za Sloveniju (1919), zastupnik u Ustavotvornoj skupštini 1920-21. (Avgust Pirjevec, »Lemež, Milanu (1891. – 1971.)« u: *Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi323065/>, pridobljeno 15. 07. 2019.

60 *Hrvatska u diplomatskim izvješćima SAD-a 1918. – 1929.*, dokument. br. 11, 88.

iz ruskoga zarobljeništva, a zatim i zbog srpskog općenitoga pro-ruskoga stava gdje očito nije vidio razliku između pružanja utočišta bjeguncima ispred boljševičke revolucije i otvaranja internacijskih logora za povratnike iz zarobljeništva.⁶¹ Srbi su, prema njemu, bili glavni širitelji komunizma jer »*prava opasnost leži u Srbima koji su agresivno borbena narod, od kojih je većina postala zaražena revolucionarnim idejama tijekom svoje službe u stranim zemljama.*«⁶² Nadalje, zagrebački načelnik policije okrivio je za širenje komunizma i djelovanje Hrvatskog komiteta, od čega tek one što su bili djelovali iz Budimpešte, ali ne i iz njihova sjedišta u Grazu. Tako je za širenje komunizma u Hrvatskoj bio optužio i Stjepana Duića⁶³ koji nije mogao biti dalje od boljševičke revolucije, iako je nesumnjivo djelovao protiv Kraljevstva SHS. Budući da je Zimpermann DuBoisu predao i Duićevu adresu u Budimpešti moglo bi se zaključiti da je ovo možda učinjeno s namjerom moguće internacionalizacije problema koje su vlasti očekivale od hrvatske emigracije, a poznavajući američku antikomunističku nastrojenost.⁶⁴ Upravo je,

61 Vidi više: Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju »sumnjivih elemenata« u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2004).

62 *Hrvatska u diplomatskim izvješćima SAD-a 1918. – 1929.*, dokument. br. 11, 88.

63 Stjepan Duić (1877. – 1934.), pukovnik. U Prvome svjetskom ratu bio je na sjeveroistočnom bojištu, poglavar stožera 42. hrvatske domobranske divizije, zapovjednik Orijent-zbora, posebne postrojbe austro-ugarske vojske za potporu turskoj vojsci u Siriji koja je sudjelovala u završnim bitkama u Srbiji i Albaniji. Nakon Prvoga svjetskog rata optirao je za Austriju, 1921. preselio se u Graz. Pridružio se ustaškoj organizaciji nakon 1929., umro od posljedica atentata jugoslavenske tajne službe. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3 Č-Đ, ur. Trpimir Macan (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993), 668–669.

64 Ljudevit Zimpermann posebno je bio zainteresiran za hrvatsku političku

čini se, na tragu takvog američkog antikomunizma DuBois s odobravanjem prihvatio represivne mjere koje su protiv komunista bile poduzimane u Kraljevstvu SHS zaključivši da je »željeznički štrajk ugušen energičnim mjerama beogradske vlade. Radnje koje je poduzela slovenska vlada očito su, barem zasad, potisnule pokret u toj državi.«⁶⁵

DuBois je tijekom svoja dva posjeta Kraljevstvu SHS 1919. i 1920. godine dobio uvid u dvije političke opcije koje su naizmjernično egzistirale na vlasti u državi, centralističke i protucentralističke snage. Prema DuBoisu, anticentralisti »žele određenu količinu autonomije da bi očuvali svoje običaje i ideale, svoju religiju i privilegije toliko teško ostvarene pod Mađarima«, dok su centralisti željeli »što je brže moguće uništiti razlike između Srba, Hrvata i Slovenaca i utopiti ih u identični narod.«⁶⁶ Za centraliste je također naveo da »imaju želju za brzim promjenama. Jedna od tih je i ukidanje povijesnih upravnih okruga, druga je cjepkanje velikih imanja i agrarna reforma.«⁶⁷ Međutim, zaključio je i da snaga centralističkih snaga leži u Srbiji, kao i da »oni žele i Srbe, Hrvate i Slovence stopiti u jedno, jednako kao i ostale narode kraljevstva, i nadalje, u njihovom je programu razbiti tisućljetne granice i zamijeniti trenutnu političku podjelu u dvanaest potpuno novih entiteta, i sudeći prema autonomistima, ustanoviti srpsku hegemoniju nad cijelom državom. Strah od srpske dominacije uzrokuje da

emigraciju u Mađarskoj i Austriji. Imao je i doušnika, Milana Galovića, kojega je poslao u Beč s namjerom prikupljanja informacija o emigratskom djelovanju, a posebice poluvojnoj formaciji Hrvatskoj legiji. Vidi više: Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, 2002), 197.

65 *Hrvatska u diplomatskim izvješćima SAD-a 1918.-1929.*, dokument. br. 11, 88.

66 *Ibid.*, dokument. br. 9, 78.

67 *Ibid.*, dokument. br. 9, 78.

Hrvati i Slovenci zazivaju široku autonomiju kako bi s političkih pozicija bili u mogućnosti skrbiti o svojoj civilizaciji za koju tvrde da je stoljećima ispred one u Srbiji.»⁶⁸

Identitetska obilježja Slovenaca, Hrvata i Srba

DuBois je u svojim izvješćima pokazao osjetljivost prema identitetskim karakteristikama i osjećajima svojih sugovornika. K tome, on ih nije vezivao za pojednice, odnosno svoje sugovornike, nego ih je proširivao na nacionalne identitete ili, u najboljem slučaju, na političke režime s kojima se susretao. Slovenci, Hrvati, Srbi, Austrijanci, Mađari, Česi ili Slovaci u njegovim izvješćima bili su u najvećem postotku predstavnici njihovih političkih elita. Međutim, upravo zbog takvog pristupa DuBois je u svojim izvješćima ostavio poruku koju su mu nastojali prenijeti političari s kojima se susretao. Kao djelatniku u službi američkog ministarstva vanjskih poslova, nesumnjivo je imao povlašteni položaj i prijem kod tih susreta, a njegovi sugovornici vjerojatno su bili svjesni i posljedičnog širenja informacija koje su mu pružali. DuBois je, svojstveno američkoj diplomatskoj službi i praksi, u svojim izvješćima vrlo samopouzđano davao sud na temelju vlastitih dojmova.

DuBois je svoja saznanja i iskustva u Kraljevstvu SHS pretočio u sebi vrlo jasnu i određenu sliku o ovoj državi. On je tako zaključio da *»tamo postoje velike razlike između naroda Slovenije, Hrvatske i Srbije, a moglo bi se reći i Bosne i Crne Gore; razlike u vjeri, u kulturi i koncepciji političkog života. Možda je još i izraženija, ali privremena, razlika u duhu, razlika između pobjedničkih Srba i pokorenih Hrvata i Slovenaca.»⁶⁹*

68 Ibid., dokument. br. 12, 91.

69 Ibid., dokument. br. 9, 77.

Osjećaj samouvjerenosti (*»self-assertivnes«*) koji je osjetio u Hrvatskoj povezao je s time da su Hrvatska i Slovenija uživale relativno široku autonomiju i da misao o neovisnosti još uvijek živi među hrvatskom političkom elitom. Oporbu postojećem centralističkom režimu vidio je tek u oportunističkim razlozima tisuća građana koji su propašću Austro-Ugarske izgubili moć, utjecaj i sredstva za život.⁷⁰ Međutim, istaknuo je da u Hrvatskoj i Sloveniji postoje i mnogi ostali koji *»vide da je Srbija orijentalna zemlja, izmučena mnogim ratnim godinama, čiji će utjecaj samo unazaditi napredak u Hrvatskoj i Sloveniji, zemlja- ma koje kulturno stoje mnogo uzvišenije.«*⁷¹ DuBois je istaknuo da je ovakvo razmišljanje bilo uobičajeno među slovenskim i hrvatskim sugovornicima: *»Poput Slovenaca, Hrvati sebe smatraju stoljećima ispred Srba i boje se da će srpska hegemonija povući Hrvatsku, kulturno i gospodarski, ali i navući teret srpskoga ratnog duga i njezine obnove na Hrvatsku i na Sloveniju«,* dodajući da *»vodeći Hrvati i Slovenci iskreno izjavljuju da pripadaju zapadnoj civilizaciji nasuprot srbijanskoga orijentalizma i da su te razlike, unatoč tome što su iste rase i srodnih jezika, zbog stoljeća suprostavljenih civilizacija vrlo velike.«*⁷² Tvrdnje o dva različita svijeta DuBois je potvrdio podacima da *»dok Slovenci imaju tek 14 % nepismenih, a Hrvati 40 %, Srbi ih imaju od 80 % do 90 %.«*⁷³

Prema DuBoisu, vjera je činila još jedan važan element u političkom životu nove države. Ovdje je svakako imao na umu da je glavna slovenska politička snaga proizlazila iz katoličkog tabora. Zaključio je tako da su *»Slovenci vrlo klerikalni, a Hrvati (su) rimokatolici, i da se boje slabljenja položaja svećenstva, odvajanja države od crkve i mogućega poticanja pravoslavlja*

70 Ibid., dokument. br. 9, 77.

71 Ibid., dokument. br. 9, 77.

72 Ibid., dokument. br. 12, 92.

73 Ibid., dokument. br. 12, 92.

na njihovu štetu.«⁷⁴ DuBois je najveću snagu u protivljenju centralističkom režimu osjetio u Hrvatskoj, iako je i u Sloveniji zapazio veliki broj protivnika ovakvog režima. Smatrao je, međutim, da bi se taj režim ipak lakše mogao provesti u Sloveniji jer se »Slovence, koji nikada nisu bili politički slobodni, lako vodi.«⁷⁵

Budući da je već imao iskustvo rada u srednjoj Europi, DuBois je stanje u Kraljevstvu SHS usporedio i s prilikama u Čehoslovačkoj. Napomenuo je da »iste teškoće i opasnosti postoje ovdje [u Kraljevstvu SHS, op. H. Č.] kao i u Čehoslovačkoj između Čeha i Slovaka, pa su u određenoj mjeri i manje ozbiljne, pod uvjetom da beogradska vlada rješava situaciju na inteligentan način«, upozorivši također da »ove razlike moraju biti uzete u razmatranje pri organizaciji države, uspostavljajući njezin ustav, kao i u administraciji i u bilo kojem procesu spajanja različitih naroda u homogenu cjelinu mora se odvijati sporo kako se ne bi proizveli oštri antagonizmi.«⁷⁶

DuBois je zamijetio da »Hrvati i Slovenci jako strahuju od utjecaja Srba jer oni imaju populaciju od šest milijuna, nasuprot jedva milijun Slovenaca i tri i pol milijuna Hrvata.«⁷⁷ Tijekom svog posjeta osvjedočio se tako i određenom savezništvu između Stranke prava i SLS-a. Prve je vidio kao predstavnike »uljuđenih i liberalnih elemenata«, a druge kao predstavnike »klerikalaca i rekacionara«, istaknuvši da kada se »takve dvije suprotnosti udruže na nekom pitanju njihov pokretački motiv mora biti snažan. Srbima je potreban veliki oprez ako žele izbjeći ozbiljne probleme u izgradnji i održavanju nove države.«⁷⁸

74 Ibid., dokument. br. 9, 77.

75 Ibid., dokument. br. 9, 79.

76 Ibid., dokument. br. 9, 78.

77 Ibid., dokument. br. 12, 92, 93.

78 Ibid., dokument. br. 12, 93.

DuBois je iz ovih razloga slovensku i hrvatsku autonomiju vidio kao ključno pitanje u uređenju odnosa nove države. Iako je naveo da su slovenski i hrvatski politički predstavnici trenutno bili zadovoljni stupnjem autonomije i da bi voljeli rado vidjeti njezine okvire institucionalizirane za stalno, ipak je predvidio njezino buduće suzbijanje iz Beograda. Zapravo se bio složio s tvrdnjom slovenskih političara da *»su oni od austrijske uprave naslijedili glatko funkcionirajući administrativni stroj i da autonomni odjeli vlade funkcioniraju neusporedivo bolje od onih koje se usmjerava iz Beograda.«*⁷⁹

Iako je predviđao da bi se međunacionalni sukobi mogli izbjeći u slučaju inteligentnih poteza iz Beograda, u svojemu četvrtom izvješću iznio je svoje sumnje u takvu političku budućnost ponajviše zbog toga jer *»Srbin ima pretežno vojnički, a ne konstruktivan um.«*⁸⁰ Na ovakav zaključak navelo ga je iskustvo rada ARA-e za koje je izvjestio da je bilo dokaz *»neučinkovitosti i nesposobnosti srpske vladavine. Sve ukazuje na to da su Srbi sjajni borci, ali truli administratori. Kad bi se Srbi zadovoljili vođenjem vojske SHS-a i predali Hrvatima i Slovencima civilnu upravu, južnoslavenska država bi mogla biti daleko bolje, ali nažalost baš kao i njihova sjeverna braća Česi, Srbi žele voditi <cijeli show>.«*⁸¹

Zaključak

Arthur Wood DuBois, posebni predstavnik američkog Ministarstva vanjskih poslova na dužnosti u srednjoj Europi, posjetio je Sloveniju i Hrvatsku u prosincu 1919. i svibnju 1920.

79 Ibid., dokument. br. 12, 92.

80 Ibid., dokument. br. 12, 93.

81 Ibid., dokument. br. 12, 93.

godine. O dojmovima i saznanjima ovih posjeta napisao je četiri izvješća koja su bila dostavljena američkom poslaniku u Beogradu, Henryju Percivalu Dodgeu. Najvjerojatniji razlog njegovih posjeta bio je u svojstvu člana Halsteadove misije, kao i neposredni rad na zadaćama američke vladine humanitarne organizacije American Relief Administrationa, odnosno osiguranju opskrbe potrebnim namirnicama ponajprije Austrije. Tijekom ovih posjeta trebao je i prikupiti informacije o stanju u državi, procjenama razvitka njezinog političkog režima i unutarnjopolitičkih pitanja.

Posljedično nestabilnoj političkoj situaciji predustavnoga razdoblja u Kraljevstvu SHS, tijekom svojih posjeta u kratkom razdoblju imao je prigodu razgovarati s političkim predstavnicima i centralista i suprostavljenih im autonomista. U izvješćima je posebno naglasio pitanja popravljavanja međudržavnih odnosa s Austrijom, stanju komunističkog djelovanja, karakteristikama političkih stranaka i njihovih ciljeva, te identitetskih obilježja Slovenaca, Hrvata i Srba.

DuBois je procjenio da su uzroci loših odnosa s Austrijom u negativnim međusobnim osjećajima s obje strane, nerješavanju graničnih pitanja, blokadi transporta, posebice željezničkoga i posljedičnoj korupciji. Nadalje je procijenio da je Kraljevstvo SHS država u kojoj se provodi centralistički režim na štetu nesprskih dijelova, u čemu je vidio mogućnost budućih međunacionalnih problema. Prihvatio je nacionalne posebnosti unutar zajedničke države i nije pokazao uvjerenost u mogućnost njihova stapanja u jednu naciju, što je bio cilj centralističkih unitarista. U odnosu prema političkoj upravi i autonomiji Slovenije i Hrvatske zagovarao je rješenje prema očuvanju njihovih posebnosti. Međutim, zaključio je da takvo rješenje vjerojatno neće biti moguće dostignuti u državi u kojoj se provodio centralizam pod snažnim srpskim utjecajem.

*Slovenia and Croatia in the
Reports of Arthur Wood DuBois
in 1919 and 1920*

Summary

Arthur Wood DuBois, a special representative of the U.S. Department of State on duty in Central Europe, visited Slovenia and Croatia in December 1919 and May 1920. He wrote four reports on the impressions and findings of these visits, which were submitted to the American Envoy in Belgrade, Henry Percival Dodge. The most probable reasons for DuBois' visits were his duties as a member of Albert Halstead's mission in Vienna, as well as direct work on the tasks of the American Relief Administration. During his visits, he additionally gathered information on the situation in the country, assessments of the development of its political regime and domestic political issues.

Due to the unstable political situation of the pre-constitutional period in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, DuBois had the opportunity to talk to political representatives and centralists and their opposing autonomists during a short period. In his reports, he emphasized in particular the issues and need to improve interstate relations with Austria, the state of communist activities in the Kingdom of SCS, the characteristics of political parties and their goals, and the identity characteristics of Slovenes, Croats and Serbs.

DuBois assessed that the causes of bad relations with Austria lay in mutual negative feelings on both sides, unresolved

border issues, transport blockades, especially of the railway, and consequent corruption. He further assessed that the Kingdom of SCS was a state in which the centralist regime was implemented to the detriment of the non-Serbian parts, in which he saw possibility of future interethnic problems. He accepted national peculiarities within a common state and did not show confidence in the possibility of their merging into one nation, which was the goal of the centralist regime. In relation to the political administration and autonomy of Slovenia and Croatia, he advocated a solution to the preservation of their particularities. However, he concluded that such a solution would probably not be possible in a state where centralism was exercised under strong Serbian influence.

Prejeto: 25. 10. 2021
1.01 izvirni znanstveni članek

Pavlina Bobič¹

*Pota »Štajerskega bataljona« –
od idealizma
do preobrazbe leta 1942*

Izvleček

Začetek vojne in okupacije na Slovenskem leta 1941 je vodilne tradicionalne stranke potisnil pred dilemo političnega in narodnega preživetja ter jih soočil s pobudami za vojaški upor proti okupatorju. Začele so ustanavljati podtalne legije in skupine, ki so se povezovale v organizaciji vojaških enot, lojalnosti jugoslovanski vladi v Londonu, podpori zahodnim obveščevalnim službam in zamisli o povojni obnovi monarhije. Tradicionalni tabor je ob tem naletel na delovanje Komunistične partije, ki je s preizkušenimi taktikami ilegalne propagande in brez-kompromisno uporabo sile učinkovito posegla v slovenski (politični) prostor. Major Karel Novak je kot poveljnik Kraljeve jugoslovanske vojske v Sloveniji prevzel vojaško formacijo odpora proti okupatorju, kar je njegove enote obenem vodilo k spopadu z revolucionarno stranjo pod plaščem OF. Prva

1 Dr. Pavlina Bobič, znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, pavlina.bobic@scnr.si.

nacionalna ilegala oz. Štajerski bataljon je skušal združiti idejo boja za svobodo z uporom komunističnemu nasilju, v kar je pomembno zarezala tradicionalna politika.

KLJUČNE BESEDE: prva nacionalna ilegala, major Karel Novak, oficirska skupina, odporniška gibanja izven OF

Abstract

The beginning of the World War II and occupation in Slovenia in 1941 confronted the leading traditional parties with a dilemma of political and national survival and initiatives for military uprising against the occupier. Underground legions began to form and groups that were uniting under organization of military units as well as uniting in their loyalty to the Yugoslav government in London, in support to Western intelligence, and the idea of a post-war restoration of the monarchy. At the same time, the traditional camp encountered activities of the Communist Party, which, with tried and tested tactics of illegal propaganda and uncompromising use of force, effectively intervened in Slovenian (political) space. Major Karel Novak took over, as the commander of the Royal Yugoslav Army in Slovenia, a military formation of resistance against the occupier, which at the same time led his units to a clash with the revolutionary side under the cloak of the LF (Liberation Front). The first national underground movement, the so-called the Styrian Battalion, tried to combine the idea of the liberation struggle with the uprising against the Communist violence. The traditional politics significantly intervened in this idea.

KEY WORDS: first national underground movement, major Karel Novak, officer group, resistance movements outside LF.

Podtalje: zavezništva in delitve

Jugoslovanski zlom aprila 1941 in okupacija slovenskega ozemlja sta vsakdanjost potisnila v blodnjak novih in potencialnih povezav med posamezniki, gibanji, političnimi elitami in njihovimi ideologijami, kar je poglobljalo zavezništva in razdore v dobi brutalnosti brez primerne referenčne opore v preteklosti.

Prihod tujih okupacijskih sil v Slovenijo je predvojne vodilne tradicionalne stranke prisilil k mrzličnemu pretresanju nastalih razmer ter ustanavljanju podtalnih legij in skupin. Te so iskale svoje mesto pod soncem in se klesale ob mislih oz. pripravah na oborožen odpor proti okupatorju, čeprav je z njim vodilna politika v skrbi za čim manjše žrtve med civilisti in ob čakanju na trenutek »odrešitve z Zahoda« sklenila *modus vivendi*. Oblikovanje ilegalnih vojaških formacij tradicionalnih strank v letu 1941 je močno zarezalo v tok in pojmovanje vojne do njenega konca – in še dlje.

Slovenska ljudska stranka (SLS) je 29. maja 1941 ustanovila Slovensko legijo kot podtalno vojaško organizacijo pod vodstvom Rudolfa Smersuja in dr. Albina Šmajda, v svojem delovnem programu pa se je zavezala zbiranju orožja oz. sistematičnim pripravam na odpor s pomočjo zahodnih zaveznikov, ko bi ti zasedli slovensko ozemlje (kadar koli bi se to že zgodilo), organiziranju obveščevalne službe za koristi zaveznikov in širjenju propagande z zahoda.² Drugega avgusta 1941 ji je sle-

2 V katoliškem taboru so bili v Slovensko legijo povabljeni tudi Stražarji dr. Lamberta Ehrlicha, a so zaradi sporov kasneje izstopili. Morda zaradi »prestižnih vprašanj«, najverjetneje pa zaradi povsem svojega koncepta o prihodnosti Slovenije. Gl. Jože Možina, *Slovenski razkol: Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora* (Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina; Ljubljana: Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba v Celovcu, Goriška Mohorjeva družba, 2019), 91.

dila liberalna Sokolska legija s Sokolskim vojnim svetom pod vodstvom Ladislava Bevca, ki je bila zamišljena kot izključno vojaška organizacija. Z njo je sodeloval tudi socialistični politik dr. Celestin Jelenc. V duhu svoje vojaške narave in vojnih razmer je bila legija organizirana v čete in bataljone, povezovala oficirsko skupino in se kasneje opredelila kot del redne Jugoslovanske vojske v domovini (JVvD) pod poveljstvom polkovnika Dragoljuba (Draž) Mihailovića.³ Slovensko narodno gibanje (SNG), ki je nastalo že pozno spomladi 1941 in je izšlo iz kroga mladcev trnovskega kaplana Marjana Kremžarja, je v prvih mesecih okupacije dobilo posebej pomembno vlogo pod vodstvom ing. Fanouša Franceta Emmerja. Član kranjskega Sokola je po odhodu Kremžarja iz Ljubljane septembra 1941 gibanje in organizacijo posebne bojne enote prevzel skupaj z duhovnikom in časnikařem Francem Glavačem ter s pomočjo pomembnega dela aktivnih jugoslovanskih oficirjev postavil

- 3 Mladi in agilni generalštabni polkovnik – pozneje general – Dragoljub Draga (Draž) Mihailović je 11. maja 1941 objavil, da ne priznava kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije in da bo nadaljeval z odporom proti okupatorju. Kot specialist za gverilsko bojevanje je na Ravni gori v Srbiji s svojimi somišljeniki organiziral vojaški štab; prve četniške enote so že 18. maja 1941 pri vasi Ljuljaci prvič napadle Nemce. Begunska vlada v Londonu je polkovnika Mihailovića za poveljnika jugoslovanske vojske v domovini (JVvD) imenovala 15. novembra 1941. Gl.: Marijan F. Kranjc in Slobodan Kljakić, *Plava garda: poveljnikovo zaupno poročilo* (Ljubljana: ProAndy, 2006), 12; Davorin Žitnik je v svojih spominih zapisal, da se je jeseni 1941 v njihovi hiši v Rožni ulici v Ljubljani začela zbirati skupina mladeničev – večinoma študentov – ki so obiskovali nekakšen seminar za izobraževanje v vojnih veščinah, kar je bila najverjetneje priprava za »bodoče vojaške starešine v nastajajočih odredih.« Pri njih so hranili seznam vojnih obveznikov iz vojaške dokumentacije jugoslovanske vojske, seminar pa je obiskoval tudi Davorinov starejši brat Miloš, ki mu je zaupal, da izobraževanje vodijo aktivni in rezervni oficirji. Gl. Davorin Žitnik, *Družinska zgodba. O slovenski nacionalni ilegali* (Ljubljana: samozaložba Davorin Žitnik, 2005), 28–29.

temelje četniškega gibanja v Ljubljanski pokrajini. Skupina Pobratim pod prof. Antonom Krošlom je medtem predstavljala »srednjo narodno smer« in tako kot preostale tri podpirala mednarodno priznano jugoslovansko vlado in zavezniške sile.

V prvem letu okupacije med skupinami še ni prišlo do pomembnejšega sodelovanja, združevalo pa jih je zlasti intenzivno obveščevalno delo za Zahod in ideja o povojni obnovi Jugoslavije.⁴

Kakšna je bila torej mreža ljudi in idejnih svetov, ki so dali moč in ime prvi nacionalni ilegali? Kdo je bil po mnenju voditelj legij primarni narodni sovražnik in kaj je bila glavna mobilizacijska sila skupin zunaj orbite (pred vojno ilegalne) Komunistične partije, katere voditelje so tradicionalne stranke odpravile kot »turiste s Čebin« in po vsej verjetnosti malo vredne sogovornike?

V resnici se je v okupirani Sloveniji odvil za tradicionalne stranke in gibanja, ki so do leta 1941 sprejemala pravni red Kraljevine Jugoslavije, dotlej nepojmljiv scenarij: t. i. Protiimperialistična fronta⁵ Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije in drugih levičarskih skupin, ki je bila najverjetneje ustanovljena 26. aprila 1941, se je po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 preimenovala v Osvobodilno fronto (OF); s tem imenom se je v javnosti prvič pojavila

4 Liberalna in katoliška stran sta soglasje o povojni ureditvi Jugoslavije in položaju Slovenije v njej dosegla oktobra 1941 v t. i. Londonskih točkah, politični izjavi, ki jo je po radijskih valovih londonskega BBC objavil Alojzij Kuhar.

5 Protiimperialistična, torej protibritanska, francoska in ameriška – kakor tudi protinemška ali italijanska, kadar je to ustrezalo komunističnim predstavam. Seveda je v to kategorijo sodila še slovenska »kapitalistična gospoda«, ki se je »zatekla pod imperialistično okrilje«. *Slovenski poročevalec*, 15. 6. 1941; citirano po Tamara Griesser Pečar, »16. september 1941: začetek slovenske državljanske vojne«, v: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm (Ljubljana: Inštitut Nove revije, 2015), 121.

28. junija 1941 v ilegalnem časopisu *Slovenski poročevalec*. Komunisti so bili sposobni hitro in premišljeno izkoristiti široko pripravljeno Slovencev za takojšen oborožen upor in »obrambo domovine«. Pri svoji taktiki prepričevanja je KP učinkovito črpala iz svojih izkušenj dvajsetletnega ilegalnega delovanja, gverilskega bojevanja iz španske državljanske vojne in zelo jasnega revolucionarnega cilja popolnega prevzema oblasti. Zaradi pogodbe Molotov–Ribentropp leta 1939 je KP sprva opustila »ljudskofrontna« gesla, vendar jih je aktivirala takoj po nemški invaziji na Sovjetsko zvezo, ko je Kominterneta izdala ukaz za oborožen upor. KP je obenem nadvse spretno zakrila svoje osrednje mesto v OF in izkoristila odporniški (svobodoljubni) naboj, ki sta ga ljudem v resnici že pred vojno privzgojila katoliški in liberalni politični tabor.⁶ KP si je s taktiko »izkoriščanja svojih zaveznikov«⁷ in z razvejano ilegalno oz. silovito propagando narodnoosvobodilnega boja zagotovila nenadejano močno pozicijo nasproti obstoječim skupinam tradicionalnega političnega pola.

Najgloblji razkol med odporniškim gibanjem OF in odporom legalističnega tabora se je pokazal po 16. septembru 1941, ko je Vrhovni plenum OF povsem nelegitimno⁸ sprejel sklep o ustanovitvi Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora, ki naj bi med vojno edino predstavljal, zastopal, organiziral in vodil

6 Gl. Jože Možina, *Slovenski razkol*, 64.

7 Tamara Griesser Pečar, »Slovenski katoličani in OF«, v: *Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj*, ur. France M. Dolinar in Luigi Tavano (Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei, 1997), 88.

8 Dieter Blumenwitz je v svoji mednarodnopravni študiji o vojnem do-gajanju v Sloveniji zapisal, da »dolžnost, ubogati ukaze komunistov, ni obstajala«; nasprotno, veljala je »zvestoba do države, katere državljani so bili, in do vlade, ki jo je zastopala«. Gl. Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941–1945)*. *Mednarodnopravna študija* (Celovec: Mohorjeva založba, 2005), 117.

slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Obenem je bil sprejet tudi Odlok SNOO o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev, ki je predvideval, da se s smrtjo kaznuje vsak, ki zaradi »sebične skupinske koristi izbira in odvaja narodne sile za borbo proti osvoboditvi slovenskega naroda ali nudi za tako borbo pomoč s kakršnimikoli sredstvi«. Akta kot »tipičen primer zlorabe prava« nista bila izdana za zagotavljanje svobode in vzpostavitev svobodne demokratične družbe, pač pa sta izšla z namenom »ustrahovanja ljudi in za izvedbo komunistične revolucije ter za vzpostavitev totalitarnega režima« pod izključno oblastjo KP.⁹ Slednje se je do skrajnosti zaostriло po ustanovitvi Varnostno-obveščevalne službe (VOS) avgusta 1941, ki je v Ljubljani še isto jesen začela z likvidacijami najvidnejših nasprotnikov komunizma. Torej tudi in predvsem nosilcev odpora tradicionalne strani.

Dileme odpora: skupaj, mimo ali proti OF

Medtem ko SLS s Slovensko legijo ni prešla v dogovarjanje o sodelovanju z OF, se je vodstvo Sokolske legije oktobra 1941 po posredniku vendarle odzvalo povabilu KP na razgovor o vključitvi v OF. Toda dialog med njima se je hitro zaključil, saj je Sokolska legija svoj vstop v OF pogojevala s priznanjem kontinuitete jugoslovanske države in zvestobo kralju Petru II. oz. Jugoslaviji. Eden glavnih predstavnikov mladih liberalcev je bil Rudi Marinčič,¹⁰ član Sokola Ljubljana – Vič in zadnji načelnik Sokolske legije, ki je povedal, da so komunisti za vstop v OF

9 Lovro Šturm, »Pogledi na vsebinsko pravilno pravo. Primer: o vsebinski pravilnosti dveh pravnih aktov SNOO z dne 16. septembra 1941«, v: *O vzponu komunizma na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm (Ljubljana: Inštitut Karantanija, 2015), 107.

10 Rudi Marinčič se je pridružil Jugoslovanski vojski v domovini in bil med

postavljali »nemogoče pogoje« in zavračali mlade liberalce kot skupino, kar je Marinčiča prepričalo, da komunisti sporazuma sploh ne želijo.¹¹ Ladislav Bevc, predsednik Sokolskega vojnega sveta, je na debati v svetu dejal, da se mu »na ta vlak ne mudi«, nakar je bil predlog za vstop v OF soglasno zavržen.¹² Že poleti 1941 so pogovori glede vstopa v OF tekli še s posameznimi liberalnimi strujami, tj. Omladino jugoslovanske nacionalne stranke, Samostojno demokratsko stranko, staro Jugoslovansko nacionalno stranko z Vinkom Vrhuncem in Staro pravdo inženirja Črtomirja Nagodeta, ki pa je bila kasneje izključena iz OF zaradi nestrinjanja z njenim programom.

Maja 1941 se je okrog dr. Vekoslava Bučarja in generalštabnega majorja Ivana Fregla začel zbirati še manjši krog aktivnih častnikov; Fregl je pred svojim odhodom v Srbijo vodenje te skupine predal majorju Karlu Novaku. Vzpostavili so stik z voditeljema KP Borisom Kidričem in dr. Alešem Beblerjem ter se začeli pogovarjati o skupni akciji z OF, kamor so nato oficirji pristopili kot »nacionalna skupina«. Tej so bili pridruženi dr. Drago Marušič, ing. Dušan Sernec, dr. Avgust Novak in polkovnik vojske Kraljevine Jugoslavije, Jaka Avšič. Po besedah Karla Novaka so se ti »opredelili za OF«, vendar kot skupina pristašev kralja Petra II. in polkovnika Draže Mihailovića.¹³

V začetku septembra 1941 je major Novak prejel pisni ukaz o imenovanju za edinega predstavnika Mihailovićevega gibanja in Kraljeve jugoslovanske vojske v Sloveniji, ki ga je v imenu Draže Mihailovića podpisal generalštabni major Žarko P. Todorović. Od tedaj je Novak poročal o prizadevanjih za okrepitev oz. ustanovitev aktivnih enot Kraljeve jugoslovanske

zajetimi četniki v Grčaricah septembra 1943. Obsojen in ubit je bil na Kočevskem procesu oktobra 1943.

11 Gl. Davorin Žitnik, *Družinska zgodba*, 30.

12 Ladislav Bevc, *Spomini* (Ljubljana: Jutro, 2006), 121.

13 Kranjc in Kljakić, *Plava garda*, 44.

vojske, ki bi bile sposobne za takojšnjo akcijo po ukazu vrhovnega poveljnika.

Major Novak je novembra odpotoval v Srbijo na osebni sestanek z Mihailovićem, po nagovarjanju Draga Marušiča in Dušana Serneca pa je z njim v Srbijo odpotoval tudi polkovnik Jaka Avšič; člana Vrhovnega plenuma OF sta pričakovala, da bo Mihailović za komandanta Slovenije imenoval Avšiča, medtem ko sta zase zahtevala imenovanje za politična predstavnikta vrhovnega poveljnika JVvD in begunske vlade v OF.¹⁴ Toda razmere v Srbiji so se medtem dramatično spremenile: po prvotnih skupnih akcijah partizanov in četnikov proti Nemcem se je sodelovanje med njimi končalo 2. novembra 1941, ko so pri Kraljevu partizani nepričakovano napadli četnike. Po navedbah majorja Karla Novaka je Mihailović navkljub tem dogodkom pristal na sodelovanje s partizani v Sloveniji, obenem pa »poudaril veliko opreznost in nujnost, da se zagotovi popolna samostojnost naše vojske. Dobila sva pismena pooblastila: Avšič kot komandant, jaz pa kot član načelnika štaba JVvD v Sloveniji. Nobenih pooblastil pa nisva dobila za Marušiča in Serneca, ker je Mihailović hotel obdržati organizaciji vojaški značaj. Iz Ravne gore sva se vrnila v Slovenijo. Medtem pa so komunisti že začeli s propagandno aktivnostjo proti četnikom.«¹⁵ Na dveh sestankih, ki jih je nato imel z Borisom Kidričem, major Novak ni sklenil nikakršnega sporazuma, saj komunisti niso pristali na formacijo Kraljeve jugoslovanske vojske – še več, grozili so, da jo bodo uničili, če bi se ta vseeno pojavila.¹⁶

Sledil je dokončen prelom med komunisti in Karlom Novakom, Jaka Avšič pa je prestopil k OF ter Mihailovićevo pismo o imenovanju na mesto komandanta Slovenije po Novakovih

14 Ivan Korošec, *Prva nacionalna ilegala: Štajerski bataljon* (Ljubljana: Illex Impex, 1993), 34; Kranjc in Kljakič, *Plava garda*, 45.

15 Navaja Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 35.

16 Ibid., 35.

besedah »zlorabljal v partizansko – komunistično korist«, s čimer je »marsikoga prevaral in zapeljal«.17 Predvsem pa je Avšičev prestop pretresel enotnost in odločnost oficirske skupine; Novak je v nastali situaciji prevzel naloge komandanta ter sklenil »delovati za kralja in Jugoslavijo, organizirati zakonito vojsko pod poveljstvom generala Draže Mihailovića in boriti se proti sovražniku v mejah možnega« ter pri tem ohranil »obrambno stališče do komunistov in partizanov«.18

France Grum, član prve nacionale, se je v povezavi s tem spominjal, da so člani oficirske skupine še novembra 1941 hodili na sestanke s predstavniki OF v upanju, da s komunisti vendarle dosežejo skupen cilj v boju proti okupatorju. Toda OF ni imela nikakršnega interesa za kovanje enotnosti med Slovenci: na intenzivno ilegalno snovanje vojaškega odpora proti okupatorju izven OF (in obenem proti njej sami kot izvrševalki politike KP) je VOS 4. decembra 1941 pred cerkvijo sv. Jerneja v Šiški odgovorila z umorom Franca Fanouša Emmerja, potem ko ga je tja usmeril nekdo iz njegovega zaupnega kroga. KP je s tem odstranila voditelja, ki je po besedah Franca Glavača prvi spoznal in javnosti razkrinal komunistično naravo OF. Emmer je namreč že zelo zgodaj sprevidel načelo terorja kot bistvo gibanja, ki se je »obleklo v plašč narodnosti«, da bi nase priklenilo čim več ljudi.19

Emmer je bil mlad inženir montanistike iz Kranja in član Sokola, ki si je z nekaterimi jugoslovanskimi oficirji in mladimi izobraženci prizadeval za vzpostavitev odporniškega gibanja proti okupatorju ne glede na strankarsko pripadnost, pri čemer se je močno opiral na mladino iz katoliških vrst, zlasti dijaške Katoliške akcije in mladcev.20 Izhajal je iz kroga oficirjev jugo-

17 Ibid., 35.

18 Kranjc in Kljakić, *Plava garda*, 46.

19 *Slovenec*, 3. 12. 1942.

20 Gl. Matija Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi*, IV. del (Cleveland: Ameriška domovina v Clevelandu, 1952), 4.

slovanske kraljeve vojske in kot tak je po navodilih divizijskega poveljstva v Ljubljani v prvih dneh vojne aprila 1941 začel zbirati »samostojno četo kranjskih prostovoljcev«, ki naj bi se skupaj z jugoslovansko vojsko umaknila v notranjost države ter od tam vodila boj proti okupatorjem; razsulo jugoslovanske vojske je te načrte izničilo. Emmer in njegov krog oficirjev so nato nameravali združiti in za bojevanje izuriti posameznike, predvsem študente in drugo mladino, ki bi bili v stalni pripravljenosti za klic pod orožje. Zamislili so si elitno bojno enoto, ki bi (z)mogla po navodilih zavezniškega poveljstva pomagati zaveznikom v okupiranem zaledju, še preden bi se zavezniki izkrcali na jugoslovanskem ozemlju. V prvih mesecih okupacije je Emmer že postavil zametke samostojnega slovenskega četništva. Slovensko narodno gibanje je ob poudarjanju nacionalnih ciljev privabljal tudi nekatere študente iz vrst Sokola; oficirji, med katerimi so bili Bogojevič, Milošević,²¹ Miro Stamenković, Danilo Koprivica, Marjan Strniša, Josip Lesjak - Lampe, Milan Kranjc, Jule Vučič, Dobrivoje Vasiljevič - Iztok, Janko Debeljak, Kazimir Kukovič, Jože Majcen in Vekoslav Bučar, ki je vodil politično smer, pa so medtem začeli »samostojno povezovati nove člane«.²²

Slovenska in Sokolska legija sta se idejno ujemali z načeli »borbene skupine« okrog Emmerja in podpirali njegovo akcijo, saj je bila – čeprav omejena na manjše število ljudi – »zelo učinkovita« in nikakor ne samo ideološka, pač pa tudi vojaška.²³ Za Emmerja je bilo izjemno pomembno tudi »razbijanje« skupin pod vplivom komunistične OF in z Glavačem sta od nje uspela odvrniti skupino rezervnih oficirjev, ki se je z »nekimi tendencami za OF« sestajala pri šolskem upravitelju Hornu

21 Imeni teh dveh častnikov v virih nista navedeni.

22 Prim. Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi*, IV. del, 8.

23 Ibid., 9; *Slovenec*, 3. 12. 1942.

na Šmartinski cesti.²⁴ Emmerjevemu krogu se je prav tako uspelo dokopati do samostojne tiskarnice, kjer so nato začeli z ilegalnim tiskom ter s protikomunističnimi letaki »v živo zadeli komuniste« na tistem področju, ki so si ga dotlej lastili kot »neomejeni gospodarji«.²⁵ Glavač in Emmer sta v propagandnem pisanju zlasti poudarjala škodljivost partizanskih akcij in katastrofo italijanskih represalij kot odgovor nanje, poleg tega pa pozivala ljudi k spoštovanju vodstva v Londonu in jih rotila, naj »nikar ne nasedajo komunistični ter protinarodni OF«.²⁶

Slovensko narodno gibanje se je močno osredotočilo na organizacijo mladine kot resnega nasprotnika »komunističnim udarnim edinicam«, v katerih je Emmer videl najpomembnejšega slovenskega in mednarodnega sovražnika.²⁷ Mladi inženir si je zato z Glavačem prizadeval za sklenitev sodelovanja s čim širšim krogom skupin(ic) ne le v Ljubljani, temveč tudi na podeželju. Z namenom pridobivanja novih članov sta se z Alojzom Krekom že avgusta 1941 odpravila na pot po Dolenjski in Notranjski,²⁸ vendar je agitacija požela še največ uspeha v prestolnici. Po poročilu Pavla Ranta so v tem času oficirji iz Emmerjevega kroga iskali stik z Dražo Mihailovičem; kapetan Milan Kranjc je tako jeseni 1941 odpotoval na Sušak in tam z njim dejansko vzpostavil zvezo.²⁹

Po Emmerjevi smrti, ki je dodobra pretresla Ljubljano in zlasti vrhove tradicionalnih strank, je organizacija ilegale zastala. Šele nekaj tednov kasneje jo je prevzel kapetan Milan Kranjc, ki je bil član Sokola Ljubljana – Vič in znan kot izjemno

24 France Škerl, *Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov OF v letu 1941* (Ljubljana: Zgodovinsko društvo za Slovenijo, 1961), 116.

25 Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi*, IV. del, 11.

26 Škerl, *Prispevki*, 120.

27 *Slovenec*, 3. 12. 1942.

28 Škerl, *Prispevki*, 115.

29 *Ibid.*, 117.

sposoben častnik z izrazitim občutkom za človeški stik med vojaki in nadrejenimi, kar je tedaj veljalo za posebno vrlino.³⁰

Po besedah Ivana Korošca je bil Emmer v svojih prvotnih predstavah o skupnem nastopu Slovencev – torej tudi komunistov – za delo v ilegali »lahkoveren«, predvsem pa je bil v svoji mladostni zagnanosti prepričan, da tudi »komunisti gojijo domovinsko ljubezen, ki bo nekoč pripomogla do zbližanja in strpnosti. Vera v dostojanstvo nasprotnika ga je zavedla v zaupljivost, ta pa naravnost pred komunističnega strelca«³¹ Eda Brajnika, enega najpomembnejših sodelavcev VOS, ki je prav tako izhajal iz vrst Sokola.³²

Major Novak in načrt vojaške mobilizacije

Vse do pomladi 1942 ni bilo mogoče narediti nič, je resignirano ugotovil Korošec, kajti »nezaupanje, intrige ter negotovost v protikomunističnih krogih so ovirali zbiranje bojne skupine«. Prva, ki se je pridružila formaciji Jugoslovanske vojske v domovini, je bila Sokolska legija, ki bi z okrog 1000 člani lahko prispevala največje število borcev za četniške enote – dokler v zmedo (zaradi neodločnosti vodstva Sokolskega sveta, ki po Novakovih besedah ni bilo »dovolj borbena« in se je otepalo ustanovitve enot na terenu za začetek vojaškega spopada z okupatorjem) spet niso posegli komunisti. Petindvajsetega januarja 1942 so pripadniki VOS v hiši na Wolfovi ulici v Ljubljani napadli in uničili tiskarno ilegalnega sokolskega časopisa *Naprej zastave slave*, tiskarje pa prijavili italijanski policiji, ki

30 Prim. Pavle Borštnik, *Pozabljena zgodba slovenske nacionalne ilegale* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998), 44.

31 Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 39.

32 Gl. Ivan Čuk in Aleks Leo Vest, *Prevarani sokoli* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2017), 222.

jih je takoj zaprla.³³ Tedaj se je majorju Novaku priključila še manjša skupina Pobratimov z dobro delujočo obveščevalno službo in tehnično-propagandno podporo, ki jo je Novak razširil za pripravo in tiskanje tajnega glasila *Svoboda ali smrt*. Najštevilnejša skupina je bila Slovenska legija z 6000–8000 pripadniki pod vojaškim vodstvom generalštabnega polkovnika Ernesta Peterlina, vendar je bila skupina – po navedbah majorja Novaka – na voljo samo po predhodnem soglasju SLS, kar je Novaku povzročalo velike preglavice, saj je klerikalna (politična) stran vztrajno zavračala zahtevo vojaškega vodstva po čim hitrejši oboroženi akciji proti okupatorju, češ da je bila »zadeva preuranjena«.³⁴ Neutrudno pa je delovala obveščevalna služba pod polkovnikom Vladimirjem Vauhnikom, ki je za zahodne zaveznike pomembne podatke predajala osebam, ki so z njimi imele neposredno zvezo, in zaupnikom generala Mihailovića.³⁵

Zaradi vse večje nujnosti po tesnejšem povezovanju so stranke tradicionalnega tabora od začetka leta 1942 pretresale skupne točke političnega delovanja in se slednjic z novimi skupinami aprila 1942 povezale v Slovensko zavezo. Ustanovitvena listina je bila prvič objavljena po valovih londonskega BBC ter razglasila, da je edina zakonita oborožena sila JVvD pod vodstvom generala Mihailovića in njegovih krajevnih poveljnikov. Vojaški del programa je zahteval, da nobena stranka ne more imeti posebnih vojaških formacij, če pa so bile, »morajo biti na razpolago Kraljevi jugoslovanski vojski v Sloveniji.« Medtem ko so vodenje, organizacija in uporaba vojaških enot pripadali »zakonito imenovanemu poveljniku«, se je Slovenska zaveza obvezala, da bo »z vsemi sredstvi, moralno in materialno pod-

33 Glej Kranjc in Kljakić, *Plava garda*, 47.

34 Davorin Žitnik, *Usodni čas. Slovenske nacionalne ilegale, 1941–1943* (Ljubljana: samozaložba, 2003), 28.

35 Ibid.

pirala Kraljevo jugoslovansko vojsko.«³⁶ Potemtakem so bila Novaku – vsaj uradno – na voljo moštva Sokolske in Slovenske legije ter Pobratima, ki so skupaj že imeli večje količine orožja in druge vojaške opreme, denarni vir pa so zanje predstavljale zbiralne akcije Slovenske zaveze in vlade v Londonu.

Novakovi načrti, da spomladi 1942 vendarle izvede težko pričakovano mobilizacijo »v gozdove«, so splavali po vodi zaradi še enega razloga. Komunisti so namreč za namero izvedeli in že 19. marca 1942 izvedli izjemno domiselno, a s stališča nacionalne solidarnosti moralno in etično zavrženo akcijo: na naslove častnikov v Ljubljani so preko italijanske pošte (in cenzure) razposlali pozive za vstop v OF. Italijani so tako na domačih vratih aretirali vse aktivne častnike in podčastnike ter tiste rezervne častnike, ki so se vrnili iz nemškega vojnega ujetništva. Aretacijam so se poleg Novaka izognili samo kapetan Josip Lesjak - Lampe, kapetan Milan Kranjc, poročnik Marjan Strniša in kapetan Dobrivoje Vasiljevič.³⁷

Zaradi italijanske odstranitve aktivnih častnikov in podčastnikov, za kar so tako prebrisano poskrbeli komunisti, je moral Novak svoj štab sestaviti iz civilistov, pripadnikov legij in gibanj. Vanj so bili imenovani Franc Glavač, dr. Albin Šmajd, France Malovrh (nasledil je rezervnega kapetana Iva Peršuha, ki ga je maja 1942 umorila VOS), Tone Duhovnik, prof. Anton Krošelj, Alfred Kralj in dr. Janez Janež. Organizacijsko trojko glavnega štaba so predstavljali dr. Albin Šmajd (predstavnik SLS), Rudolf Žitnik (predstavnik JNS) in prof. Krošelj (predstavnik Pobratima).

Potem ko je bilo organizirano ogrodje organizacije in so bili glavni oz. okrožni štabi postavljeni po sistemu trojk (s predstavniki iz vsake legije), je v začetku poletja 1942 Novak

36 Navajata Kranjc in Kljakić, *Plava garda*, 49.

37 Prim. *ibid.*, 52.

Slovenski zavezi predlagal, da se na celotnem ozemlju »aktivirajo prve male oborožene enote«, sestavljene iz domoljubnih prostovoljcev, ki so že izkusili italijanski ali komunistični teror. Te enote bi postale »jedro odpora« proti okupatorju.³⁸ Poskrbele naj bi za zbiranje in hrambo orožja in vojaške opreme na določenih mestih, organizirale hrano za poznejše nabornike, obenem pa bi varovale svoja naselja pred nasiljem, ropanjem in prisilno partizansko mobilizacijo ter preprečevale okupatorske represalije. Po ukazih glavnega štaba bi se te enote združile v večje vojaške formacije, zanje pa bi vodstvo priskrbelo primerno število častnikov in orožje. Zatem bi se začele gverilske akcije proti okupatorju, ki bi jih glavni štab usmerjal tako, da bi reakcije okupatorja prizadele samo oborožene enote (s čim manj žrtvami), ne pa tudi civilistov. Proti partizanom bi obdržali obrambno pozicijo; enote JVvD tako ne bi začenjale bratomorne vojne.³⁹

Slovenska zaveza je predlog po dolgih razpravah sprejela, toda Novak je poročal, da je že »naslednji dan politični odsek SZ svetoval, da se bojnih formacij še ne pošilja na teren, ker bi tak pokret povzročil okupatorjeve represalije in komunistično maščevanje«. ⁴⁰ Ta nenadna odločitev je bila sprejeta za njegovim hrbtom, kar je bilo za Novaka »veliko presenečenje in razočaranje«, v vsej politični omahljivosti tradicionalnih strank pa je Novak videl hudo napako z nepopravljivimi posledicami za nadaljnji potek vojne.

Toda razmere na podeželju so medtem postajale nevzdržne zaradi vse bolj brutalnega revolucionarnega nasilja nad civilisti, ki je terjalo številne žrtve tudi med člani Slovenske legije. Poljeljstvo Slovenije in Glavačeva skupina Slovenskega narodnega

38 Prim. *ibid.*, 53; Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 40.

39 Prim. Kranjc in Kljakić, *Plava garda*, 53.

40 Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 40.

gibanja – po Emmerjevem umoru Novakova tesna zaveznica – sta kljub političnim preprekam na deželo začeli pošiljati svoje zaupnike, da pripravijo vse za nastop ilegale. S pomočjo svojih častnikov in podčastnikov je Novak v posameznih središčih začel z organizacijo zbiralnih taborov. Ti so bili določeni v Beli krajini blizu Metlike, pri Novem mestu, Žužemberku, na Primskovem, v Suhi krajini in na Notranjskem.

Prve dni aprila 1942 je po ukazu majorja Novaka iz Ljubljane odšel kapetan Kranjc s tremi borci, da v novomeškem okraju organizira tabor. Prva skupina bi morala biti zbrana v Hrastju blizu Mirne Peči, vendar obljubljenih desetih fantov ni bilo, ker so se prestrašili groženj lokalnih partizanskih terencev. Tudi v Šmihelu se moške niso odzvali iz strahu pred partizanskim maščevanjem nad njihovimi družinami. Po tej neuspeli akciji v Novem mestu je major Novak zahteval, da legije same prispevajo moštvo za takojšnji odhod na teren. Milan Kranjc je na Bokalcih organiziral in pošiljal kurirje, da priskrbijo orožje in prostovoljce. Odločeno je bilo, da se odred zbere v okolici Ljubljane ter od tam odrine v zbirni tabor Soča v Suhi krajini.

Ljudje so bili zaradi strahu pred komunističnimi umori in represalijami okupatorja izjemno nezaupljivi. Po pričevanju Franceta Gruma so bili prebivalci na dolenskem in belokranjskem podeželju povsem zbegani ob zatrjevanju različnih »organizatorjev«, da so prav oni predstavniki Mihailovičevega gibanja, zato niso več vedeli, komu naj zaupajo,⁴¹ kar je gotovo oviralo formiranje ilegale.

Prvi zbirni tabor v okolici Ljubljane je bil v Dobrunjah in Bizoviku, kamor se je javilo 17 mož. Milan Kranjc jih je pričakoval več, zato je poveljstvu sporočil, da s tako majhnim številom vojaško neizkušenih ljudi ne more na teren, zlasti, ker so bili v okolici partizani zelo dejavni. Poveljstvo je Kranjca

41 Navaja Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 40.

zavrnilo in ukazalo, da mora odred najkasneje do 17. maja 1942 na začrtano pot na Dolenjsko.

*Prva nacionalna ilegala –
Štajerski bataljon na Dolenjskem*

Možje prve nacionalne ilegale so se cel teden previdno pripravljali na odhod; nekoliko manj tvegan prehod iz okupirane Ljubljane, obdane z žico, je bil skozi blok v Devici Mariji v Polju, zato so si tam ilegalci s ponarejenimi potnimi izkaznicami⁴² priskrbeli izhod – predvsem s pomočjo tamkajšnjega podžupana Feliksa Pogačnika⁴³ in vodje pisarne Rudija Hirscheggerja. Med njimi so bili večinoma oficirji iz Emmerjevega kroga: kapetan Dobrivoje Vasiljevič, podporočnik Drago Tomažič, kapetan Josip Lesjak, Franc Kremžar, kapetan Milan Kranjc, Franc Mihelič, Milan Mladen, Štefan Kodelič, Dušan Memetović, Joško Jakoš, Polde Selan, Ivan Korošec, France Grum, Franc Nedoh, ter mladca iz vrst SNG, Marjan Lavrič in Jelo Capuder. V odredu sta bila še podčastnika Alojz Dežman in Jaroslav Novak.

Major Novak je može pospremil z naslednjimi besedami: »Stopate na težavno in odločilno pot v boj za svobodo naše domovine. Kjerkoli boste in kakorkoli, pomnite, da niste sami. V vas so uprte oči slovenskega naroda, v teh težkih dneh ste edino upanje in porok svobode. Vaša pot bo težavna že zaradi partizanskih enot, ki so v gozdovih. Izmikajte se neposrednim

42 Prepustnice, ki so jih imeli redki meščani, so za odred leta 1943 zagotovili Žitnikovi v Rožni ulici, medtem ko je krojač v sosednji hiši za prosto-voljce izdelal vetrovke. Gl. Žitnik, *Družinska zgodba*, 40.

43 Feliksa Pogačnika in njegovo ženo Marijo so komunisti v povračilo zverinsko mučili in ubili junija oz. julija 1942. Gl. Škerbec, *Rdeča zver, pijana krvi*. IV. Del, 27–31.

napadom nanje; če pa boste napadeni, sprejmite boj. Tudi zunaj OF ima narod pravico živeti. Ne napadajte okupatorja po nepotrebem, da prihranite narodu žrtve. Z vami je narod in Bog!»⁴⁴ Odredu sta spregovorila še kapetana Josip Lesjak - Lampe in Janko Debeljak, ki je po navdušujočih govorih odred pospremil do Žužemberka.

Kapetan Lesjak je odšel v Dobropolje in tam navezal stik z zaupniki, ki so priskrbeli hrano; naslednji dan se je bil primoran vrniti k preostalemu delu odreda v Cerovici s sporočilom, da v taboru Soča še ni prostovoljcev, so se pa na območju zbirali partizani. Obvestil jih je tudi o bližajoči se močni italijanski patrolji, vendar je niso napadli iz bojazni pred okupatorjevimi represalijami nad vaščani. Štirje prostovoljci iz Dobropolja so se odredu pridružili naslednji dan in s sabo prinesli svežo zalogo hrane. Tamkajšnji kaplan Ivan Lavrih je zabeležil, da drugi Dobropoljci niso bili prav zelo navdušeni nad akcijo, češ da se je začela prezgodaj, še manj pa jih je vleklo »potikanje po gozdovih, stradanje in prezebanje«.⁴⁵ Po drugi strani je veliko domačinov menilo, da so bili bolj potrebni v svojih družinah, tudi za zaščito pred partizani; poleg tega je bilo še vedno veliko takih, ki niso razumeli, da enotne akcije proti okupatorju »ni moglo biti« in da OF vodi komunistična partija, medtem ko je bilo pojasnjevanje dejanskega stanja zaradi rastočega partizanskega nasilja po Lavrihovih besedah »smrtno nevarno«.⁴⁶ Odred se je nato premaknil v bližino vasi Vodice pri Starem Gradu v dobropoljski dolini, se tam utrdil in počakal na navodila glavnega poveljstva. Lesjak se je nato vrnil v Ljubljano in prevzel nove organizacijske naloge.⁴⁷

44 Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 43.

45 Ivan Lavrih, *V primežu revolucije. Spomini duhovnika* (Ljubljana: Družina, 2001), 45.

46 Poročilo Ivana Lavriha navaja Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 46.

47 Prim. Ivan Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 46.

Poveljnik Milan Kranjc je takrat opravil prvo formacijsko (pre)ureditev odreda; za svojega namestnika je imenoval kapetana Vasiljevića, preostalo moštvo pa je bilo razdeljeno na trojke. Poleg straže sta bili dve trojki ves čas v bližini tabora. Patruljne trojke (kakor tudi drugi člani odreda) so med svojimi obhodi v dolini nosili civilna oblačila brez razpoznavnih znakov. Bili so oboroženi, a jih partizani, ki – razen »elitežev s srpi in kladivi na rdeči zvezdi« – prav tako niso nosili posebnih oznak, sploh niso zaznali kot kakor koli drugačne. Patruljam nacionalne ilegale je gibanje med njimi omogočilo natančno opazovanje partizanskega vedenja, pozdrava in besedila razpoznavanja, kar je odredu precej olajšalo premike med kraji, kjer so že bili partizani.⁴⁸

Posebej pomenljiv dogodek se je pripetil 21. maja 1942, ko je patrolja odšla v Kompolje, kjer naj bi odkopala dve skriti puški. Pot jo je vodila mimo Vidma, kjer je ravno tedaj zboroval partizanski štab, patrolji pa se je uspelo neopazno pomešati med navzoče; možje so ugotovili, da so naleteli na vrhovno komunistično vodstvo z Edvardom Kardeljem, Borisom Kidričem in Jako Avšičem na čelu, kar so nemudoma sporočili v tabor. Poveljnik Kranjc je bil odločen, da zbor napade in zajame vodstvo partije, vendar mu je Vasiljević močno oporekal zaradi preslabe oborožitve in neizkušenosti borcev. Toda že nekaj dni kasneje je bil ilegalni odred pred prvo večjo preizkušnjo.

Na binkoštni ponedeljek, 25. maja 1942, je pri Kompolju prišlo do prvega spopada s partizani, ki so zaznali taborišče ilegalne skupine in ga začeli previdno obkoljevati. Straža je njihov namen opazila, vendar so partizani z vseh strani prešli v silovit napad in na desnem krilu skoraj vdrli v tabor. Odred je rešil učinkovit protinapad pod vodstvom Dobrivoja Vasiljevića - Iztoka, ki je z glasnim jurišem, zvijačo – in dvema odvrženi-

⁴⁸ Ibid., 47.

ma bombama – dosegel spremembo smeri partizanov in njihov beg. Partizansko zmedo je povečala še četniška patrolja, ki se je vračala iz Kompolja in je »udarila na bežečega napadalca« z boka ter s tem dodobra zameglila položaj odreda.⁴⁹

Napad je bil jasen znak OF, da nikakor ne bo tolerirala prisotnosti nacionalne ilegale oz. katere koli sumljive vojaške formacije izven svojih vrst, poleg tega pa se je začela koncentracija partizanov v dobrepoljski dolini. Kranjčev odred se je umaknil proti Čušperku, mimo Gaberja in Ilove Gore na Podbukovje, Globoko, Dežjo vas in se slednjič utaboril v Stranski vasi nad Žužemberkom. V zbirnem mestu v gozdu nad Laščami so pričakovali okrog 30 novih prostovoljcev, vendar so izvidniške trojke poročale, da teh ni bilo nikjer; od lokalnega zaupnika so izvedeli, da so večino fantov, ki so se javili za ilegalo, pobrali partizani, preostali pa so se razbežali.⁵⁰ Nekateri so odhod v ilegalo zavrnil, češ da jim je tako svetoval žužemberški kaplan Janez Jenko.⁵¹

Iz Stranske vasi se je nato odred odpravil proti Gorjancem, kjer naj bi ga pričakovala skupina prostovoljcev iz Novega mesta. Preko Krke, Podturna, Sušic, Drganjih sel, Birčne vasi in Težke vode so dosegli okolico Šentjošta pri Stopičah. Pri Birčni vasi so dobili zvezo z Novim mestom in obvestilo, da so skupino kapetana Ljubomirja Stamenkovića pri Potovem Vrhu napadli Italijani, ki so ubili enega od prostovoljcev, dva pa ranili. Ta ilegalna skupina se je odpravila proti zbirnemu mestu v bližini Novega mesta za binkošti, pridružilo pa se mu je 12 prostovoljcev iz Mirne Peči skupaj s kaplanom Antonom

49 Ibid., 48.

50 Ibid., 49.

51 Prim. Borštnik, *Pozabljena zgodba*, 46. V spominih na dogodek je župnik iz Ajdovca Gregor Mali omenil, da je bilo zbirno mesto takoj izdano komunistom, zaradi česar Jenko »ni mogel niti smel« fantom priporočati, da bi odšli tja. Navaja Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 51.

Šinkarjem. V taboru se je javilo še devet mož iz Stopič. Do 28. maja se je tam zbralo 30 fantov in tabor se je premaknil med Smolenjo vas in Brusnice. Skupina je bila po italijanskem napadu razbita, moštvo pa se je nato večinoma skrivalo v bližini Šmihela in se junija ponovno pridružilo ilegali.⁵²

Naslednja skupina prostovoljcev pod vodstvom Staneta Vovka in Milutina Ludvigarja, ki je izšla iz Pobratima, se je utrdila na Primskovem, kjer je pričakovala glavni odred. Pridružilo se ji je 20 dobro oboroženih prostovoljcev, vendar se je tudi ta – vojaško neizkušena – skupina razkropila po partizanskem napadu 8. junija.⁵³

Za tretjo ilegalno skupino je bilo določeno, da se zbere v Šentrupertu in od tam nadaljuje pot proti taboru v Šentjoštu pri Stopičah. Poveljstvo Slovenije je v Šentrupert poslalo bivšega aktivnega mornariškega podčastnika Marjana Pavliča - Svaruna, ki je v Mirnski dolini zaradi močnega ustrahovanja partizanov le s težavo organiziral skupino prostovoljcev. Med ljudmi je zaradi izjemnega komunističnega nasilja v okolici vladalo globoko nezaupanje, kar je tudi župnika Nahtigala navdajalo s skrbjo in skeptičnim stališčem do organizacije vojske. Zbrani prostovoljci iz šentruperške okolice so se končno podali na pot 13. junija, med pohodom proti Prečni pa so se jim pridružili novi, večinoma oboroženi možje.⁵⁴

Prav v Prečni so po pričevanju šentruperškega prvoborca Josipa Jakoša od ljudi izvedeli, da so komunisti v noči s 14. na 15. junij 1942 načrtovali umor tamkajšnjega župnika Janka Komljanca in nekaterih njegovih sodelavcev, zato je poveljnik Pavlič – brez vednosti župnika – odredil, da je skupina šestih mož zastražila župnišče, medtem ko je trojico mož poslal v vas

52 Ibid., 52.

53 Ibid., 53.

54 Ibid., 58.

po hrano. Ta pa je naletela na partizansko patroljo; četniška patrolja iz Šentruperta se jim je predstavila kot del Štajerskega bataljona in izvedela za partizansko namero, da tisto noč odvedejo in likvidirajo Komljanca. V nekem hipu je eden od partizanov prepoznal prevaro, a so bili četniki hitrejši in skupino treh partizanov pobili, o vsem dogajanju pa nemudoma poročali Marjanu Pavliču - Svarunu. Slednji je še istega jutra o načrtu komunistov obvestil župnika Janka Komljanca in ga posvaril, naj nemudoma zapusti Prečno. Župnik, ki po pričevanju Josipa Jakoša in prečenskega organista Ivana Riglerja poprej ni imel nikakršnega stika s četniki, je Pavliča še zaprosil, naj njegova skupina mož ostane v Prečni, da zavaruje kraj, vendar to ni bilo mogoče, ker se je skupina morala premakniti na zbirno lokacijo pod Gorjanci. Petnajstega junija zvečer so komunisti svojo namero uresničili in iz župnišča nasilno odvedli Komljanca in njegovega hlapca Alojza Pašiča. Župnika so obtožili organiziranja »bele garde« v Prečni ter ga dva dni kasneje, skupaj s Pašičem in z bratoma Antonom in Alojzijem Murgljem, brutalno umorili pod Hmeljnikom.⁵⁵

Vsi četniški prostovoljci so se do konca junija združili v Šentjoštu pod Gorjanci. Do tedaj je odred prve nacionalne ilegale štel že okoli 100 mož, pridružila pa se jim je tudi zdravnica Bernarda Rihar. Moštvo je bilo razdeljeno v bojne trojke, komoro (pomožno preskrbovalno enoto) in izvidniške patrolne trojke; Drago Tomažič - Cigo je postal namestnik poveljnika Kranjca, Vasiljević pa poveljnik komore. Patrolje so krožile po Gorjancih in ob levem bregu Krke do Trške Gore. Te so redno prinašale vesti o vse aktivnejšem partizanskem delovanju po

55 Prim. Ivan Rigler, »Zapisnik o komunističnih zločinih v Prečni in okolici«, v: *Krivda rdeče fronte*, I. del, ur. Matija Škerbec (Cleveland: samozaložba, 1954), 94–106; Josip Jakoš, »Zapisnik o dogodkih v Šentrupertu, Prečni in Pleterjah in o Štajerskem bataljonu«, v: *Krivda rdeče fronte*, I. del, ur. Matija Škerbec (Cleveland: samozaložba, 1954), 83–84.

Gorjancih, zato je Kranjc določil posebne izvidniške patrolne trojke, da natančno poizvedo, katerim partizanskim enotam pripadajo gorjanske patrolje, ugotovijo njihove označbe, vedenje, pozdrav in vse druge posebnosti. Na podlagi teh podatkov je Kranjc ukazal bojnim trojkam patroljiranje pod pretvezo, da so partizanske in del kombinirane čete Štajerskega bataljona. Prevara je bila po Koroščevih besedah »nujna«, saj je Kranjc na ta način svoje moštvo zavaroval pred premočjo partizanov in ukazom OF, da je nujno uničiti vsakršno vzporedno odporiško gibanje.⁵⁶

Pod krinko Štajerskega bataljona so trojke prečesale vse Gorjance do Tupčine (na hrvaški strani meje) in na drugo stran do Suhorja; vse patrolje so poročale o prisilnih partizanskih mobilizacijah po vaseh, ustrahovanju ljudi in »ustvarjanju domačih izdajalcev«, ki se je končalo z brutalnimi mučenji in umori: partizani so »belogardiste« iskali povsod, ne da bi ljudje sploh vedeli, kdo naj bi to bili.

Prevara je ilegalnemu odredu zelo dobro uspevala in mu omogočala, da se je toliko uveljavil in okreplil, da ga partizani – po razkritju, ki so ga »nacionalisti« pravzaprav pričakovali – ne bi mogli prav zlahka uničiti. Za povrh so njihove akcije proti Italijanom odmevale kot »drzne« in uspešne: 5. junija so se udarili z italijansko posadko pri Šmihelu, 9. junija so napadli fašistično patroljo pri Zajcu, 19. junija pa so po Italijanih udarili celo skupaj s partizanskim Dolenjskim odredom, pri čemer je načrt za napad izdelal kapetan Kranjc s Tomažičem in Vasiljevičem. Vendar ta akcija, za katero je Milana Kranjca zaprosil sam poveljnik Dolenjskega odreda Urban Velikonja, ni bila uspešna; po Koroščevih zatrjevanjih je bila za to odgovorna partizanska stran (četniki naj bi jim med umikanjem

⁵⁶ Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 71.

krili hrbet), revolucionarni zgodovinar Franček Saje pa je, nasprotno, za umik krivil četnike.⁵⁷

Tridesetega junija je odred izvedel smel napad na grad Poganjce in ga požgal, s čimer je hotel preprečiti Italijanom, da si v njem uredijo svojo postojanko. Taktično je bila akcija nujna, saj bi Italijani z zasedbo gradu zaprli območje med Novim mestom in Podgradom ter onemogočili premike ilegalnih patrulj proti Kočevskemu rogu in nazaj na Dolenjsko. Poleg tega so partizanom hoteli pokazati, da so povsem pripravljeni na napade v okolici utrjenih postojank – in na postojanke same.⁵⁸

Zaradi vse večje partizanske navzočnosti so četniki svoj tabor prestavili na severno stran Zajčjega Vrha, kjer so imeli boljši obrambni položaj. Zasede in mrtve straže so razporedili v neposrednem območju tabora oz. v razdalji do dveh kilometrov; najmočnejša zaseda je bila postavljena nad Šentjoštom, kjer sta stražili dve bojni trojki. Moštvo je bilo razdeljeno v dve napadalni skupini po 12 bojnih trojk in na posadno skupino. Prvi skupini bojnih trojk je poveljeval Kranjc, drugi Drago Tomažič - Cigo, posadno skupino pa je vodil Dobrivoje Vasiljevič - Iztok. Vojaška vzgoja in urjenje mož v taktiki boja in obrambe je bilo del dnevne rutine in za vse tiste, ki pred tem niso služili vojaškega roka, so bile vaje obvezne.⁵⁹ Poveljnik Kranjc je bil pri tem zelo zahteven in je pričakoval visoko raven vojaške in moralne pripravljenosti, saj je bil sam izredno discipliniran in natančen pri izdelavi strateških načrtov. Zaradi svoje »bojevitosti« in odločenosti, da v dobro premišljenem napadu uspe, so mu možje zaupali kot svojemu »varuhu« in tudi formalno opravili častniški izpit za vodjo oz. samostojnega poveljnika.⁶⁰

57 Ibid., 76; Franček Saje, *Belogardizem* (Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1952), 287.

58 Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 80.

59 Ibid., 87.

60 Ibid., 12–13.

Toda v začetku julija 1942 je partizansko vodstvo že ugotovilo, da Štajerski bataljon ni partizanska formacija ter ga sklenilo hitro in dokončno uničiti. V tem času je imela KPS zborovanje v Kočevskem rogu, kamor so se napotili tudi gorjanski partijci. Delegacija z dr. Dermastjo, Urbanom Velikonjo, Tinetom Železnikom in Tonetom Španom se je na pohodu ustavila pred taborom na Zajčjem Vrhu; s terena je prišel še Prežihov Voranc, ki se je nato pridružil delegatom na »obisku« pri Štajerskem bataljonu. Toda z dr. Dermastjo sta v taboru postala sumničava, še posebej, ko sta opazila nekatere »posebnosti«: nihče od mož ni bil pokrit s titovko, s težavo so pozdravljali s stisnjeno pestjo, predvsem pa je bilo za moštvo samoumevno, da so pred jedjo zmolili ali vsaj naredili znamenje križa.⁶¹ Čeprav je bil poveljnik Kranjc v skušnjavi, da bi »elitno ekipo« zajel, jim je po enournem pogovoru dodelil patroljo, ki jih je spremila do Stopič. Zaradi nastale negotovosti je Kranjc zaukazal močno zasedo nad Šentjoštom pod poveljstvom Draga Tomažiča.⁶²

Odred je nato 5. julija prišel obiskat član poveljstva Slovenije Franc Glavač. Obširno je poročal o delu poveljstva, krepitvah enot in med drugim povedal, da je odred sestavni del redne jugoslovanske vojske in se zato vojaščina šteje kot rok redne službe. Po njegovih zagotovilih je nastajalo še več takih odredov, prvi v Šentjoštu nad Vrhniko pod poveljstvom Pavla Vošnerja. Borci so razmere na terenu videli (tudi) s svojimi očmi, a so verjeli Glavačevemu prepričevanju, da so »zveze z Mihailovičem in zavezniki odlične«.⁶³

Devetega julija sta v tabor prispela še poveljnik Slovenije, major Novak, in kapetan Janko Debeljak. Istočasno se je v tabor vrnila tudi četniška patrolja z dvema partizanoma in

61 Ibid., 79.

62 Ibid., 91.

63 Ibid., 93.

prinesla nujno obvestilo o koncentraciji partizanskih enot v okolici in njihovih pripravah na napad. Novak se je odločil, da zapriseže borce ter skupaj s kapetanom Kranjcem izdelal načrt obrambe.⁶⁴

Naslednji dan so partizani Dolenjskega, Belokranjskega in Gorjanskega odreda tabor Kranjčevega odreda povsem obkolili; poveljnik je bil na to pravočasno opozorjen in z drzno akcijo razbil obroč. Kranjčeva skupina je odšla proti Zajčjemu Vrhu, Tomažičeva pa proti Dolžu. Do spopadov s partizani je tako prišlo na obeh krajih, vendar si je Kranjc uspel izboriti premoč nad partizani, ki so po Koroščevem pričevanju doživeli precejšnje izgube.⁶⁵

Navidezna varnost, ki jo je do takrat prva nacionalna ilegala uživala zaradi imena Štajerski bataljon, se je razblinila, a jo je Kranjc skušal nadomestiti z nenehnim premikanjem odreda. Šestnajstega julija se je vnel nov spopad s partizani pri Prečni; četniki so takrat presenetili prvo strelsko linijo napadajočih partizanov, jo uničili, nato pa se partizanska glavnina sploh ni pognala v napad. Novica o njihovem porazu se je hitro raznesla po Dolenjskem, pobegli partizani pa so širili govorico, da jih je napadel okupator.⁶⁶

Kranjčev odred se je nato umaknil do Sv. Ane nad Krko nasproti Smolenje vasi, kjer so ga 14. avgusta 1942 spet napadli

64 Visoko na vrh smreke so obesili slovensko in jugoslovansko zastavo, Kranjc je Novaku poročal o bojnem stanju odreda, nakar je Novak obhodil odred in nagovoril borce. Kranjc je nato prevzel poveljevanje, kurat je molil, borci so sneli kape in ponavljali besedilo zaprisege: »Zaklinjam se na Boga in svojo čast, da bom vedno in povsod čuval svobodo svojega naroda; da bom branil idejo svobodne Jugoslavije in čuval pred nasiljem naših nasprotnikov svoj slovenski in srbski narod. Izpolnjevaj bom zvesto vse naloge četništva – za kar mi Bog pomagaj!« (Korošec, *Prva nacionalna ilegala*, 94).

65 Ibid., 97.

66 Ibid., 103.

partizani. V »kaotičnem spopadu« so ilegalci tabor najprej zapustili, potem pa zopet zavzeli; partizanom se tudi ta napad ni posrečil, nacionalni odred pa se je obdržal in se vnovič preselil na Gorjance. Pred tem so hudi boji v navzkrižnem ognju med Italijani in partizani na področju med Krko in Mirno vodili k izjemno pomembni odločitvi: četniška skupina je sprejela italijansko ponudbo, da se »legalizira« in odtlej nastopa pod imenom »Legija smrti«, kar je vsekakor vplivalo tudi na »duhovno razpoloženje« znotraj samega moštva. Še močnejše kot »ugibanje o spremembah«, ki možem niso bile »po volji«, pa je bilo po Koroščevem bratstvo med borci ter spoštovanje do nadrejenih.⁶⁷ T. i. Štajerski bataljon se je vključil v nastajajoče vaške straže – te so bile odgovor prebivalcev na deželi, ki so bili zaradi ekstremnega partizanskega terorja potisnjeni na rob preživetja – italijanska okupacijska oblast pa jih je avgusta 1942 preimenovala v Prostovoljno protikomunistično milico (MVAC).

Med Scilo in Karibdo

Idealizem »prvoborcev« Štajerskega bataljona oz. prve nacionalne ilegale se je napajal iz vere, da se je mogoče, častno in nujno upreti nasilju okupatorja mimo revolucionarnega tabora, ki je tedanjo politiko presenetil s pozicijo brezkompromisne moči in pestil slovenske ljudi s prav takim – in še hujšim – nasiljem kot fašisti sami. Toda ta idealizem se je znašel v najhujšem precepu, ko se je vodilna politika izkazala za prešibko in razbito v interesne frakcije brez resničnega uvida v mednarodno zaodrje zaveznikov, vojaških logističnih (ne) zmožnosti, predvsem pa realnega učinka ključnih odločitev.

⁶⁷ Ibid., 128.

Major Novak je v svojih spominih priznal, da ga je ustanovitev Legije smrti po politični odločitvi vodstva tradicionalnega tabora⁶⁸ v Ljubljani »razočarala«, a je sprejel nastajanje vaških straž kot »začasen samoobrambni ukrep«, saj bi te po njegovem mnenju morale slednjič prestopiti ali k partizanom ali h Kraljevi jugoslovanski vojski. Največja napaka je bila po njegovem storjena s tem, ko je bila vaškim stražam dodana »politična barva« določene politične »struje«, ki ni bila niti partizanska niti četniška, s čimer je organizacija prevzela »popolnoma napačno vlogo«.⁶⁹

V zapletenih razmerah (nasprotujočih si) sil si je Novak zastavil svoj program za nadaljnjo akcijo in jo strnil takole: »Tako se mi je porodila zamisel, da si prizadevam za pridobivanje vaških straž za našo organizacijo in za njihovo oddvajanje od Italijanov z odhodom v gozdove, kjer bi jih sprejemali naši organi. Na ta način bi se na lahek način lahko ustanovile številne enote naše vojske, ki bi lahko varovale vaško prebivalstvo pred komunističnim nasiljem in obenem opravljale uspešne akcije proti okupatorjem. [...] Da bi lahko uresničil svoj načrt, je bilo treba opraviti celo vrsto priprav, ki bi bile tele: pridobivanje političnih krogov iz Slovenske zaveze, predvsem klerikalne skupine, h kateri je sodila večina ljudi iz vaških straž. Za takšno revolucijo, pridobivanje za takšno akcijo duhovništva, ki je bilo v najožji zvezi z vaškimi stražami in je imelo na njih odločilno vpliv, preprečevanje preveč tesnega objema med vaškimi stražami in okupatorjem ter preprečevanje njihove zlorabe za čisto okupatorske zadeve, preprečevanje komunističnega delovanja med vaškimi stražami in tudi vpliva nejugoslovansko usmer-

68 Tradicionalne stranke so dilemo o tem, ali sprejeti sodelovanje z okupatorjem ali ne, utemeljevale z lastno ogroženostjo zaradi številnih umorov v Ljubljani in izjemnega revolucionarnega nasilja na podeželju. Prim. Jože Možina, *Slovenski razkol*, 145.

69 Prim. Kranjc in Kljakić, *Plava garda*, 59; Žitnik, *Usodni čas*, 31.

jenih krogov, infiltriranje naših propagandistov in starešin v vaške straže, moralna priprava ljudi za vstajo proti okupatorju ob istočasni zaščiti pred partizani, preprečevanje razpihovanja strankarskih strasti med prebivalstvom in zagotavljanje narodne in verske vzgoje, predvsem pa ohranjanje tajnosti naših načrtov. Računal sem, da se bodo te priprave opravile med zimo 1942/43 in se bo zgodaj spomladi začela velikopotezna akcija.«⁷⁰

Program se je glede na vrtiljak političnih dogodkov v Ljubljanski pokrajini zdel zgolj iluzoren poskus reševanja nikoli povsem usklajenih zamisli o vojaškem (protiokupatorskem) odporu tradicionalnih strank. Še več, razkol med njimi se je zaradi izjemnih pritiskov tako okupatorjevega kot komunističnega nasilja in propagande poglobljal in zdelo se je, da bi Novakove zamisli lahko zaživele (predvsem) ali samo na Primorskem, kjer je bilo partizansko gibanje šibkejše in vaških straž še ni bilo. Prav tam je bila zastavljena velikopotezna renesansa četniškega gibanja in obljubljala izpolnitev dela smelih vojaških organizacijskih pobud iz leta 1941. Čas vojne je pokazal, kam se je nagnila zgodovina.

70 Navaja Tone Ferenc, *Dies Irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943* (Ljubljana: Modrijan, 2002), 11–12.

*The Path of the “Styrian
Battalion” – From Idealism to the
Transformation in 1942*

Summary

The outbreak of the World War II and the occupation of Slovenian territory confronted the leading traditional political parties with dilemmas of national survival and will to resist the occupier. In search of a solution, they began to form underground legions and groups that teamed up to form military formations. These also shared a vision of loyalty to the Yugoslav government in exile, of cooperation with the Western Allies (from whom they expected key military support at the moment of collapse of the occupying forces) and their intelligence services. They also shared ideas of a post-war reconstruction of the Kingdom of Yugoslavia. At the same time, the traditional camp had to face (illegal) activities of the Communist Party, which, with its diverse, highly thought-out propaganda tactics and uncompromising violence against potential and actual opponents had a strong impact on the previous political constellation. The violence intensified to the extreme after the Party took on the central role in the LF and rejected the remaining initiatives for resistance against the occupier. Major Karel Novak was appointed the representative of Mihailović's movement and the Royal Yugoslav Army in Slovenia. In the Yugoslav Army in the Homeland, he then took on the position of commander for Slovenia. In cooperation with the Slovene Covenant and the legions, he began planning a field combat unit. In the first na-

tional underground movement, the so-called Styrian Battalion, he tried to combine the idea of the patriotic struggle against the occupier with the idea of an uprising against the growing Communist violence. The traditional politics significantly intervened in it in 1942.

Prejeto: 12. oktober 2021
1.01 izvorni znanstveni članek

Mirjam Dujo Jurjevčič¹

Vaške straže na območju južne Notranjske, 1942–1943

Izvleček

V prispevku so predstavljene vaške straže na južnem Notranjskem, na območju treh današnjih občin – Bloke, Cerknica in Loška dolina. Pri tem smo uporabili med drugim tudi zapisnike zaslišanj vaških stražarjev na področnih vojaških sodiščih v Kočevju in Ribnici, ki nam dajejo vpogled v nastanek in delovanje vaških straž ter vzroke za vstop k vaškim stražam.

KLJUČNE BESEDE: 1942–1943, južna Notranjska, vaške straže, Prostovoljna protikomunistična milica (MVAC)

Abstract

The paper presents civic guards in southern Notranjska region, in the area of three present-day municipalities: Bloke, Cerknica and Lož Valley. Among the materials that helped us prepare the

¹ Mirjam Dujo Jurjevčič, asistentka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, mirjam.jurjevcic@scnr.si.

paper, the minutes of the interrogations of civic guards at local military courts in Kočevje and Ribnica have special significance, as they offer us an insight into the formation and operation of civic guards and reasons for enlisting with them.

KEYWORDS: 1942–1943, southern Notranjska region, civic guards, Anti-Communist Volunteer Militia (MVAC)

Uvod

Območje južne Notranjske je bilo med drugo svetovno vojno upravno razdeljeno na šest občin – Begunje, Bloke, Cerknica, Rakek, Stari trg in Sv. Vid, ki so spadale pod okraj Logatec. Danes ozemlje nekdanjih treh občin obsega tri občine: Bloke, Cerknica in Loška dolina.²

Z nemškim napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941 je v dneh od 12. do 14. aprila obravnavano območje zasedel italijanski okupator in ga priključil Ljubljanski pokrajini. Prve mesece italijanske okupacije, do partizanskega napada na italijanski posadki v Ložu in Bezuljaku 19. in 20. oktobra 1941, je vsakdanje življenje ljudi še naprej teklo dalje, kljub nekaterim odlokom, ki so jih izdale italijanske oblasti. Napad je izvedel Krimski bataljon in je bil prva partizanska enota na obravnavanem območju, ki pa se je po tem napadu razbila. Strah pred italijanskimi povračilnimi ukrepi je med civilnim prebivalstvom naraščal, čeprav pri teh napadih ni sodelovalo. Italijani so izvedli hišne preiskave, aretirali nekatere posameznike, jih zaslišali ali zaprli, nekatera naselja pa so bila izpostavljena stalnemu nadzoru Italijanov.³

- 2 V nadaljevanju bomo občino Stari trg navajali kot Loška dolina. Občina Stari trg je obsegala vso današnjo občino Loška dolina ter vasi v zgornjem delu Cerkniskega jezera (Bločice, Bloško Polico, Gornje Jezero, Laze, Lipsenj, Otok), ki pa danes spadajo k občini Cerknica. Današnja občina Cerknica obsega medvojne občine Cerknica, Begunje (obsega t. i. območje Menišija), Rakek in Sv. Vid (obsega Vidovsko planoto).
- 3 Stane Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem. Gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Občine Cerknica* (Grosuplje: samozaložba, 1996), 23–4, 49.

Prve partizanske enote so se začele intenzivneje organizirati spomladi 1942. Vojaške akcije partizanov so bile usmerjene proti okupatorju, hkrati pa tudi proti civilnemu prebivalstvu, ki je na kakršen koli način sodelovalo z italijanskim okupatorjem, ter proti tistim, ki niso podpirali partizanskega gibanja, ker so bili prepričani, da se za njim skriva delovanje Komunistične partije (KP) oz. komunizem. KP Slovenije je imel odločujoč vpliv v vojaških enotah in oboroženih skupinah ter tako začel obračun s svojimi političnimi in ideološkimi nasprotniki.

Od marca 1942, ko se začne sistematično izvajati revolucionarno nasilje, pa do konca julija 1942, ko se ustanovi prva vaška straža na južnem Notranjskem, je partizansko gibanje povzročilo 50 civilnih žrtev.⁴ Poleg umorov, ki so jih povzročile partizanske enote nad civilisti, se je nasilje izvajalo tudi v drugih oblikah, kot so rekvizicije, požigi premoženja, grožnje s smrtjo. Hkrati pa so partizanske akcije nad italijansko vojsko prav tako povzročile povračilne ukrepe oz. maščevanje Italijanov nad civilnim prebivalstvom s požigi, streljanjem talcev in internacijo, kar se je najbolj pokazalo v času italijanske ofenzive.

*Vzroki za nastanek vaških straž
in za vstop v njihove vrste*

Vaške straže so nastale v glavnem zaradi samoobrambe pred partizanskim nasiljem, hkrati pa tudi pred italijanskimi represalijami, ki so bile posledica partizanskih akcij in nasilja nad prebivalstvom. Pomenile so zaščito življenj in premoženja proti nasilju, ki je prihajalo z obeh strani. Ta brezizhoden položaj prebivalstva, ki se je znašlo med dvema ognjema, je prisilil ljudi k samoobrambi, kar se najboljše prikaže v usta-

4 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 82–156.

novitvi prve vaške straže 30. julija v Begunjah, ki je sprožila nastajanje vaških straž tudi v svoji bližnji in širši okolici. Pred tem je že bila manjša skupina stražarjev pri Sv. Vidu, vendar se je umaknila na Brezovico zaradi partizanskega pritiska.⁵ Z organizacijo vaške straže so želeli preprečiti partizansko nasilje, ki je posledično izzvalo italijanski teror nad prebivalstvom. Tik pred ustanovitvijo begunjske vaške straže so partizanske enote 27. julija 1942 umorile brata Hiti, Janeza in Franceta, ki sta izhajala iz ugledne kmečke družine. Bila sta aktivna v prosvetnem društvu in katoliških organizacijah, doma so imeli kovaško obrt in so bili znani tudi v širši okolici. V juliju 1942 je bilo umorjenih 12 civilistov iz Begunj in širše okolice, umor bratov pa je pomenil dokončno odločitev pri prebivalcih, da se je treba nekako zaščititi, pa čeprav z odhodom v internacijo.⁶ Italijani so po umoru bratov Hiti prišli v Begunje, požgali nekaj hiš podpornikov partizanskega gibanja in zagrozili, da bodo požgali celo vas. Partizani so ponovno prišli in med ljudmi se je pojavil strah pred italijanskimi represalijami. Možje in fantje iz vasi begunjske župnije so nato odšli na italijansko komando v Cerknico prosit, da jih internirajo. Vsaka vas zase je šla prosit za internacijo. Italijani jih niso hoteli internirati, ampak so jih poslali nazaj domov, za njimi pa še okrog 30 pušk

5 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007), 254; Boris Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora v Ljubljanski pokrajini«, v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1. del*, ur. Jasna Fischer idr. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), 657; Jože Možina, *Slovenski razkol, Okupacija, revolucija in začetki protirevolucionarnega upora* (Ljubljana: Medijske in raziskovalne storitve, Jožef Možina, Društvo Mohorjeva družba in Celjska Mohorjeva družba, Mohorjeva družba v Celovcu, Goriška Mohorjeva družba, 2019 (2020)), 324–25.

6 Možina, *Slovenski razkol*, 336, 338.

in rekli, da se naj sami branijo pred partizani, če bi ti hoteli v vas.⁷ Internacija seveda ni pomenila zagotovitev življenja, a kljub vsemu se je prebivalcem v tistih dneh zdela edina rešitev pred vsakodnevno negotovostjo in strahom za svoje življenje tako pred nasiljem partizanov kot Italijanov. Janez Bonač je na zaslišanju na Področnem vojaškem sodišču v Kočevju povedal glede ustanovitve vaške straže: *»Ker so se partizani zopet pojavili in so se ljudje bali, da bodo Italijani pričeli pobijati, je vsa vas oziroma vsa občina šla v Cerknico, da gre prostovoljno v internacijo, rajši kot da bi se izpostavljala italijanskemu nasilju. To je bilo 29. julija. Italijani pa so jim dali orožje in jih pustili na domove nazaj.«*⁸ Župnik Viktor Turk je povedal na zaslišanju v Kočevju: *»Do organizacije vaške straže v Begunjah je prišlo po sili razmer. Ker ni bilo v kraju italijanske garnizije, tudi nismo dobivali hrane, vsaj maja meseca ne. Italijani so požgali vas Kožljek in grozili, da bodo požgali Bezuljak, Dobec in Begunje, ker smo vsi partizani. Ko so bile težave prevelike, so se fantje in mošje iz vseh vasi begunjske župnije zmenili, da gredo prostovoljno v internacijo in so šli v Cerknico. Vse vasi niso šle naenkrat, temveč vsaka zase. Kdo je sprožil misel na prostovoljno internacijo in kdo je dal iniciativo za pohod v Cerknico, mi ni znano, jaz to nisem bil. Pripomnim, da niso šle vse vasi naenkrat in tudi ne vsi moški naenkrat, temveč so cepali po dva, tri itd.«*⁹

7 Možina, *Slovenski razkol*, 337–38; »Anton Drobnič«, Avdio arhiv – Moja zgodba, pridobljeno marec 2019, http://audio.ognjisce.si/p/?omp=/json/?f=/oddaje/Moja_zgodba/2011/mz_2011_10_05_Anton_Drobnic.mp3; Arhiv republike Slovenije (ARS), SI AS 1515, Zbirka dokumentov o nasprotnikih partizanstva, 1941–1947, t. e. 4, a. e. 84, Zaslišanje Janeza Bonača na Področnem vojaškem sodišču (dalje PVS) v Kočevju, 27. 9. 1943.

8 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 84, Zaslišanje Janeza Bonača na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943.

9 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 247, Zaslišanje Viktorja Turka na PVS v Kočevju, 28. 9. 1943.

Po ustanovitvi begunjske vaške straže so nato ustanovili še vaške straže v vaseh Dobec, Bezuljak, Topol, Selšček in Gorenje Otave.¹⁰ Vodenje begunjske vaške straže je prevzel Jože Kranjc iz Dobca, nato pa je postal komandant za vas Dobec. Avgusta 1942 je vodstvo begunjske vaške straže prevzel Alojzij Matičič in ostal do 12. decembra 1942, ko ga je zamenjal Jože Vojska.¹¹ Po nagovarjanju funkcionarja Slovenske legije Toneta Duhovnika¹² je Jože Vojska prevzel vodenje vaške straže v Begunjah. Vojska je na zaslišanju v Kočevju septembra 1943 povedal: *»Vedel sem, da s tem izpostavim svojo osebo očitku izdajalca, mislil pa sem, da bom lahko več dobrega storil, kot slabega. Bilo nas je okrog 230 oboroženih ljudi in bal sem se, če ne bo nekega pametnega poleg, da bo vse narobe. Ves čas, ko sem bil jaz poveljnik postojanke, nisem delal nobenih ovadb proti našim ljudem, nasprotno dosegel sem celo, da je bilo iz internacije osvo-*

¹⁰ Možina, *Slovenski razkol*, 339.

¹¹ ARS, SI AS 1867, Zbirka dokumentov partizanskih vojaških fondov, 1942–1945, t. e. 7, a. e. 213, Zaslišanje Jožeta Debevca na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 167, Zapisnik zaslišanja Alojzija Matičiča na PVS v Kočevju, 28. 9. 1943.

¹² Anton (Tone) Duhovnik (1910–1945), duhovnik, funkcionar Slovenske legije, za katero je do kapitulacije Italije vodil obveščevalno službo zunaj Ljubljane. Poskušal je vzpostaviti trdnejše povezave za prihodnje delovanje vaških straž na obravnavanem območju, kjer se je mudil in spremljal stanje in da bi po nalogu centrale iz Ljubljane pomagal pri krepitvi in širitvi protirevolucionarnih vojaških formacij. Pomagal je tudi s seznama ljudi, ki so bili v internaciji in bi jih bilo treba vrniti domov, da bi se vključili v vaško stražo. Ko se je osnovalo primorsko domobranstvo, je v Trstu pomagal organizirati Slovenski narodni varnostni zbor. Septembra 1944 so ga Nemci aretirali, februarja 1945 je bil poslan v taborišče Mauthausen, kjer je umrl. Glejte: Možina, *Slovenski razkol*, 262, 276; Ivo Jevnikar, *Duhovnik, Anton – Slovenska biografija* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU), pridobljeno september 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1008290/>.

bojenih nekaj partizanov. Ves čas ni nobeden partizan od mojih ljudi padel, justificiran. Udeleževal sem se le akcij, ukazanih od Italijanov, vendar ta čas ni nihče padel.»¹³ Poudaril je, da se na ovadbe ni oziral, čeprav jih je bilo veliko, vse je zamolčal, vse, kar je vedel, in da zaradi njega ni nihče šel v internacijo, celo preprečil je, kar je lahko.¹⁴ Tudi Anton Opeka iz Topola je povedal, da je bil komandant Vojska proti pobijanju partizanov ter je stražarjem naročil, da vojnih ujetnikov ne smejo pretepati.¹⁵

Umberto Rosin, komisar iz okrajnega glavarstva v Logatcu, je 20. avgusta 1942 obvestil visokega komisarja Emilija Graziolija o uspešnosti vaše straže v Begunjah, kar je opogumilo vojaške oblasti, da so postavile enote protikomunističnih prostovoljcev v drugih občinah, med drugim omenja tudi občine Stari trg, Bloke in Sv. Vid.¹⁶

Tudi za Bloke je podatek pojava prve vaše straže v Topolu 30. julija 1942,¹⁷ sledile so ji še druge, 14. avgusta v vaseh Metulje, Runarsko, Benete, Veliki Vrh, Hiteno, Ravne, Studenec in Volčje.¹⁸ Vaščani Hudega Vrha so od Italijanov zahtevali dovoljenje, da se sami branijo, ker jih je italijanska vojska ponoči prepustila partizanskemu nasilju. Čez nekaj dni so jim Italijani izročili eno jugoslovansko puško in nekaj nabojev. S to puško je vsak večer eden od vaščanov stražil, ob sebi je imel še nekoga, ki je bil brez orožja. Podobno so nastale tudi po drugih vaseh le da so tam imeli po štiri ali pet pušk. Po dopisu zaupnika

13 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 252, Zaslišanje Jožeta Vojske na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

14 Ibid.

15 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 181, Zaslišanje Antona Opeke na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943.

16 Možina, *Slovenski razkol*, 346.

17 Aleš Nose, *II. udarni ali Rupnikov bataljon* (Ljubljana: Ustanova Memores, 2019), 45.

18 Ibid., 45.

fašistične stranke Carla Bianchija je bilo na Blokah 17. avgusta 41 prostovoljcev, od trije do sedem prostovoljcev v vsaki vasi, ki so bili vključeni v vaške straže.¹⁹ Kaplan Ludvik Tomazin je povedal na zaslišanju, da je bila vaška straža ustanovljena z namenom, da se bori proti partizanom in da je bilo treba nekaj storiti za rešitev premoženja ljudi. Prvi poveljnik bloške vaške straže je bil domačin Stane Marinček, ki je decembra pripeljal iz Ljubljane Franca Omerzo - Orehka. Omerza je bil tudi v internaciji od 29. junija do 23. novembra 1942. Ta je postal nato poveljnik vaške straže na Runarskem decembra 1942.²⁰ Omerza je govoril o pomenu boja in dejal še, da boj proti okupatorju odobrava, le pri partizanih ni prava ideja in da se zato vaške straže borijo tudi proti partizanom.²¹ Vaška straža Sv. Vid je bila vezana na postojanko Velike Bloke in so jo v avgustu 1942 ustanovili Italijani ter zahtevali, da se tako vaška straža kot vaščani Sv. Vida preselijo v Zahrib, kjer je bila po ofenzivi nastanjena italijanska posadka in je bilo območje vasi ograjeno z žico.²²

V Loški dolini so se vaške straže organizirale 12. avgusta 1942 v vaseh Pudob, Kozarišče, Šmarata in Dane do 17. avgusta pa še na Vrhniki, v Podložu in na Škriljah.²³ Od marca 1942 do nastanka vaških straž 12. avgusta 1942 so v tej občini partizanske enote ubile 17 oseb, od tega 12 civilistov, štiri partizane in enega partizanskega dezerterja.²⁴ Hkrati pa so italijanske represalije v času italijanske ofenzive povzročile ogromno žrtev na strani

19 Možina, *Slovenski razkol*, 275.

20 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 254, Zaslihanje Alojzij Zakrajšek na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

21 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 254, Zaslihanje Alojzij Zakrajšek na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

22 Možina, *Slovenski razkol*, 262–63; Franci Strle, *Tomšičeva brigada, 1942–1943. II. del* (Ljubljana: Borec, Partizanska knjiga, 1986), 646.

23 Možina, *Slovenski razkol*, 396–97.

24 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124–47.

civilnega prebivalstva, streljanje prebivalstva, požige premoženja in pošiljanje ljudi v internacijo. Te prve vaške straže, ustanovljene avgusta 1942, še niso imele skupnega poveljnika, niti ne organizirane straže.²⁵ V novembru so se manjše vaške straže združile v pudobsko, kjer se je zbralo od 80 do 90 mož. Italijani so hoteli, da bi se skoncentrirali v enoto, in bi se tako lažje borili.²⁶ Komando v Pudobu je najprej prevzel Franc Tomažič, nato Franc Kvaternik in za njim za novo leto 1942/1943 Janez (Ivan) Kralj, študent iz Ljubljane.²⁷ Ko je bil v nekem spopadu s partizani ranjen, je na njegovo mesto prišel Jakob Petar - Peter Skala, urednik Gospodarske zveze v Ljubljani.²⁸

Grahovska vaška straža je bila organizirana 8. septembra 1942. Italijani so po ofenzivi med vaščane razdelili sedem pušk, grozili so z internacijo in požigi ter obljubljali hrano, je povedal vaški stražar Jože Baraga na zaslišanju v Kočevju. Organizacijo vaške straže je prevzel najprej domačin Matija Slak nato Jože Baraga, za njima pa decembra 1942 France Kremžar²⁹, študent iz Ljubljane. Starejšim je vzel puške, med drugim tudi Baragi. Šest stražarjev je bilo iz Grahovega, šest iz Ljubljane, nekaj

25 Možina, *Slovenski razkol*, 397.

26 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 286, Zaslihanje Janeza Tomca na PVS v Kočevju, 24. 9. 1943.

27 Možina, *Slovenski razkol*, 396.

28 Janko Maček, »Padec vaških straž v Pudobu,« *Zaveza, glasilo Nove slovenske zaveze*, št. 4 (2002), 86.

29 France Kremžar – Cezar, rojen je bil 3. decembra 1920 v Ljubljani. Bil je sin urednika časopisa *Slovenec* in *Domoljub* Franceta Kremžarja. Sredi maja 1942 je bil ustanovljen Štajerski bataljon, ki se mu je pridružil in z njim odšel na Dolenjsko. Bataljon je najprej sodeloval v boju proti italijanskim enotam, pozneje pa je nastopil tudi proti partizanskim enotam, ker je prepoznal vedno večjo vlogo partije v partizanskem odporu. Kremžar si je pridobival vojaške izkušnje. Glejte: France Balantič, *Zbrano delo*, ur. France Pibernik (Maribor: Litera, 2008), 208; France Pibernik, *Pozni november za pesnika, biografska pripoved: France Balantič* (Ljubljana, Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2016), 74.

pa iz priseljenih družin z Laz, Otoka in iz Martinjaka. Sedež postojanke je bil v Sokolskem domu. Sprva je bilo 17 moških, s prihodom Kremžarja pa se je njihovo število povečalo na 36 do konca leta 1942. Od tega jih je bilo 31 oboroženih, pet pa neoboroženih. Imeli so 30 pušk, eno pištolo, 132 ročnih bomb in 3023 nabojev za puške.³⁰

V Cerknici leta 1942 še ni bilo vaške straže. Ljudje so bili še vedno precej na strani OF, saj je bila tu prisotna italijanska posadka, zato s tako pogostim nasiljem partizanov niso imeli izkušenj in ni bilo take nuje, da se zaščitijo pred revolucionarnim nasiljem. Tu je nastala šele spomladi 1943, ko jo je ustanovil vod vaških stražarjev iz Begunj.³¹ Tako gre po mnenju zgodovinarja Jožeta Možine pri kasneje ustanovljenih vaških stražah bolj za ambicijo vodstva tradicionalnega tabora, da »razširi svojo oboroženo prisotnost tudi tam, kjer okolje ni bilo najbolj motivirano«.³²

Vaške straže, ki so začele nastajati spontano ali pa s podporo protirevolucionarnega vrha, to je aktivistov Slovenske legije, so bile organizirane v okviru italijanske okupacijske vojske kot »Milizia volontaria anticomunista« (MVAC)³³ pod vodstvom italijanskih oblasti.³⁴ Prva navodila za ustanavljanje

30 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 76, Zapisnik zaslišanja Josipa Barage na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943; Pibernik, *Pozni november za pesnika*, 102; France Pibernik, *France Balantič, Življenjska in pesniška pot 1921–1943, Literarna usoda po letu 1945* (Maribor: Litera, 2008), 285–86.

31 Možina, *Slovenski razkol*, 349; ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Alojzija Arharja na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943.

32 Možina, *Slovenski razkol*, 349.

33 General Mario Robotti je v začetku avgusta 1942 za vaške straže določil poimenovanje *Milizia volontaria anticomunista* – MVAC (Prostovoljna protikomunistična milica). Glejte: Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora«, 657.

34 Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945: Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2003), 26.

in organizacijo oddelkov MVAC je izdal general Mario Roatta avgusta 1942, kjer je bilo zapisano: namen protikomunističnih enot, številčnost oboroženih oddelkov ter način oboroževanja. Vojno in notranje ministrstvo v Rimu sta šele v začetku decembra 1942 izdala soglasje za ustanavljanje MVAC.³⁵ Konkretna navodila za delovanje pa so prišla iz Ljubljane, ki jih je pošiljala Slovenska legija in določila s privolitvijo Italijanov tudi prvega poveljnika.³⁶ Slovenska ljudska stranka je imela največji vpliv med vaškimi stražarji, saj je velika večina njihovih poveljnikov pripadala Slovenski legiji.³⁷ Kot poudarja zgodovinar Boris Mlakar, je bilo v vaških stražah odločilno aktivno jedro prostovoljcev, ki so ga večkrat sestavljali sorodniki žrtev, ki so jih pobili partizani.³⁸ Naj dodamo še, da tudi posamezniki, ki jih je ogrožalo partizansko gibanje in jim grozilo s smrtjo.

Ko so se italijanske oblasti odločile za organizacijo MVAC so ljudi tudi silile s pozivi, da vstopijo v vaške straže, saj da jim sicer grozijo internacija, streljanje in požigi domov. Tako so nekateri vstopili v vaške straže tudi neprostovoljno in pod prisilo.³⁹ Takih izpovedi je bilo precej med zaslišanimi vaškimi stražarji iz južne Notranjske, ki so bili septembra 1943 po uničenju vaških straž na južnem Notranjskem odpeljani v ribniške in kočevske zapore, kjer so bili zaslišani septembra in oktobra na področnih vojaških sodiščih v Kočevju in Ribnici, večino pa so jih potem partizani umorili. Pri tem seveda moramo biti previdni, saj je treba upoštevati dejstvo, da so bili vaški

35 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 26; Marta Milena Keršič, *Prva vaška straža v Sloveniji: Šentjošt 1941–1943* (Šentjošt: samozaložba, 1995), 41–42.

36 Keršič, *Prva vaška straža v Sloveniji*, 47.

37 Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora«, 658.

38 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 29.

39 Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora«, 657; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 29.

stražarji pod velikim psihičnim pritiskom ter v strahu za svoje življenje, zato je treba omenjeni vir kritično presojati s stališča takratne situacije.⁴⁰

Andrej Purkart iz Gorenjih Otav je na zaslišanju povedal: »Pristopil sem k vaški straži (takrat ni nihče vedel za ime bela garda) tako kot drugi, ko se je osnovala po vzgledu Begunj tudi v Otavah. Pristopili smo zato, ker smo upali, da nas bodo poslej Italijani pustili v miru.«⁴¹ Jože Avžlahar, vaški stražar z Blok, je povedal na zaslišanju, da ni želel k vaški straži, da bi bil raje doma in pomagal pri delu, vendar odkloniti ni mogel, saj so mu grozili z internacijo.⁴² Franc Oražem z Blok je navedel tudi strah pred internacijo. »Da sem se odzval v belo gardo je bil vzrok tudi ta, ker sem se bal, da bi bil v nasprotnem slučaju odpeljan v internacijo. V slučaju, da bi pa odšel k partizanom, sem se pa bal, da bi mi dom požgali, ostale pa odvedli v internacijo.«⁴³ Pred izbiro je bil postavljen tudi Jože Marinček z Blok, ki se je pridružil vaši straži spomladi 1943: »Letos marca meseca sem šel v BG (»bela gardo«, op. a.) na poziv italijanske komande. Stavili so nam tri pogoje, ali pod puško, ali na Rab ali pa v BG. Odločil sem se za BG, ker sem ostal v Novi vasi pri Rakeku do razsula italijanske vojske.«⁴⁴

40 Velik del ujetnikov so obsodili na sodiščih ter jih ustrelili, veliko pa so umorili tudi tistih, ki formalno niso bili obsojeni. Vse te, ki jih navajamo, so bili umorjeni septembra in oktobra 1943. Gl. *Okoliš, Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 82–155; Tone Ferenc, *Dies irae: četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943* (Ljubljana: Modrijan, 2002), 661–669.

41 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Andrej Purkart na PVS v Kočevju.

42 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 72, Zaslihanje Jožeta Avžlaharja na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

43 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Franca Oražma na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

44 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Jožeta Marinčka na PVS v

Na zaslišanjih v Kočevju jeseni 1943 so zajeti vaški stražarji iz Loške doline izpostavili tri domačine, ki so prevzeli organizacijo in pozivali može naj pristopijo k vaški straži. Može so svarili, če ne vstopijo k vaški straži, da jih bodo italijanske oblasti poslale v internacijo. *»Iz strahu pred že okušeno internacijo smo se odločili v vaše straže. V partizane si nisem upal, ker sem se bal za družino in dom, ki bi ga gotovo Italijani požgali,«*⁴⁵ je povedal Feliks Kraševc.

Vaški župani so tudi dobili nalog, da zberejo može za vaše straže, kot je povedal vaški stražar Ivan Allmajer iz Loške doline na zaslišanju v Kočevju septembra 1943.⁴⁶

Josip Baraga iz Grahovega je povedal, da je Kremžar *»pritegnil sinove nekaj rodbin iz Bločic, ki so se prej naselile v Grahovem, dalje je rekrutiral iz priseljenih rodbin iz Laz in Otoka in Martinjaka«*.⁴⁷ Prav tako je Ivan Drobnič iz Grahovega omenil, da je komandant Kremžar v Grahovo pripeljal nekaj ljudi iz Ljubljane, *»druge pa je rekrutiral največ prisilno med domačini zlasti med vrnjenimi interniranci«*.⁴⁸ Poleg prostovoljcev so postali interniranci glavna mobilizacijska baza za vaše straže, kar je bil tudi razlog za njihovo izpustitev.⁴⁹

Na Blokah so v decembru 1942, ko je prevzel komando vaše straže Franc Omerza, dobili pozive od občine s podpisom

Kočevju, 8. 10. 1943.

45 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 148, Zaslihanje Feliksa Kraševca na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

46 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 67, Zaslihanje Ivana Allmajerja na PVS v Kočevju, 24. 9. 1943.

47 Družine iz sosednjih vasi so prišle pod zaščito vaše straže v Grahovem. Glejte: ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 76, Zaslihanje Josipa Barage na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

48 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 102, Zaslihanje Ivana Drobniča na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

49 Možina, *Slovenski razkol*, 358, 392; ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zapisnik zaslihanja Antona Debevca na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

komandanta, da se zglasijo v občinski pisarni. Franc Kraševc je povedal: »V belo gardo sem prišel 12. 12. 1942, ker sem dobil poziv od komande mislim da vojaške ter sem se moral z bratom, ki je dobil prav tak poziv zglasiti v občinski pisarno. Temu pozivu sem se odzval brez pomisleka, pozivu sem se odzval zato, ker mi je bilo dobro znano, da bi v nasprotnem primeru šel v internacijo. Zvečer 19. 12. smo prispeli na Runarsko, kjer je bila belogardistična postojanka.«⁵⁰ Vaški stražar Jože Avžlahar je povedal, da je prejel poziv »od slovenske legije potom občine na Topolu, da se zglasim kot mobiliziranec na Runarskem. Poziv je nosil podpis Omerza Franca, ki je imel takrat ime France Orehek, torej to je, komandanta postojanke na Runarskem.«⁵¹ Kot je povedal Avžlahar, naj bi na postojanki Runarsko polovica mož in fantov želela oditi domov, vendar so jim komandirji grozili, da bodo šli v internacijo.⁵²

Nekateri so pristopili tudi, ker so bili kot pripadniki vaške straže upravičeni do hrane in plačila. Jože Rot je pristopil k vaški straži tudi zaradi prehrane: »[J]e bila lahkota in so rekli, če se boš zapisal zraven boš dobil jest, če ne pa nič.«⁵³ O vaški straži v Topolu pri Begunjah je na zaslišanju povedal Anton Opeka. Begunjski naj bi prišli v Topol in rekli, da naj vaščani Topola zaprosijo Italijane za orožje, ker če bodo brez orožja, naj bi prišli Italijani in vse pobili, če pa poprimejo za orožje, bodo dobili še živež. Vas je bila prej brez aprovizacije, to je italijanske preskrbe s hrano.⁵⁴ Ivan Allmajer iz Loške doline

50 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Franca Kraševca na PVS v Ribnici, 4. 10. 1943.

51 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 72, Zaslihanje Jožeta Avžlaharja na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

52 Ibid.

53 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Jožeta Rota na PVS v Kočevju.

54 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 181, Zaslihanje Antona Opeke na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943.

je povedal, da je šlo največ mož in fantov k vaškim stražam prisilno, nekateri pa zaradi prehrane in brezposelnosti.⁵⁵ Peter Marcelan iz Cerknice je tudi rekel, da ni želel k vaški straži, je pa dobil hrano in plačilo. »Dobil sem nekaj živeža za domov, plačo 8 lir dnevno in hrano. To mi je prišlo prav, ker je bila žena v bolnici in sem ji tako lahko dal vsaj jesti.«⁵⁶

Duhovniki in vaške straže

Kot poudarja Možina, je bila tradicija političnega položaja duhovnika in njegovega vključevanja v strankarsko življenje v slovenskem prostoru nekaj običajnega in je izhajala že iz Avstro-Ogrske ter se obdržala tudi v Kraljevini Jugoslaviji in da so bile vse vodilne osebnosti Slovenske ljudske stranke duhovniki. V vojnem času pa se je potreba vključevanja duhovnika v politično življenje še okrepila. Italijani so na duhovnike gledali še nekako spoštljivo in jih deloma upoštevali.⁵⁷ Vloga duhovnikov pri ustanavljanju vaških straž na južnem Notranjskem ni bila obrobna. Najbolj angažiran pri delovanju vaške straže je bil bloški župnik Anton Hren, kot bomo videli v nadaljevanju. Duhovniki so podpirali organiziranje vaških straž in jim bili v duhovno podporo, posredovali so tudi pri italijanskih oblasteh pri vračanju internirancev in njihovem vključevanju v vaške straže.

Eno prvih poročil, ki govori o povezavah z župniki, je listina poveljnika XI. Raggruppamento GAF, polkovnika Alberta Seraglia, 30. julija 1942. Govori o povezavah z župnikom iz

55 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 67, Zaslišanje Ivana Allmajerja na PVS v Kočevju, 24. 9. 1943.

56 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 163, Zaslišanje Petra Marcelana na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

57 Možina, *Slovenski razkol*, 403.

Starega trga in o župniku Turku iz Begunj. Na priporočilo župnika Turka je dal »30 pušk zvestim osebam. Z oziroma na sile v Cerknici smatram, da bo teh 30 oborožencev lahko vršilo zelo koristno in podobno delo kot oboroženci iz Št. Jošta.«⁵⁸

Župnik Turk pa je na zaslišanju v Kočevju povedal: »28. julija 1942 sem se oglasil na poziv pri col. Seraglia, bil je to pot zelo prijazen, izjavil je, da obžaluje besede, ki nam jih je govoril pri Medenu, da je bil takrat v zmoti in mislil, da smo vsi partijci, sedaj pa je ugotovil, da to ni res in nam je pripravljen dati orožje, da se bomo lahko branili. Bil sem s tem sporazumen. Naslednji dan so Italijani pripeljali v Begunje 30 pušk. Že prej pa so z avtomobilom pripeljali nazaj moške, ki so se javili za prostovoljno internacijo, iz Cerknice.«⁵⁹ Turk je na zaslišanju še povedal, da ni bil namen organizirati vaške straže s kakšnimi političnimi cilji, ampak da je šlo le za vaško obrambo, ki naj bi branila premoženje in življenja vaščanov.⁶⁰ Župnik je podpiral vaško stražo, ni pa bil odgovoren za razmere, zaradi katerih je nastala, poudarja Možina, saj so bile razmere posledica partizanskega in italijanskega nasilja ter strah ljudi za lastno življenje. Turk je te pobude le sprejel kot edino rešitev za tiste dane razmere in okupator ga je upošteval kot avtoriteto. Po njem je sporočal svoje odločitve, kakor tudi grožnje, ter preko njega sprejemal pobude in prošnje prebivalstva. Turk naj bi bil odgovoren le za duhovno oskrbo vaške straže.⁶¹ »Župnik pa je poudarjal le bolj versko stran«, je izjavil vaški stražar Alojzij Irgel na zaslišanju.⁶²

58 Keršič, *Prva vaška straža v Sloveniji*, 46.

59 Viktor Turk je bil umorjen 24. 10. 1943 v Bavdlah pri Gračaricah. Gl. Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 82; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 247, Zaslišanje župnika Viktorja Turka na PVS v Kočevju, 28. 9. 1943.

60 Ibid.

61 Možina, *Slovenski razkol*, 360.

62 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslišanje Alojzija Irgla na PVS v Kočevju.

Turk je povedal na zaslišanju še: »Tudi jaz sem pri predavanjih, oziroma na teh sestankih, na katerih sem govoril, poudarjal in priporočal fantom poštenost, da bi jim nihče ne mogel očitati kdaj kakšnih napak. Govoril sem tudi proti komunizmu po navodilih, ki sem jih prejel od svojih predpostavljenih, in obsojal uničevanje imovine in življenj, pa naj delajo to Italijani, Nemci ali partizani. Takoj v začetku sem naročil, naj se pozovejo vsi partizani iz moje fare, da naj se zglasijo domov, ker sem smatral za brezsmiselno, da tavajo po gozdu.«⁶³ Župnik Turk je tudi poudaril, da naj bi vplival na vaško stražo v moralnem in idejnem pogledu, ne pa tudi v vojaškem.⁶⁴

V Loški dolini je največ mož pristopilo 5. septembra 1942 po partizanskem napadu na vaške straže, ki se je zgodil v noči z 2. na 3. september 1942, ko je bil med 12 civilisti in vaškimi stražarji umorjen tudi kaplan Franc Kramarič. Kramariču so očitali, da je spomladi 1942 v pridigi govoril, kako v Rusiji in Ukrajini načrtno uničujejo vero pri mladih, in si zato nakopal sovražnike. Očitano mu je bilo organiziranje vaške straže v Loški dolini in da je sodeloval na nekem sestanku z Italijani na Vrhniki. Poleg tega pa tudi, da je bral pri maši pismo škofa dr. Gregorija Rožmana, v katerem je pisalo, da partizansko gibanje vodijo komunisti.⁶⁵ Po tem napadu se je župnik Franc Presetnik zavzel, da so iz italijanske internacije začeli vračati internirance, da bi jih vključili v vaške straže.⁶⁶ V poročilu protirevolucionarne strani o razmerah v Loški dolini, ki je

63 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 247, Zaslihanje Viktorja Turka na PVS v Kočevju, 28. 9. 1943.

64 Ibid.

65 *Palme mučeništva. Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki*, ur. Anton Pust, Zdravko Reven, Božidar Slapšak (Celje: Mohorjeva družba Celje, 1994), 69; Možina, *Slovenski razkol*, 398, 403.

66 Ibid., 516.

nastalo okrog 20. avgusta 1942, po koncu italijanske ofenzive, se omenja župnik Presetnik, da je poveljeval vaškim stražam v občini. Omenjajo se tudi težave pri dodeljevanju orožja: »Kadar g. Presetnik, ki sedaj županuje in vaškim stražam v tej občini poveljuje, prosi pri komandi za orožje, dobi stalni odgovor: Domani (jutri, op. a.) Kako naj to razumemo?«⁶⁷ Hkrati pa po ustnih virih naj bi možem iz Podloža odsvetoval, da bi poprijeli za orožje, ko so šli k njemu na posvet. Rekel naj bi: »*To ne bo rešitev – puško na ramo kot smrt za vrat.*«⁶⁸ Možina ugotavlja, da so organizatorji vaških straž v Loški dolini začeli odpor spontano s podporo župnika. »*Sklepamo, da je bila predvsem v dogovarjanju z Italijani glede dovoljenja za vaško stražo njegova vloga tudi ključna.*«⁶⁹

Na Blokah pa je pobudo za organizacijo vaške straže dal župnik Anton Hren⁷⁰, je na zaslišanju vaških stražarjev v Kočevju septembra 1943 je povedal vaški stražar Anton Oražem.⁷¹ Tudi vaški stražar Franc Kraševc je povedal na zaslišanju, da sicer ne ve, kdo je ustanovil vaško stražo na Blokah, zagotovo pa je bil župnik Hren zraven, ko se je organizirala.⁷² Za vaško stražo na Benetah je Franc Oražem rekel na zaslišanju v Kočevju, da je bila ustanovljena po navodili župnika Hrena.⁷³ Hren se je z Italijani odločil, da bi utrdili postojanko na Runarskem

67 Ibid., 396.

68 Ibid., 397.

69 Ibid., 279.

70 Po partizanskem uničenju vaške straže na Blokah so župnika Hrena umorili v Novi vasi 14. 9. 1943. Gl, *Okoliš, Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 93.

71 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 182, Zaslišanje Antona Oražma na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

72 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 149, Zaslišanje Franca Kraševca na PVS v Kočevju, 28. 9. 1943.

73 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslišanje Franca Oražma na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

in bi tja prišli vaški stražarji z Bloške planote.⁷⁴ Junija 1942 so partizani poskusili župniku vdreti v župnišče, a jih je sam prengal. Kot poudarja Možina, se je bloški župnik znašel v stiski, saj so mu partizani od poletja 1942 grozili, kar naj bi potem tudi pripomoglo k temu, da je bil motiviran, da se organizira zaščita in da se poveže s podobno mislečimi.⁷⁵ Splošno mnenje o župniku Hrenu je bilo, da se je preveč družil z Italijani, ker so bili pri njem pogosto na obisku Italijani.⁷⁶ Župnik je bil navdušen nad ustanovitvijo vaških straž na Blokah, kar je v poročilu Varnostno-obveščevalne službe (VOS) v Ljubljani zapisano: *»Se je hvalil, da so partizani na Notranjskem uničeni, da ji ljudje sovražijo in da on kmetom razdeljuje orožje, ki ga prejema od Italijanov. Italijani ga upoštevajo, ker se je nekoč, ko so partizani oblegali župnišče, hrabro branil.«*⁷⁷ Kot navaja Možina, je to duhovnik, *»ki je po svojih močeh in v stikih z okupatorjem zelo pomembna osebnost za ustanovitev vaške straže. Njegovo ideološko nasprotovanje se je v zaostrenih razmerah, ko je šlo za zaščito lastnega življenja in življenja faranov, prevalilo v odkrito delovanje proti partizanom v okviru oborožene samoobrambe.«*⁷⁸ O dogajanju z vaškimi stražami se je zanimal župnik Hren, kaplan Ludvik Tomazin ne toliko, še manj pa kaplan Andrej Makovec, je povedal komandant Omerza na zaslišanju. Povedal je še o vlogi Tomazina med vaškimi stra-

74 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 75, Zaslihanje Janeza Barage na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 254, Zaslihanje Alojzija Zakrajška na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943; V zapisniku zaslihanja je pod imenom Mihael Omerza. ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Mihaela Omerze na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

75 Možina, *Slovenski razkol*, 271–73.

76 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 149, Zaslihanje Franc Kraševca na PVS v Kočevju, 28. 9. 1943.

77 Možina, *Slovenski razkol*, 279.

78 Ibid., 273.

žarji, da je imel moralno-politične govore. »Predvsem je govoril o pijančevanju, preklinjanju, opravljanju verskih dolžnosti, zunanem redu in zakaj se borimo. Borbo je utemeljeval tako, da branijo svoj dom in svojo zemljo pred tistimi, ki hočejo odpeljati vaše dobrine. Ko bo pa čas, bomo pa okupatorja pregnali.«⁷⁹ Tudi Franc Oražem je omenil, da se kaplan Tomazin ni vtikal v vojaške zadeve, ampak je govoril le z verskega stališča.⁸⁰ Vaški stražar Jože Avžlahar je povedal, da je župnik Hren na prižnici napadal komuniste in partizane. Bloški kaplan Tomazin pa je imel politične govore vaškim stražarjem. Govoril je, da bodo zmagali in zato morajo vzdržati in se predvsem boriti za vero ter proti komunizmu.⁸¹

Franc Kanduč, župnik iz Grahovega, pa naj bi imel v cerkvi politično propagando ter pridobival ljudi za vaške straže.⁸² Obdolžen je bil organiziranja vaške straže, da je italijanski »špijon« ter da je zmerjal svojce partizanov in izvajal pritisk na starše partizanov tako, da je govoril, naj se vrnejo njihovi sinovi iz partizanov.⁸³ Krajevni NOO Grahovo je 25. januarja 1945 zapisal: »26. 12. 1942 je bil ubit organizator bele garde župnik Kanduč in imenovani je bil zelo aktiven ter proti partizanom. Vzel je orožje od Italijanov in delal proti partizanom in OF.«⁸⁴

79 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslišanje Mihaela Omerze na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

80 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslišanje Franca Oražma na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

81 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 72, Zaslišanje Jožeta Avžlaharja na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

82 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 76, Zaslišanje Josipa Barage na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 102, Zaslišanje Ivana Drobniča na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

83 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 5*, ur. Miroslav Luštek idr. (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978), št. dok. 18, 51.

84 Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI_ZAL_CER/0019, t. e. 2, a. e. 36, Okrožni odbor OF za ljubljansko okrožje, št. 424, 22. 1. 1945.

Delovanje vaških straž

General Gastone Gambara, poveljnik 11. armadnega zbora, je v okrožnici 1. januarja 1943 zapisal, »*da lahko bela garda postane orožje z dvema ostrinama [...] Nameravam jih sedaj izkoristiti za odstranitev nevarnosti št. 1, ki jo pomenijo komunisti. Ko bom dosegel ta cilj, ki je skupen nam in vsakemu dobronamernemu Slovencu, bomo že pravočasno videli, kaj bo treba ukreniti z belo gardo.*«⁸⁵ Opozoril pa je tudi, da je pomembno omejiti njihovo delovanje tako prostorsko kot tudi v smislu kompetenc.⁸⁶ Italijanom ni bilo do močnih in oboroženih enot in v njihovem začetnem delovanju jim niso pustili, da bi se združevale in delovale na širšem območju, in so njihovo delovanje prostorsko omejili. Zaradi samoobrambe so bile vaške straže primorane sprejeti orožje od okupatorja, nekaj orožja pa so nekateri pobrali še iz zalog jugoslovanske vojske in ga skrili.⁸⁷ Orožja sprva ni bilo dovolj za vse tiste, ki so se prijavili k vaški straži, Italijani so jim dali le nekaj kosov zastarelega orožja in bombe, zato so puške večkrat tudi menjavale lastnika. Tako kot v primeru vaške straže v Loški dolini je bilo avgusta prijavljenih 58 vaških stražarjev, imeli pa so na voljo le 24 pušk.⁸⁸ Postojanke so bile večino utrjene in podrejene poveljstvom večjih italijanskih enot, ki so imele pri postojankah svoje častnike za zvezo, ti pa so tudi odločali o operativni uporabi enot v bojevanju proti partizanom.⁸⁹

Vaški stražarji so podnevi delali vsak svoja opravila doma, ponoči pa so bili na straži. »*Jaz sem bil prestar in nisem hodil*

85 Ibid., 518.

86 Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 30.

87 Griesser Pečar, *Razdvojeni narod*, 260–61, 163.

88 Možina, *Slovenski razkol*, 396–97.

89 Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora«, 658.

na pohode. Uporabljali so me za stražo, ponoči, podnevi sem pa delal v Cerknici pri cesti in regulaciji«, je povedal Andrej Purkart.⁹⁰ Vaške straže so imele v prvi vrsti obrambni značaj, obramba pred partizanskimi vdori in nasiljem. Omejene so bile na svoj kraj oz. vas, kjer so izvajale stražo ter odhajale v patrole po bližnji okolici in se po vsaki akciji vračale v svoje utrjene postojanke.⁹¹ Občasno so odšle tudi na vojaške pohode tudi izven območja svojega delovanja, večino v spremstvu italijanske vojske ali bile za spremstvo italijanskim avtokolonam.

Begunska vaška straža in posadka iz Bezuljaka sta morali oditi z Italijani na pohod na Padež 13. oktobra 1942. Na Zaklancu so naleteli na partizansko taborišče, bilo je prazno in so ga skupaj z Italijani zažgali,⁹² nato so odšli proti Padežu, kjer pa so naleteli na partizansko zasedo in bili obstreljevani. Pri tem boju naj bi padlo 15 Italijanov in trije vaški stražarji, kot je povedal vaški stražar Jože Debevec.⁹³ Partizanski borec Šercerjeve brigade Milan Guček v Šercerjevi brigadi omenja med padlimi 19 italijanskih vojakov in šest vaških stražarjev. Medtem ko navaja, da naj bi bila na partizanski strani ubita dva partizana, med drugim Tonček Petrič, ki naj bi bil ubit po nesreči s strani partizanov, vendar je bil to Janez Petrič iz Bezuljaka.⁹⁴ Januarja 1943 je župnik Turk pisal okrajnemu

90 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslišanje Andreja Purkarta na PVS v Kočevju.

91 Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora«, 657.

92 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 264, Zaslišanje Antona Žnidaršiča na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943.

93 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 98, Zaslišanje Jožeta Debevca na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

94 Milan Guček, *Strmi lazi, Šercerjeva brigada, 1. del* (Ljubljana: Partizanska knjiga, Borec, 1984), 34–6; »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej,« *Zgodovina Slovenije – Sistory*, Janez Petrič, pridobljeno 14. 4.

načelniku Umbertu Rosiniju, da je italijanska vojaška komanda zelo zadovoljna z begunjsko vaško stražo ter da je odšla proti Loški dolini in pri Ložu razbila partizanski tabor. Pri tem je ujela dva partizana, pet pa jih je bilo ubitih. Poročal je tudi, da je bilo vse ozemlje v tistem času okrog Begunj do Sv. Vida brez partizanske navzočnosti in da so vaški stražarji vsak dan izvajali racije po celotnem ozemlju.⁹⁵

Tudi vaška straža iz Loške doline je hodila v patrole skupaj z Italijani. Devetnajstega decembra 1942 je vaška straža z Italijani izvedla eno večjih akcij. Skupaj so napadli civilno taborišče v Šimenovih dolinah, kjer je bil Slivniški bataljon. V tem taborišču je bila tudi Ladica Štritof, takrat stara 13 let. Spominjala se je, kako so bežali pred napadom. Oče partizan, ki je bil z družino v tem taborišču, *»je zagrabil puško, in vse nas otroke porival pred seboj, da smo hiteli, kolikor smo le zmogli, v strmi hrib. Ata je medtem celo pripravil puško, da bi nas kril. Dež in sneg sta neusmiljeno padala. Mama je lezla v hrib po vseh štirih. Jaz sem v naročju nesla Ivana. Ko smo s poslednjimi močmi prišli na vrh, smo se mokri in premraženi stisnili pod košato smreko. Naš mali je začel jokati. Jaz sem ga guncala, da bi ga umirila. Naš ata, ki je bil star partizan, je imel v žepku eno pest koruzne moke. Imel je tudi škatlico in v njej dve vžigalici. Okoli tiste smreke je iskal, če je kje kakšna suha vejica. Ko jo je našel, jo je dal čisto k deblu, da jo bo prižgal. Toda na našo veliko žalost sta obe vžigalici ugasnili. Mama je rekla, da naj ujamemo malo dežja v posodico, ki jo je v naglici vzela s seboj. Potem smo v tisto vodo stresli koruzno moko. Ko je Ivan tisto nekuhano zmes pojedel, je zaspal. Pod smreko smo*

2021, <http://www.sistory.si/zrtve>; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 85.

95 ARS, SI AS 1895, Prostovoljna protikomunistična milica, 1942–1943, t. e. 1, a. e. 3, Pismo župnika Viktorja Turka iz Begunj okrajnemu načelniku Umbertu Rosiniju, 25. 1. 1943.

nekako prebedeli vso noč. Zeblo nas je. Mokri in slabo oblečeni smo bili. Proti jutru smo šli iskat ostale.»⁹⁶ V taborišču so Italijani in vaški stražarji ustrelili bolehnega Antona Avsca, njegovo ženo Francko, ki je v taborišču rodila sina, hčerko in najstarejšega sina Toneta pa so odpeljali s seboj. Pred napadom na taborišče pa so zajeli 56-letnega Milana Melihorja Matka iz Brkinov, ki je pasel, in Pavleta ter Jožeta Masla iz Primorske. Odpeljali so jih v postojanko v Pudob. Matka so 31. decembra 1942 Italijani ustrelili v Starem trgu. Maslova pa so poslali v zapor za mladoletne, od koder sta oba ušla k partizanom.⁹⁷ V Poročilu Okrožnega odbora OF (OOOF) Cerknica Izvršnemu odboru OF so poročali, da so Italijani napadli v spremstvu »belogardistov«, ki so prišli iz Cerknice in Begunj v civilno taborišče. Pogrešanih naj bi bilo 16 oseb. Napadli pa naj bi tudi terensko skupino ROOF Loška dolina, od katerih pa so se vsi rešili. Navedli so, da je šlo za izdajo ter obveščevalno službo »bele garde« ter da bo VOS ugotovil, kdo stoji za tem dejanjem.⁹⁸

Franc Kraševc z Blok je povedal na zaslišanju: »*Naša posadka je hodila v patrole in v ofenzive kakor pač je odredilo italijanska vojaška komanda na Blokah.*«⁹⁹

Vaške straže so na teh patrolah ujele partizane, izvajale tudi aretacije civilistov in jih izročale italijanski komandi, ti so jih

96 »27. 7. 2014 – Ladica Štritof, rojena Petrič.« Stare slike – ali kako se svet spreminja, pridobljeno, 21. 12. 20218, <https://babnopolje.wordpress.com/2014/08/04/ladica1/>.

97 Ibid.

98 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 4*, ur. Miroslav Luštek (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1968), št. dok. 191, 229.

99 ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zaslihanje Franca Kraševca na PVS v Ribnici, 4. 10. 1943.

potem poslali v internacijo ali pa jih ustrelili.¹⁰⁰ Vaški stražar Franc Kraševc in Janez Tomc iz Loške doline sta povedala, da je komandant Janez Kralj vaške stražarje pošiljal na pohode in zasede, včasih so šli sami skupaj z Italijani.¹⁰¹ Februarja 1943 je skupina 45 vaških stražarjev iz Pudoba odšla pod vodstvom komandanta Kralja v patrolo na Babno Polico, kjer so ujeli štiri partizane. Odpeljali so jih v Stari trg in jih tam izročili Italijanom. Med njimi je bil Zdravko Ogrinc iz Grahovega, ki so ga ustrelili Italijani v Cerknici. Iz Občine Stari trg sta bila ubita Anton Mlakar iz Viševka in Ludvik Lunder iz Bločic. Okoliš navaja v Žrtvah druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem, da je bil partizan Ludvik Lunder likvidiran s strani Italijanov 21. februarja 1943 pri Starem trgu, vaška straža pa je partizana Antona Mlakarja iz Viševka likvidirala v Podcerkvi. Na zaslišanju sta Feliks in Franc Kraševc povedala, da je Lundra ubil italijanski vojak in Mlakarja vaški stražar.¹⁰²

Kmalu po ustanovitvi begunjske posadke, preden je prišel za komandanta Vojska, so vaški stražarji iz Begunj zajeli štiri partizane in jih izročili Italijanom. Prvi ujetnik je bil Franc Švigelj iz Kožljeka, ki so ga kljub prošnjam, da naj ga dajo v internacijo, in kljub obljubi Italijanov, da bodo to storili, Italijani nato ustrelili, preostali pa so bili internirani. Za vse, ki so jih ujeli, je vaška straža javila Italijanom, da so se sami predali.¹⁰³

100 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 182, Zaslihanje Antona Oražma na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943; ARS, SI AS 1867, t. e. 7, a. e. 213, Zapisnik zaslihanja Ludvika Tomazina na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

101 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 150, Zaslihanje Franca Kraševca na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

102 Okoliš, Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem, 116, 128, 145; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 148, Zaslihanje Feliksa Kraševca na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 150, Zaslihanje Franca Kraševca na PVS v Kočevju, 26. 9. 1943.

103 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 84, Zaslihanje Janeza Bonača na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943.

Skupina grahovskih vaških stražarjev pa je 25. decembra 1942 skupaj z Italijani ubila partizana Ludvika Jermana iz Dolenjega Jezera pri pokopališču v Žirovnici, prav tako 29. julija 1943 še enega partizana Janeza Tekavca z Blok v gozdu nad Grahovim.¹⁰⁴ Vaška straža je 11. maja 1943 likvidirala Matevža Šego iz Lipsenja. Šega je zbežal pred prisilno rekrutacijo, ker ni želel k vaški straži.¹⁰⁵

Vaške straže so izvajale tudi rekvizicije. Po partizanskem napadu na vaško stražo v Topolu na Blokah, novembra 1942, so odšli vaški stražarji skupaj z Italijani napast partizanski tabor na Mokrcu. Želeli so, da partizanom odvzamejo rekvirirano hrano in živino. Partizani so njihov napad odbili.¹⁰⁶ Italijani so odredili vaške stražarje v čete, ki so šle rekvirirat družinam, ki so imele pri partizanih kakšnega člana. Največ so pobrali živine in obleko ter odpeljali eno družino z Lepega Vrha in še eno žensko iz Štorovega.¹⁰⁷

Uničenje vaških straž

Od konca leta 1942 do kapitulacije Italije, 8. septembra 1943, se je tako partizansko kot italijansko nasilje zmanjšalo. Bilo je še nekaj partizanskih napadov na postojanke vaških straž, a

104 Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 109, 114; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 76, Zapisnik zaslišanja Josipa Barage na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943.

105 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 102, Zaslihanje Ivana Drobniča na PVS v Kočevju, 25. 9. 1943; Okoliš, *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124–147.

106 Jože Tekavec, *Dnevi preizkušnje, Spomini 1941–1945* (Ljubljana: Občinski Odbor ZZB NOV Velenje, Mladinska knjiga, 1977), 256.

107 ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 136, Zaslihanje Antona Korošca na PVS v Kočevju, 27. 9. 1943; ARS, SI AS 1515, t. e. 4, a. e. 149, Zaslihanje Franca Kraševca na PVS v Kočevju, 28. 9. 1943.

večino neuspešno. Italijani niso več izvajali represalij kot v času ofenzive.¹⁰⁸ Lahko bi rekli, da so vaške straže upravičile svoj namen. Po kapitulaciji Italije pa so partizanske enote od 12. do 15. septembra 1943 napadle in uničile postojanke vaških straž v Begunjah, Novi vasi in Pudobu. Večino vaških stražarjev so mobilizirali, nekatere so umorili na kraju samem ali v bližnji okolici, druge pa so odpeljali v ribniške in kočevske zapore, jih obsodili ter ustrelili, veliko zapornikov pa umorili brez formalne obsodbe.¹⁰⁹ Nekateri vaški stražarji, ki so uspeli zbežati ob partizanskih napadih na postojanke vaških straž, so se jeseni 1943 vključili v enote Slovenskega domobranstva.

Sklep

Pri formiranju vaških straž je šlo v prvi vrsti za samoobrambo, zaščito življenj in premoženja pred partizanskimi napadi in akcijami ter posledično italijanskimi represalijami. Po drugi strani pa, kot ugotavlja Mlakar, so bile podprte in nato tudi organizirane pod vodstvom Slovenske ljudske stranke in Slovenske legije. Bile so nekako samoobramba v širšem smislu, da bi tudi na ta način preprečili komunistom izvedbo revolucije ter prevzem oblasti »*prek instrumentalizacije partizanskega odporiškega gibanja*«. ¹¹⁰ Dejstvo, da so imele vaške straže predvsem obrambno naravo, izhaja tudi iz tega, da so likvidirale neprimerno manjše število ljudi kot npr. partizanske enote ali italijanski okupator. Vaške straže so od julija 1942 do kapitulacije Italije leta 1943 likvidirale tri civiliste in enega partizana, poleg teh žrtev pa je bilo v bojih med vaškimi

108 Možina, *Slovenski razkol*, 356.

109 Ibid., 281.

110 Mlakar, »Začetki oboroženih oddelkov protirevolucionarnega tabora«, 659.

stražami in partizani ubitih še enajst partizanov in en civilist, skupaj 16 oseb (gre za osebe s stalnim prebivališčem na obravnavanem območju). Medtem ko so partizanske enote umorile od spomladi leta 1942 pa do ustanovitve vaških straž leta 1942 50 ljudi, italijanski okupator pa je v času poletne ofenzive leta 1942 samo na območju Loške doline ubil 138 civilistov kot žrtve represalij oz. italijanskega maščevanja.¹¹¹ Nekateri možje in fantje pa so bili tudi primorani vstopiti v vaško stražo zaradi drugih razlogov in ne nujno prostovoljno in zaradi ideoloških razlogov. Postavljeni so bili pred izbiro v smrt, internacijo ali vaško stražo. Slednja izbira je pomenila tudi, da ostanejo v svojem kraju, čez dan delajo na svojem domu, ponoči pa so na straži. Duhovniki so skrbeli predvsem za versko in moralno podporo članov vaških straž in jih odvracali od nasilja oz. grobega ravnanja s sovražnikom. Bili so duhovni in ne vojaški vodje vaških straž.

111 *Okoliš, Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, 124–147.

Civic Guards in Southern Notranjska Region, 1942–1943

Summary

Civic guards in southern Notranjska region were formed to protect the lives and property of villagers from both partisan and Italian violence. Their primary objective was village defence. The crucial element of the civic guards was the active core of volunteers, often composed of relatives of the victims killed by the partisans as well as of individuals whom the partisan movement threatened, even with death. When the Italian authorities decided to organize the Anti-Communist Volunteer Militia (*Milizia volontaria anticomunista – MVAC*), they also forced people to join civic guards, as they would otherwise be threatened with internment, shooting and arson. The civic guard was also joined by those who were summoned by the organizers of the civic guards, the municipality or the village mayors, who emphasized that if the summoned did not respond, the summoned and their families would be threatened with internment and arson. Some others became involved because of the food and payment to which they were entitled as members of the civic guard. The interned also became an important mobilization base. Many of those who had been summoned or released from internment on condition of joining the civic guard were forced to join the said guard. The civic guards mostly stayed in the villages where they had their outposts, but occasionally they also went on marches with the Italian army, fighting the partisans. They also fought when partisan units attacked the civic guard outposts. The Italians supplied the guards with

weapons and ammunition, but they were careful in doing so, fearing that the civic guards might use these weapons against the Italians. At first, the civic guards' leaders were locals, but at the end of 1942, the Slovenian Legion sent commanders from elsewhere. Priests did not act as military organizers or civic guard leaders, but they were strong supporters of civic guards and responsible for the spiritual care of the guards. Since the establishment of the civic guards and until their destruction in mid-September 1943, both partisan and Italian violence diminished, so we could say that the guards achieved their purpose. The number of deaths inflicted by the civic guards was very small compared to the deaths inflicted by the Italian occupier and the partisan movement: the civil guards executed three civilians and one partisan in their entire period of operation. Additionally, they killed eleven partisans and one civilian in combat (these were persons with permanent residence in the concerned area). Meanwhile, from the beginning of the War to the end of 1943, the Italian occupier inflicted more than 500 deaths and the partisan movement 292 deaths. After the capitulation of Italy, the partisans destroyed all the civic guards, mobilized some of their members to partisan units, executed the leaders, and took most of the guards to the prisons in Kočevje and, afterwards, to Ribnica. Many of these guards were executed. In the autumn of 1943, some of the civic guards who managed to escape during the partisan attacks on the civic guard outposts joined the units of the Slovenian Home Guard.

Prejeto: 17. september 2021
1.01 izvorni znanstveni članek

Mateja Čoh Kladnik¹

*Proces proti podpornikom
Matjaževe vojske v Sevnici:
primer Marije Košir*

Izvleček

Na začetku decembra 1949 je bilo na procesu v Brežicah obsojenih sedem mladih ljudi, ker naj bi bili člani ilegalne »organizacije Matjaževe vojske« v Sevnici. Njen cilj naj bi bil nasilno zrušiti obstoječo državno ureditev. Pol leta kasneje je sodišče obsodilo pet domnevnih podpornikov omenjene ilegalne organizacije. Uprava državne varnosti (Udba) jih je aretirala neposredno pred brežiškim procesom, jih zaprla v tamkajšnje zapore in zaslišala. Konec februarja 1950 so bili prepeljani v Ljubljano in obsojeni na procesu 24. maja 1950. Med obsojenimi je bila tudi Marija Košir, žena domnevno enega glavnih organizatorjev Matjaževe vojske Jožefa Koširja, ki je bil obsojen na brežiškem procesu. Marija Košir je bila obsojena na leto in pol poboljševalnega dela, ker naj bi leta 1949 vedela za obstoj in delovanje ilegalne organizacije in

¹ Dr. Mateja Čoh Kladnik, znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, mateja.coh.kladnik@scnr.si.

tega ni prijavila pristojnim državnim organom (Udbi). Leta 1995 je bila na podlagi zahteve za obnovo postopka sodno rehabilitirana. Komisija za izvajanje zakona o popravi krivic ji je leta 2018 priznala status bivše politične zapornice.

KLJUČNE BESEDE: *Marija Košir (1928–2013), organizacija Matjaževa vojska, Uprava državne varnosti, politični sodni proces 1950, prestajanje kazni, rehabilitacija, politična zapornica*

Abstract

At the beginning of December 1949, seven young people were convicted at the trial in Brežice for allegedly being members of an illegal “organization by the name of Matjaž’s Army” in Sevnica. Its aim was supposedly to violently overthrow the existing state system. Six months later, the court convicted five alleged supporters of the concerned illegal organization. The State Security Administration (Udba) arrested them immediately before the Brežice trial, imprisoned them in Brežice and interrogated them. At the end of February 1950, they were transported to Ljubljana. They were convicted at a trial on 24 May 1950. Among the convicts was also Marija Košir, the wife of Jožef Košir, one of the alleged main organizers of Matjaž’s Army who was convicted at the Brežice trial. Marija Košir was sentenced to a year and a half of penal labour because in 1949 she had allegedly known about the existence and operation of the illegal organization and not reported it to the competent state authorities (Udba). In 1995, she was judicially rehabilitated following a request to renew the proceedings. In 2018, Commission for the Implementation of the Redressing of Injustices Act granted her the status of a former political prisoner.

KEYWORDS: *Marija Košir (1928–2013), organization Matjaž's Army, State Security Administration, political trial in 1950, sentence serving, rehabilitation, political prisoner*

Uvod

Ljubljansko okrožno sodišče je 9. decembra 1949 obsodilo sedem mladih ljudi na procesu v Brežicah, ker naj bi bili člani ilegalne »organizacije Matjaževe vojske« v Sevnici. Na zatožno klop so sedli trgovski poslovodja Slavko Lupšina iz Boštanja, trgovska pomočnica Slavka Jaklič iz Šmarja, trgovska pomočnica Olga Kuntarič iz Jelovca, brivski pomočnik Alojz Kozinc iz Plečka, brivec Jožef (Jožko) Košir iz Šmarja, trgovska pomočnica Štefka Pavlin iz Krškega in njen brat, krojač Vinko Pavlin iz Velikega Podloga.²

Matjaževa vojska je bilo eno od poimenovanj, ki sta ga Uprava državne varnosti (Udba) in povojna komunistična oblast uporabljali za delovanje ilegalnih skupin in organizacij v Sloveniji med letoma 1945 in 1949.³ Po mnenju partije in Udbe

- 2 Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 534, K 371/49; Mateja Čoh Kladnik, »Jožef Košir in *Matjaževa vojska* v Sevnici,« v: *Usode Slovencev v vrtincu 20. stoletja*, ur. Tamara Griesser Pečar in Jelka Piškurić (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2019), 221–51.
- 3 Zasledimo še poimenovanja *Matjažovo gibanje, križarji, Vojska Kristusa kralja* ali *Vojska kralja Petra*; najpogostejši pa sta bili *bande* in *tolpe*. O delovanju ilegalnih skupin v Sloveniji med letoma 1945 in 1949 glejte: Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1931 Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2004, *Bande*, t. e. 484–492; Mateja Čoh, »*Za svobodo, kralja in domovino.*« *Ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945 in 1952* (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010); Sanja Gorenšek, *Palčkova banda* (Dramlje: Sekcija za zgodovino pri ŠD Šedina, 2014); Rajko Topolovec, *Podaljšano partizanstvo* (Ptuj: samozaložba, 2014); Albert Svetina, *Od osvobodilnega boja do ban-*

je bil njihov glavni cilj zrušiti komunistično oblast in državno ureditev v Jugoslaviji ter omogočiti vrnitev kralja Petra II. Karadorđevića v domovino. Ta cilj naj bi dosegle s političnimi, vojaškimi, obveščevalnimi in propagandnimi akcijami. Njihov nastanek, organizacijo in delovanje je komunistična oblast povezovala z delovanjem slovenske vojaške in politične emigracije v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji⁴ ter s tujimi obveščevalnimi službami.⁵

ditizma (Ljubljana: Nova obzorja, 2011); Martin Premk, *Matjaževa vojska 1945–1950* (Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2005); Zdenko Zavadlav, *Pozna spoved: iz dnevnika slovenskega oznovca* (Celovec: Mohorjeva družba, 2010); Zdenko Zavadlav, *Križarji, Matjaževa vojska na Slovenskem* (Ljubljana: Založba Horvat MgM, 1994); Jože Pučnik (ur.), *Iz arhivov slovenske politične policije* (Ljubljana: Veda, 1996); Dragan Marković, Nikola Milovanović, Đuro Rebić, *Bojevniki za mir 1. V plamenih vojne* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984); Bernard Petek, *Matjaževo gibanje in slovenska križarska vojska (1945–1950)* (Maribor: Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, 2000); Veronika Kodrun, *Požarjeva skupina, Križarsko-kmečki upor ali udbovska provokacija* (Maribor: Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, 1999).

- 4 Omenimo t. i. Nacionalni komite Kraljevine Jugoslavije in Glavni obveščevalni center (GOC), ki sta bila ustanovljena kmalu po koncu vojne v okolici Salzburga. Naloge GOC, ki ga je vodil podpolkovnik Andrej Glušič, so bile organizirati mrežo obveščevalnih centrov v begunskih taboriščih v Avstriji (najpomembnejši so bili ustanovljeni v taboriščih v Lipnici, Gradcu, Celovcu in Špitalu), zbirati podatke o stanju v Jugoslaviji, prodreti čim globlje v Jugoslavijo in tam poskrbeti za povezovanje ilegalnih skupin na terenu ter širiti protikomunistično propagando. Glejte: Mateja Čoh Kladnik, »Slovene (Yugoslav) emigration in Austria as part of the struggle against the communist regime in Slovenia (1945–1949),« v: *Politický exil z krajín strednej a východnej Európy: motívy, stratégie, aktivity a perspektívy na Východe a Západe, 1945–1989*, ur. Peter Jašek (Bratislava: Ústav pamäti národa, 2017), 62–83; Mateja Čoh Kladnik, »Dosje Andreja Glušiča,« *Studia Historica Slovenica* 11, št. 2/3 (2011): 501–524.
- 5 V dokumentih Udbe se omenjata britanska vojaška varnostna služba (*Field Security Service*) in kontraobveščevalna služba ameriške vojske (*Counter Intelligence Corps*).

Udba je bila prepričana, da obveščevalni centri v begunskih taboriščih ustanavljajo ilegalne skupine in jih pošiljajo v Slovenijo, da bi delovale proti oblasti. To ni ustrezalo stanju na terenu, saj je od konca vojne do leta 1949 okoli 30 ilegalnih skupin nastalo v Sloveniji, največ na Štajerskem in v Prekmurju. Tako je bila edina skupina, ki je prihajala v Slovenijo iz tujine, Sernečeva ilegalna skupina. Formalno se je oblikovala spomladi 1946 v Avstriji, njeni člani pa so se začeli povezovati na lastno pobudo že poleti 1945 v Sloveniji. To je bila edina skupina, ki je prihajala na Pohorje in Kozjak iz Avstrije in se je po končanih akcijah tja tudi vračala.⁶

Člani ilegalnih skupin in organizacij so izvajali oborožene napade na obmejne straže, patrolje, pripadnike obmejnih ter drugih enot jugoslovanske armade in milice. Napadali so partijske funkcionarje in pripadnike Udbe ter jim grozili. Večinoma pa so izvajali akcije kriminalne narave, saj so napadali in ropali kmetijske zadruge, trgovine, posamezne kmetije in sedeže ljudskih odborov. Njihovo delovanje se kaže tudi v širjenju protikomunistične propagande, predvsem z letaki s protidržavno vsebino in s časnikom *Matjažev glas*. Člani in podporniki ilegalnih skupin v Sloveniji so bili večinoma mladi fantje, po socialnem statusu pa so prevladovali kmetje. Ti so se namreč tudi na ta način upirali številnim administrativnim ukrepom komunistične oblasti na področju kmetijstva, ki so jih prizadeli takoj po koncu vojne.⁷ Nekaj ilegalnim skupinam,

6 Prim.: Čoh, »*Za svobodo, kralja in domovino*«, 106–24; Mateja Čoh Kladnik, »Illegal Groups in Slovenia After World War II: Resistance against the Rule of the Yugoslav Communist Party,« *Journal for intelligence, propaganda and security studies* 6, št. 1 (2012): 53–56; Mateja Čoh, »Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75 (40), št. 2-3 (2004): 529–46.

7 Glejte npr.: Čoh, »*Za svobodo, kralja in domovino*«, 267–72.

ki so imele stike z obveščevalnimi centri v Avstriji,⁸ lahko pripišemo tudi obveščevalno dejavnost.

Udba je začela s prvimi pojavi ilegalnega delovanja hitro organizirati boj proti ilegalnim skupinam.⁹ Najpogostejša oblika obdelave ilegalnih skupin v Sloveniji je bil vrinjen agent Udbe v skupini. Svoje sodelavce je pridobivala za sodelovanje med člani skupin, njihovimi podporniki in sorodniki, in sicer z grožnjami ali na podlagi obremenilnega gradiva. Naloge teh agentov so bile omogočiti Udbi zajetje članov in voditeljev skupin ter jih priversti v roke Udbi oz. ji omogočiti dokončno likvidacijo skupine. Po kriterijih Udbe je bila agenturna obdelava ilegalne skupine uspešna, če je bilo likvidiranih kar največ članov skupine, z minimalnimi izgubami na strani Udbe in če njen agent pri tem ni bil odkrit.¹⁰

Iz dokumentov in pričevanj pa je mogoče sklepati, da je nekatere ilegalne skupine organizirala tudi Udba z namenom odkriti in odstraniti (domnevne) nasprotnike komunistične oblasti. Kot takšne lahko obravnavamo vsaj Slovenjegoriško, Palčkovo in Požarjevo skupino.¹¹ Kot kažejo nekateri dokumenti, predvsem kazenski sodni spisi okrožnih sodišč iz druge po-

8 To so bile Sernečeva ilegalna skupina na Pohorju in Kozjaku, Škamljičeva ilegalna skupina in skupina Ignaca Škete na območju Slovenskih goric ter Šajnovičeva in Markojeva ilegalna skupina ob slovensko-hrvaški meji v lendavskem in ljutomerskem okraju. Glejte: Čoh, »*Za svobodo, kralja in domovino*«, 106–50.

9 Prim.: Pučnik, *Iz arhivov*, 149.

10 Prim.: Zavadlav, *Križarji*, 16; ARS, AS 1931, t. e. 487, Teroristične bande in organizacije. Glejte tudi: Željko Oset, *Udbovski učbenik: osnovni tečaj: strogo zaupno* (Šentjur: Založništvo Ž. Oset, 2021), 24–38, 99–104.

11 Kot takšne lahko obravnavamo vsaj Slovenjegoriško, Palčkovo in Požarjevo skupino. Glejte: ARS, AS 1931, t. e. 486, Banda Palček, Banda Požar Franca, Začetek in konec banditizma na Štajerskem; t. e. 490, Glušičev obveščevalni center Salzburg; Čoh, »*Za svobodo, kralja in domovino*«, 150–58, 197–202.

lovce štiridesetih let 20. stoletja, je s pomočjo Udbe »nastalo« tudi več manjših skupin, ki naj bi delovale po prej omenjenem načrtu. Ena takšnih je bila tudi sevniška organizacija *Matjaževe vojske*.

Udba je preganjala in zajela tudi veliko (domnevnih) podpornikov ilegalnih skupin. Ujetim članom in podpornikom ilegalnih skupin so večinoma sodila okrožna sodišča, in sicer na podlagi *Zakona o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo* (ZKLD).¹² Sodišča so jim običajno izrekala visoke kazni. Večinoma so bili obsojeni iz političnih razlogov in na podlagi političnih direktiv, v preiskovalnih in sodnih postopkih pa osumljenci niso imeli pravnega varstva. Udba, tožilstva in sodišča so se vsaj okvirno, če ne podrobno, dogovarjali tako o poteku sodnih procesov kot o višini izrečenih kazni.¹³ To pomeni, da so bili sodni procesi proti članom in podpornikom ilegalnih skupin večinoma politični in montirani.

Matjaževa vojska v Sevnici

Proces proti članom sevniške organizacije *Matjaževe vojske*, kot jo je obravnavala Udba, je bil pripravljen zelo hitro. Udba jih je začela spremljati poleti 1949, ko naj bi se njeni člani začeli povezovali, in jih je aretirala med 19. in 23. novembrom. Dokumenti Udbe in tisti iz kazenskega spisa kažejo, da naj bi člani sevniške organizacije, tj. Lupšina, Jakličeva, Kuntaričeva, Kozinc ter Štefka

12 *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, št. 59/1946, 685–87.

13 Glejte npr.: Čoh, »*Za svobodo, kralja in domovino*«, 229–64; Zavadlav, *Križarji*, 91–93; Milko Mikola, *Sodni procesi na Celjskem 1944–1951* (Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1995), 194–213; Milko Mikola, *Rdeče nasilje, Represija v Sloveniji po letu 1945* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2012), 316–18.

in Vinko Pavlin, vzdrževali stike s kurirjema Dragom Pavlinom¹⁴ iz Velikega Podloga in Antonom Hodkom iz Brežic, ki sta ilegalno prihajala čez jugoslovansko-avstrijsko mejo. Njuna naloga naj bi bila opravljati kurirsko, obveščevalno in organizacijsko službo za štab t. i. Matjaževe vojske v Avstriji.¹⁵ Kurirja naj bi najprej pridobila za sodelovanje Jakličevo in Kuntaričevo. Julija naj bi Jakličeva seznanila z delovanjem ilegalne organizacije Lupšino. Istočasno naj bi mu izročila večje število letakov s protidržavno vsebino in z nalogo, da jih raztrosi po Sevnici. Lupšina naj bi pristal na sodelovanje v organizaciji, prevzel njeno vodenje in naj bi se večkrat sestal z omenjenima kurirjema. Kasneje naj bi se organizaciji pridružili preostali obsojeni.¹⁶

Udba je organizaciji pripisala dva sestanka, ki se ju niso udeležili vsi člani in na katerih naj bi razpravljali o njenih nalogah in delovanju. Na obeh sestankih pa sta bila prisotna še Hilda Ferencak in Karel Juričič. Podpisali naj bi prisego, da bodo sodelovali v ilegalni organizaciji *Matjaževe vojske*, dobili ilegalna imena, si znotraj organizacije razdelili različne funkcije ter »storili *obljubo molčečnosti*«. ¹⁷ Na podlagi navodil, ki naj bi jih prejeli od ilegalnih kurirjev, naj bi imeli člani organizacije naslednje naloge: krepiti organizacijo t. i. Matjaževe vojske s pridobivanjem novih zanesljivih članov, zbirati orožje, opravljati obveščevalno službo in zbirati pomembne obveščevalne podatke, izvajati diverzantske akcije ter propagando proti obstoječi državni ureditvi in komunistični oblasti s trosenjem letakov in razširjanjem časnika *Matjažev glas*. Bili naj bi oboroženi, izdelali skico letališča v Cerkljah ter pridobili razne vojaške spise za tujo obveščevalno službo (ni jasno, katero); tej naj bi dostavili tudi podatke o Udbi in narodni milici. Člani

14 Drago Pavlin je bil brat Štefke in Vinka Pavlina.

15 S štabom Matjaževe vojske je mišljen Glavni obveščevalni center v okolici Salzburga in njegov vodja Glušič.

16 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 534, K 371/49, Obtožnica 6. 12. 1949.

17 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 534, K 371/49, Sodba 9. 12. 1949.

sevniške organizacije naj bi se dogovorili, da bodo likvidirali partijske in druge oblastne funkcionarje; konkretno naj bi načrtovali likvidacijo partijskega sekretarja Riharda Planinca. Imeli naj bi radijski oddajnik, dejansko je šlo zgolj za ohišje radijske postaje, ki naj bi ga popravili in ga uporabili za prenos informacij v štab *Matjaževe vojske* v Avstrijo.¹⁸

Sodišče jih je obsodilo na visoke kazni, in sicer: Lupšino na smrtno kazen z ustrelitvijo in trajno izgubo vseh državljskih pravic (kasneje je bil pomiloščen na dvajset let odvzema prostosti); Jakličevo in Kuntaričevo vsako na dvanajst let odvzema prostosti s prisilnim delom in štiri leta izgube državljskih pravic; Koširja in Kozinca vsakega na šestnajst let odvzema prostosti s prisilnim delom in pet let izgube državljskih pravic; Štefko Pavlin na osem let odvzema prostosti s prisilnim delom in dve leti izgube državljskih pravic; Vinka Pavlina na dve leti poboljševalnega dela.¹⁹

V zvezi z delovanjem in obsodbo članov sevniške »organizacije *Matjaževe vojske*« je treba opozoriti na vlogo Ferenčakove in Juričiča v njej. Namreč, glede na omenjene metode Udbe pri odkrivanju in pregonu ilegalnih skupin je povsem verjetno, da sta bila sodelavca Udbe. Na teren sta bila poslana z nalogo »razkriti« organizacijo *Matjaževe vojske* v Sevnici ter njene člane. Jožef Košir je na podlagi nekaterih izjav preiskovalcev Udbe že v priporu posumil, da je bila Ferenčakova sodelavka Udbe in da »nas je ona izdala«.²⁰ O tem je bil prepričan tudi Lupšina, ki je trdil, da je Ferenčakova sodelovala z Udbo in da je bila »podtahnjena«.²¹ Kot »članica« sevniške organizacije *Matjaževe vojske* ni bila procesirana; ni dokazov, da bi bila v

18 Ibid.

19 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 534, K 371/49, Sodba 9. 12. 1949.

20 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Spomini Jožefa (Joška) Koširja. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

21 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Zaslihanje Slavka Lupšine, 19. 5. 1993. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

preiskovalnem postopku v zvezi s sevniško organizacijo, prav tako ni bila obsojena na glavnem procesu proti članom organizacije decembra 1949 niti na procesu proti podpornikom maja 1950. Enako lahko trdimo za Juričiča, o katerem je Košir med drugim povedal: *»Mi smo že s svojim delovanjem razmišljali, da bi prekinili z delom, pa nam je Juričič Karel, ki je že umrl in je bil prometnik rekel, da se ne špilat, kajti sam, da bo šel v Salzburg in bo tam poročal centrali in bodo prišli iz centrale ter nas likvidirali. Juričič Karel pa je bil takrat v naši organizaciji kot namestnik vodje, on je bil v vodu in kasneje smo izvedeli, da je bil delavec Udbe.«*²²

Na začetku decembra 1949, tik pred brežiškim procesom, je Udba aretirala in zasliševala najmanj 15 oseb, ki jih je sumila, da naj bi vedele za delovanje sevniške *»organizacije Matjaževe vojske«*, pa tega niso prijavile oblastem. Med njimi delavca Slavka Vidica (1930), frizerko Ivanko Špoljer (1929), delavko in ženo Jožefa Koširja Marijo Košir (1928),²³ njenega očeta (Koširjevega tasta) in delavca Ivana Beberja (1902) ter delavca in sorodnika Jožefa Koširja Stanislava (Stanka) Koširja. Našteti

22 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Zaslišanje Jožka Koširja, 19. 5. 1993. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

23 Marija Košir (1928–2013) je bila rojena v kraju Eisden v Belgiji, očetu Ivanu Beberju in mami Frančiški Malej. Otroštvo je preživela v Belgij, kjer je končala osnovno šolo ter leto in pol obiskovala šiviljsko šolo. 8. marca 1944 se je z družino vrnila v Jugoslavijo, v družinsko hišo v Šmarje. Po vrnitvi je želela nadaljevati šolanje za šiviljo, a bi morala prej narediti eno leto *»pflichtjahre«*. Ker tega ni želela, tudi ni mogla nadaljevati šolanja. Po koncu vojne se ni zaposlila, delala je pri *»raznih ljudeh«*. Maja 1948 je našla stalno zaposlitev v sevniški gostilni Derenda, in sicer kot kuhinjska pomočnica. Prvega maja 1949 se je poročila z Jožefom Koširjem. Gl. ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Marije Košir, 7. 12. 1949.

so bili obsojeni kot podporniki *Matjaževe vojske* v Sevnici, in sicer na procesu 24. maja 1950 v Ljubljani.²⁴

Preiskovalni postopek

Pripadniki pooblaščenstev Udbe iz Krškega in Zidanega Mosta so torej na začetku decembra 1949 aretirali več oseb, večinoma najožjih družinskih članov domnevnih članov ilegalne sevniške organizacije. Najprej je Udba 2. decembra 1949 ob 18. uri v Sevnici aretirala Beberja; istega dne mu je poverjenišтво za notranje zadeve pri okrajnem ljudskem odboru Krško odredilo pripor, vendar ne zaradi povezav s sevniško organizacijo.²⁵ Štiri dni kasneje je v. d. javnega tožilca za okraj Krško Rudolf Bajec izdal sklep o podaljšanju pripora.²⁶

Dne 6. decembra 1949 je Udba v večernih urah v Sevnici in Šmarju aretirala še Marijo in Stanislava Koširja, Vidica in Špoljerjevo.²⁷ Najprej so bili zaslišani na pooblaščenstvu Udbe v Krškem in nato z vlakom prepeljani v brežiške zapore, kjer

24 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Sklepi javnega tožilstva okrajja Krško o uvedbi preiskave in odreditvi preiskovalnega zapora, 10. 12. 1949.

25 Z Matijo Žvegličem sta bila osumljena storitve kaznivega dejanja zoper občo varnost ljudi in imovino: Beber kot žagovodja in Žveglič kot njegov pomočnik na žagi v podjetju v LIP Sevnica naj bi 2. decembra 1949 »iz malomarnosti povzročila požar«, pri katerem je nastala večja premoženjska škoda. Javno tožilstvo za ljubljansko oblast je 8. maja 1950 izdalo sklep o ustavitvi kazenskih poizvedb, saj dejanje, ki sta ga bila osumljena, »nima znakov kaznivega dejanja«. Glejte: ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Sklep javnega tožilstva za ljubljansko oblast o ustavitvi kazenskih poizvedb, 8. 5. 1950 in Osebni popis Ivan Beber.

26 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Sklep javnega tožilstva okrajja Krško o podaljšanju pripora preko 3 dni, 6. 12. 1949.

27 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Osebni popis Marija Košir,

so jim »*nastavili vohunko iz Celja*«. ²⁸ V brežiških zaporih je Marija Košir kuhala za zapornike. ²⁹ Omenjeno pooblaščenstvo jim je 8. decembra odredilo tridnevni pripor; odredbo, ki ni bila obrazložena, je podpisal šef pooblaščenstva podporočnik Anton Gregorič. ³⁰ Dva dni kasneje je referat javne varnosti pri javnem tožilstvu okraja Krško izdal sklepe o uvedbi preiskave in odreditvi preiskovalnega zapora, daljšega od treh dni za petnajst oseb. ³¹ Tožilstvo je uvedlo preiskavo na podlagi predloga Udbe za okraj Krško, ker naj bi bil podan »*utemeljen sum, da so obdolženci sodelovali oziroma podpirali ilegalno organizacijo 'Matjaževe vojske'*«. ³² Poleg tega je odredilo preiskovalni zapor, saj so bili osumljeni kaznivega dejanja po ZKLD, za katerega je bil preiskovalni pripor obvezen in ker naj bi osumljeni »*na prostosti zavirali z vplivanjem na priče pravičen potek nadaljnje preiskave*«. ³³

Osebni popis Stanislav Košir, Osebni popis Slavko Vidic in Osebni popis Ivanka Špoljer.

- 28 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Pripoved Marije Košir 13. 7. 2003. Kopijo dokumenta hrani avtorica.
- 29 Študijski center za narodno spravo – Arhiv pričevanj, Pričevanje Jožeta Koširja, Ljubljana, 21. 1. 2020.
- 30 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Odredba pooblaščenstva Udbe za krški okraj o uvedbi pripora, 8. 12. 1949.
- 31 Poleg Marije Košir, Vidica in Špoljerjeve je javno tožilstvo uvedlo preiskavo in odredilo pripor še za Jožeta Mastnaka (1924), Franca Arha (1922), Ano Kozinc (1898), Jožefa Pavlina (1899), Jožefo Pavlin (1897), Vido Pelc (1920), Ivanko Žabkar (1928), Marijo Jaklič (1928), Martina Koširja (1925), Ivana Kozinca (1921), Faniko Beber (1930) in Avgusta Marolta (1927).
- 32 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Sklepi javnega tožilstva okraja Krško o uvedbi preiskave in odreditvi preiskovalnega zapora, 10. 12. 1949.
- 33 Ibid.

Pet domnevnih podpornikov ilegalnega delovanja v okolici Sevnice je bilo obsojenih na procesu konec maja 1950. Preostalih deset osumljenih je Udba izpustila najverjetneje po zaslišanjih; v kazenskem spisu dokumentov o njihovi izpustitvi ni, a jih tudi ni mogoče najti v kazenskem vpisniku ljubljanskega okrožnega sodišča za leto 1950.³⁴ To potrjuje tudi Jože Košir, ko pravi, da mu je oče Jožef Košir povedal, »da so kar nekaj ljudi v Sevnici aretirali in zasliševali. Samo zasliševali, niso jih pa procesirali.«³⁵

Pet domnevnih podpornikov sevniške organizacije je bilo zaslišanih dvakrat. Prvič na pooblaščenstvu Udbe za okraj Krško na začetku decembra 1949, kjer so jih zasliševali Anton Kos, Alojz Malovrh in Martin Stepan.³⁶ Drugič jih je zaslišal preiskovalec javnega tožilstva za ljubljansko oblast Franjo Vrbnjak pred procesom, 6. maja 1950.³⁷

Preiskovalci Udbe so jih spraševali, kaj jim je znanega o sevniški organizaciji *Matjaževe vojske*. Predvsem so želeli vedeti, kdo so bili njeni člani, kakšne naloge so imeli in kakšne akcije so izvajali. Vprašali so jih, kakšne naloge so jim dajali člani sevniške organizacije, kdo je vedel za ilegalno organizacijo, kdo jih je pridobil za sodelovanje in kdaj so sami postali njeni člani. Vsi so zanikali, da bi bili člani organizacije.³⁸ Stanislav Košir je

34 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 103, Kazenski vpisnik za leto 1950.

35 Pričevanje Jožeta Koširja.

36 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Slavka Vidica, 7. 12. 1949; Zapisnik zaslišanja Ivanke Špoljer, 7. 12. 1949; Zapisnik zaslišanja Marije Košir, 7. 12. 1949; Zapisnik zaslišanja Stanislava Koširja, 25. 1. 1950; Zapisnik zaslišanja Ivana Beberja, 10. 12. 1949.

37 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Slavka Vidica, 6. 5. 1950; Zapisnik zaslišanja Ivanke Špoljer, 6. 5. 1950; Zapisnik zaslišanja Marije Košir, 6. 5. 1950; Zapisnik zaslišanja Stanislava Koširja, 6. 5. 1950; Zapisnik zaslišanja Ivana Beberja, 6. 5. 1950.

38 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Slavka Vidica, 7. 12. 1949; Zapisnik zaslišanja Ivanke Špoljer, 7. 12. 1949; Zapisnik

npr. »odločno zanimal«, da bi Jožefu Koširju kdaj dejal, da se strinja z organizacijo in da bo z njo sodeloval.³⁹

Preiskovalci Udbe so priprte tudi vprašali, ali se zavedajo, da so storili kaznivo dejanje s tem, ko protidržavnega delovanja niso prijavili oblastem in zakaj tega niso storili. Špoljerjeva je na to vprašanje odgovorila: »*To stvar vam zaradi tega nisem upala javiti, ker mi je Košir Joško zagrozil, da če le besedico črhnem, da bom takoj od njihove strani likvidirana.*«⁴⁰ Tudi Stanislav Košir je o »*vsej stvari najstrožje molčal*«, ker naj bi se bal Koširjevih in Lupšinovih groženj.⁴¹ Marija Košir pa je povedala: »*Da pa nisem jaz vsega tega že preje povedala, je pa vzrok v tem, ker sem moža ljubila in ga nisem mogla izdati.*«⁴² Tudi Vidic je na vprašanje, ali se zaveda, da je storil kaznivo dejanje s tem, ko delovanja sevniške organizacije ni prijavil oblastem, odgovoril pritrdilno.⁴³

Marija Košir je na koncu zaslišanja na vprašanje preiskovalca Udbe Malovrha, ali ima kaj pripomniti k zapisniku zaslišanja, odgovorila: »*Povedala sem vse, kar sem vedela in za kar sem bila vprašana ter mislim, da nisem ničesar pozabila v zvezi z MV (Matjaževe vojske, op. a.). Na vsa vprašanja sem odgovorila brez vsakega pritiska in popolnoma prostovoljno ter se sem se že*

zaslišanja Marije Košir, 7. 12. 1949; Zapisnik zaslišanja Stanislava Koširja, 25. 1. 1950; Zapisnik zaslišanja Ivana Beberja, 10. 12. 1949.

39 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Stanislava Koširja, 25. 1. 1950.

40 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Ivanke Špoljer, 7. 12. 1949.

41 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Stanislava Koširja, 25. 1. 1950.

42 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Marije Košir, 7. 12. 1949.

43 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Slavka Vidica, 7. 12. 1949.

v začetku izrazila, da bom povedala vse v resnici tako kot je bilo in to sem tudi storila.«⁴⁴

Kljub temu lahko rečemo, da so bili domnevni podporniki sevniške organizacije v zaporu deležni raznih pritiskov. Preiskovalne metode Udbe so danes znane;⁴⁵ z njihovo uporabo so preiskovalci prej ali slej dosegli želeni cilj, tj. priznanje osumljenega. Drugi cilj preiskovalcev je bil v preiskovalnem postopku doseči zagotovilo, da osumljenec priznanja na glavni obravnavi ne bo preklical. Tako je Marija Košir maja 1993 povedala, da je preiskovalci sicer niso pretepali, *»vendar so me žalili in me psihično maltretirali, saj so prihajali tudi v celico*«. ⁴⁶ Preiskovalci so ji na različne načine grozili, npr. *»da je šel mož na 16-letne počitnice in da tudi ona ne bo prišla ven /.../, da bo dobila najmanj osem let*«. ⁴⁷ Zapisnike zaslišanj je morala podpisati *»čisto na koncu, čeprav strani niso bile polne, tako so lahko napisali, kar so hoteli, pa še nisem dobro znala slovenščine*«. ⁴⁸ Kot je pojasnila mnogo kasneje, je bilo njeno priznanje v preiskovalnem postopku *»izsiljeno z grožnjami o hudih posledicah*«, ⁴⁹ če ga ne bi podpisala. Bilo je tudi posledica njenega *»fizičnega in psihičnega stanja po večmesečnem zasliševanju brez odmora in grdem ravnanju*«. ⁵⁰

44 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik zaslišanja Marije Košir, 7. 12. 1949.

45 Prim.: Oset, *Udbovski učbenik*, 149–75, 182–86; Zavadlav, *Križarji*, 17; Zdenko Zavadlav, *Iz dnevniških zapiskov mariborskega oznovca* (Maribor: Založba za alternativno teorijo, 1990), 39–41.

46 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Zaslišanje Marije Košir, 19. 5. 1993. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

47 Ibid.

48 Ibid.

49 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Zahteva Marije Košir za obnovo postopka, 28. 9. 1992. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

50 Ibid.

Dne 27. januarja 1950 je pooblaščenstvo Udbe za krški okraj poslalo javnemu tožilcu za okraj Krško v Brežicah obtožni predlog za Beberja, Marijo Košir, Vidica, Stanislava Koširja in Špojlerjevo. V njem je šef pooblaščenstva Gregorič zapisal, da so osumljeni »vedeli za ilegalno organizacijo MV, katere cilj je bil nasilno zrušenje obstoječe družbene in državne ureditve FLRJ ter da bi se odpravile pridobitve narodnoosvobodilne borbe in ljudske revolucije«. ⁵¹ Konkretno je za Beberja navajal, da naj bi vedel za obstoj ilegalne organizacije, da pri Jožefu Koširju potekajo ilegalni sestanki in ni naredil ničesar, da bi jih preprečil. Očital mu je, da naj bi zaradi »malomarnega odnosa do dela povzročil požar na LIP-u v Sevnici ter tako povzročil precejšnjo škodo«. ⁵² Podobno je zapisal za Marijo in Stanislava Koširja ter Špojlerjevo, in sicer da naj bi vedeli za obstoj in delovanje organizacije *Matjaževe vojske* ter ji s tem, ko tega niso prijavili oblastem, »nudili vso moralno pomoč«. ⁵³ Vidicu pa je očital, da naj bi pridobil novega člana za organizacijo ter vedel za njene cilje in delovanje. ⁵⁴

V obrazložitvi obtožnega predloga je Gregorič poudaril, da naj bi osumljeni »v celoti« priznali očitana jim dejanja, zavedali naj bi se njihove kaznivosti in nudili moralno pomoč glavnim organizatorjem *Matjaževe vojske*, katerih cilj naj bi bil pridobiti čim več simpatizerjev. Po njegovem mnenju so se osumljeni strinjali s programom in cilji organizacije, kar naj bi potrjevalo dejstvo, da je Vidic za sodelovanje pridobil novega člana. Gregorič je v zaključku obrazložitve obtožnega predloga opozoril na brežiški proces in zaključil tako: »Kdo in s kakšnim imenom pa še danes dela po navodilih špijonskih centrov iz Avstrije

51 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Obtožni predlog za Beber Ivana in ostale, 27. 1. 1950.

52 Ibid.

53 Ibid.

54 Ibid.

so nam že neštete razprave pokazale, ravno tako tudi razprava proti glavnim organizatorjem MV, ki se je vršila v Brežicah, 9. 12. 1949. Štab MV je delal izključno po navodilih od štaba iz Avstrije, ki ga sestavljajo razni zločinci, plavogardisti, četniki, belogardisti ter gestapovci.«⁵⁵ Kot dokaze je navajal zgolj zapisnike zaslišanj, v katerih so osumljeni »priznali« očitana kazniva dejanja.

Javno tožilstvo v Krškem je osumljenim 22. februarja 1950 odredilo pripor. Dva dni kasneje, 24. februarja, so bili prepeljani v Ljubljano. Tam jih je prevzela uprava Kazenskega zavoda Ljubljana in jih popisala. Konec februarja 1950 je uprava poslala osebne popise osumljenih javnemu tožilstvu za ljubljansko oblast in šele 6. maja je vseh pet zaslišal preiskovalec javnega tožilstva Franjo Vrbnjak.⁵⁶

Obtožnica

Po zaslišanjih je oddelek javne varnosti javnega tožilstva ljubljanske oblasti 8. maja 1950 poslal obtožnico Okrožnemu sodišču v Ljubljani. Obtožnico je sestavil tožilec Edo Grgič. Vidica, Špoljerjevo, Marijo in Stanka Koširja ter Beberja je obtožil, da naj bi na pobudo Jožefa Koširja postali »člani ilegalne organizacije, tkzv. Matjaževe vojske, ki je imela za cilj nasilno zrušenje obstoječe državne ureditve v FLRJ, vzdrževala na področju okraja Krško zveze z ilegalnimi oboroženimi kurirji, širila sovražno literaturo in trosila letake protidržavne vsebine ter vzdrževala tajne sestanke«.⁵⁷ Pri navajanju kaznivih dejanj posameznih obtoženih je Grgič večinoma sledil obtožnemu predlogu Udbe, in sicer:

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50.

⁵⁷ ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Obtožnica, 8. 5. 1950.

- Vidic naj bi potem, ko je postal član organizacije, od Jožefa Koširja prejemal naloge in navodila za delovanje ter pridobil novega člana za delovanje v organizaciji;
- Marija Košir⁵⁸ in Špoljerjeva naj bi od Jožefa Koširja izvedeli za obstoj ilegalne organizacije v Sevnici, Košir naj bi jima podrobno predstavil njene naloge in cilje delovanja, jima dal *Matjažev glas*, vedeli naj bi, da namerava Hilda Ferenčak ilegalno pobegniti čez mejo in da naj bi Kozinc nameraval likvidirati sekretarja Planinca;
- Stanko Košir naj bi od Jožefa Koširja prejel letake s protidržavno vsebino in z nalogo, da jih raztrosi v okolici Sevnice;
- Beber pa naj bi vedel za obstoj ilegalne organizacije, ki se je sestajala tudi na domu Jožefa Koširja, in tega ni prijavil oblastem.⁵⁹

Javni tožilec je predlagal, da okrožno sodišče na glavni obravnavi v dokaznem postopku pregleda spis K 371/49⁶⁰ ter obtožbene spozna za krive.⁶¹ V obrazložitvi obtožnice je zapisal:

»V več sodnih procesih se je že osvetlila vloga organizacije takozvane 'Matjaževe vojske' v Avstriji, v kateri se zbirajo pobegli belogardisti, gestapovci in drugi slovenski zločinci s ciljem, da bi se v naši državi z nasiljem zrušila obstoječa državna ureditev. V to svrhu prihajajo v našo državo ilegalni oboroženi

58 Marija Košir je bila obtožena, da »je zvedela od Košir Joškota za cilje navedene organizacije, prejela od njega ilegalni časopis *Matjažev glas*, prisostvovala na svojem domu razgovoru, kjer je Kozinc Alojz, član navedene družbe izjavil, da bo likvidiral člana KP Planinc Riharda ter od Košir Joškota poleg drugih zaupnih podatkov navedene združbe zvedela tudi o nameravanem pobegu čez mejo FLRJ Ferenčak Hilde«. (Ibid.)

59 Ibid.

60 Kazenski spis s procesa proti Slavku Lupšini in soobtoženim, ki je bil 9. decembra 1949 v Brežicah.

61 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Obtožnica, 8. 5. 1950.

kurirji z namenom, da bi tudi pri nas ustvarili navedeno organizacijo, katerim pa nasedajo le maloštevilni, predvsem tisti, ki si želijo povratka starega družbenega reda. Tako nam predmetna kazenska zadeva pokaže delovanje take 'Matjaževe vojske', ki je po navedenih obdolžencih aktivno delovala na območju okraja Krško. /.../ Iz zaslišanja vseh obdolžencev je razvidno, da so vsi poznali zločinsko prevratniške cilje navedene združbe, vedeli da prihajajo kurirji z obveščevalnimi poročili ter da se vršijo tajni sestanki. Obdolženci so pa tudi aktivno delovali. Tako je obdolženec Vidic Slavko sprejel od Košir Joškota naročilo za nadaljno pridobivanje članov in mu že predlagal Križnik Alojza kot člana. Obd. Špoljer Ivanka je sprejela od istega Koširja ilegalni časopis 'Matjažev glas' ter skupno s Košir Marijo prisostvovala tudi razgovoru, kjer se je Kozinc Alojz, član naveden združbe, izjavil, da bo likvidiral člana KP Planinc Riharda. Opozoriti je, da časopis 'Matjažev glas' prinašajo v našo državo ilegalni kurirji, ter da vsebina tega poziva na nasilno rušenje naše državne ureditve. Enake vsebine so tudi letaki, ki prihajajo iz inozemstva, ki jih je sprejel obd. Košir Stanko od Lupšina Slavkota, da jih raztrosi po bližnji okolici. Vse to udejstvovanje obdolžencev v sklopu navedene združbe pokaže, da jih je smatrati za aktivne člane označene združbe, ki so tako v sovražnem odnosu do ljudske oblasti pristali na zločinsko delovanje. /.../ Obdolženec Beber Ivan je pa vedel za vso zločinsko dejavnost navedene ilegalne organizacije, česar pa pristojnim oblastem ni prijavil. /.../

Inkriminirana dejanja se dajo vsem obdolžencem dokazati z lastnim priznanjem. Družbena nevarnost obdolžencev se pokaže v tem, da so vsi obdolženci storili huda kazniva dejanja, ki so naperjena napram obstoječi državni ureditvi FLRJ, kar se naj upošteva pri izreku kazni.«⁶²

Glavna obravnava in sodba

Glavna obravnava je bila 24. maja 1950 pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani. Sodnemu senatu je predsedoval sodnik Jože Baričevič, sodnika porotnika sta bila Iva Godler in Jože Počiva-všek, javni tožilec pa Albin Dobrajc. Zapisnik je pisala Marija Sajko. Po uradni dolžnosti je Vidica in Špoljerjevo zagovarjal Franc Koder, preostale tri pa Jože Ilc. Glavna obravnava je trajala od 13.45 do 18.15.⁶³

Potem, ko je sodišče preverilo osebne podatke obtoženih, je predsednik senata razglasil, da je obravnava javna. Baričevič naj bi opozoril obtožene, da »pazljivo spremljajo potek obravnave« ter na njihovo pravico, da »lahko po predsedniku senata postavljajo vprašanja soobtožencem, pričam in izvedencem in da ob njihovih izpovedbah dajo pojasnila o vseh pomembnih okoliščinah«.⁶⁴

Javni tožilec Dobrajc je nato prebral obtožnico, sledili so zagovori posameznih obtožencev. Vidic je povedal, da se ne čuti krivega, da bi bil oz. postal član organizacije *Matjaževa vojska*. Krivega naj bi se čutil le toliko, da ni povedal, kar je izvedel od Jožefa Koširja, saj naj bi mu ta zagrozil, da ga bo ustrelil, če bo komu kaj izdal. Zagovor je nadaljeval kot na zaslišanju in izjavil, »da je tozadevni zapisnik točno sestavljen«.⁶⁵ Z Lupšino ni nikoli govoril o *Matjaževi vojski*, prav tako se ni udeležil nobenega sestanka. Potrdil je, da je večkrat govoril s Koširjem, o *Matjaževi vojski* pa le, kadar ga je obiskal. Zanikal je, da bi imel namen ali nalogo pridobiti novega člana za sodelovanje v organizaciji.⁶⁶

63 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik o glavni obravnavi, 24. 5. 1950.

64 Ibid.

65 Ibid.

66 Ibid.

Špoljerjeva se je čutila »*le delno*« krivo. V zagovoru je povedala, da sta z Jožefom Koširjem delala skupaj v brivnici in stanovala v isti hiši. Ker se je bala, da bo Košir »*grožnjo, ki jo je napram meni izrekel, izvršil*«,⁶⁷ ga ni prijavila oblastem. Nadaljevala je, da ni vedela, za kaj gre, dokler ni prebrala *Matjaževega glaslu*. Ko je to storila, pa naj bi »*takoj vedela, da gre za nedovoljeno stvar*«⁶⁸ in je časnik spravila nazaj v harmoniko, kjer naj bi ga Košir hranil. Zanikala je, da bi poznala vsebino letakov, ki so bili raztreseni v Sevnici in okolici. Prav tako ni sodelovala na sestankih organizacije. Povedala je, da je bila slučajno v kuhinji, ko je Kozinc, ki je bil pijan, govoril o Planinčevi likvidaciji. Predsednik senata jo je vprašal, zakaj se je bala Koširja, in odgovorila je, da »*ne more dati pojasnila. Rekel je pač da ve, da je meni edini povedal o njegovi organizaciji in če se bo kaj razvedelo, bo tudi vedel, da sem vso stvar izdala jaz*.« Košir ji ni dal nobene naloge.⁶⁹

Marija Košir se je zagovarjala kot na zaslišanju in dodala, da je *Matjažev glas* videla doma na mizi, a da ga ni prebrala v celoti. Povedala je, da težko bere slovensko, saj jezika skoraj ni razumela, ker je obiskovala šolo v Belgiji. Potrdila je izjavo Špoljerjeve, da je bil Kozinc pijan, ko je govoril o Planinčevi likvidaciji. In nadaljevala: »*V preiskavi nisem povedala, da imajo ob prilikah, ko moj mož uči Slavkota harmoniko, sestanke. Kako je tozadevna izjava prišla v zapisnik, ne vem pojasniti*.«⁷⁰ Tudi v zahtevi za obnovo postopka leta 1992 je navedla, da so bili v zapisniku zaslišanja z dne 7. decembra 1949 podatki, o katerih »*ni ničesar vedela in tudi ni mogla vedeti*«. ⁷¹ Oblastem tega ni

67 Ibid.

68 Ibid.

69 Ibid.

70 Ibid.

71 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Zahteva Marije Košir za obnovo postopka, 28. 9. 1992. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

prijavila, ker ni vedela, da bi to morala prijaviti, je še povedala na glavni obravnavi.⁷²

Po zagovoru Marije Košir je predsednik senata prekinil razpravo, razlogi v zapisniku o glavni obravnavi niso zabeleženi; mogoče je bila vzrok pravkar omenjena izjava Marije Košir. Iz zapisnika o glavni obravnavi izhaja, da naj bi se sojenje nadaljevalo ob 14. uri, ko se je zagovarjal Stanko Košir. Njegova izpoved je bila enaka tisti iz preiskovalnega postopka. Dodal je, da organizacije (oz. njenega delovanja) ni prijavil oblastem, ker je ni imel *»tako za resno, po drugi strani sem se pa bal, da ne bi svoje grožnje Košir izpolnil in me ubil«*.⁷³ Zanikal je, da bi trosil letake; vzel jih je zgolj zato, ker se je bal Koširjeve grožnje, in jih zažgal. Nekaj dni kasneje sta se srečala in takrat ga je Jože Košir vprašal, ali je raztrosil letake, kar naj bi Stanko Košir *»mimogrede potrdil«*.⁷⁴

Zadnji se je zagovarjal Beber. Zanikal je, da bi vedel za *»obstoj kake organizacije«*, še manj to, da bi bili njegov zet Jožef Košir, Lupšina in Kozinc njeni člani. Slednja sta Koširja večkrat obiskala in igral je harmoniko. In nadaljeval: *»Tega tudi v preiskavi nisem izpovedal in ne vem kako je prišla tozadevna izjava v zapisnik preiskave, ki se mi predoči.«*⁷⁵ Slutil naj bi, da mu zet nekaj prikriva, večkrat pa naj bi ga tudi opozoril, naj se *»odkriža fantovskih navad«*, saj da je poročen in mora skrbeti za ženo.⁷⁶

Zagovoru obtoženih je sledilo dokazovanje. Sodišče je sledilo predlogu javnega tožilca in pregledalo kazenski spis s procesa proti Lupšini in soobtoženim. Posebno pozornost

72 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Zapisnik o glavni obravnavi, 24. 5. 1950.

73 Ibid.

74 Ibid.

75 Ibid.

76 Ibid.

je namenilo zapisnikom zaslišanj Jožefa Koširja in Kozinca, predvsem njunim izjavam o Vidicu, Špoljerjevi in Stanislavu Koširju. Prebrali so tudi sodbo z brežiškega procesa. S tem je bilo dokazovanje sklenjeno. Tožilec je predlagal kaznovanje po obtožnici, zagovorniki in obtoženi pa »*nilo kaznovanje odnosno prekvalifikacijo po čl. 8 ZKLD*«. ⁷⁷

Sodišče je, razen glede Marije Košir, sledilo obtožnici ter Vidica, Špoljerjevo in Stanislava Koširja obsodilo na podlagi 8. točke 3. člena, ⁷⁸ Marijo Košir in Beberja pa na podlagi 8. člena ZKLD. ⁷⁹ Obsodilo jih je za kazniva dejanja, ki jim jih je očital tožilec v obtožnici, razen Marijo Košir, ki jo je tako kot njenega očeta Ivana Berberja obsodilo, ker naj bi leta 1949

»opustila prijavo pristojnim drž. organom, čeprav sta vedela za ilegalno organizacijo Koširja Joška, Lupšina Slavko in drugih, tj. tkzv. Matjaževo vojsko, ki je imela za cilj nasilno zrušenje obstoječe drž. ureditve v FLRJ, vzdrževala na področju okraja Krško zveze z ilegalnimi oboroženimi kurirji, širila sovražno literaturo in trosila letake protidržavne vsebine ter vzdrževala tajne sestanke na domu Košir Joška v Šmarju, kar vse sta zvedela oba obtoženca od Košir Joška.« ⁸⁰

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ ZKLD je v 8. točki 3. člena kot kaznivo ravnanje določal: »*Kdor v državi ali zunaj nje organizira društvo, ki mu je cilj vršiti zločine iz 2. člena tega zakona, ali društvo s fašističnimi cilji zoper ustavni red v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji ali kdor postane član takega društva ali ga na kakršen koli način podpira*«. Glejte: Uradni list FLRJ, št. 59/1946, 685.

⁷⁹ ZKLD je v 8. členu določal: »*Oseba, ki je vedela za pripravljanje ali za izvršitev kakega kaznivega dejanja iz 2. člena tega zakona, pa o tem ni obvestila državnih organov, se kaznuje s prisilnim delom brez odvzema prostosti najmanj enega leta*«. Glejte: Uradni list FLRJ, št. 59/1946, 686.

⁸⁰ ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Sodba, 24. 5. 1950.

Sodišče jim je izreklo naslednje kazni: Vidicu pet let odvzema prostosti s prisilnim delom, Špoljerjevi tri leta in pol odvzema prostosti s prisilnim delom, Stanislavu Koširju štiri leta odvzema prostosti s prisilnim delom; vsem trem je izreklo tudi tri leta izgube državljskih pravic.⁸¹ Marijo Košir in Beberja pa je obsodilo vsakega na eno leto in pol poboljševalnega dela.⁸²

Obsojenim se je v izrečeno kazen štel pripor, Beberju od 2. decembra, preostalim pa od 6. decembra 1949. Mariji Košir in Beberju se je en dan pripora štel za tri dni poboljševalnega dela. Sodišče je izdalo še sklep, da se Marija Košir in Beber izpustita na prostost, saj sta bila obsojena na poboljševalno delo. Vidic in Stanko Košir sta si pridržala rok za pritožbo, preostali obtoženi so naj bi kazen sprejeli. Tudi javni tožilec si je pridržal rok za pritožbo, in sicer tako glede izreka o krivdi in kazni pri vseh obtoženih kot glede sklepa o izpustitvi Koširjeve in Beberja.⁸³ V kratki obrazložitvi sodbe pa med drugim preberemo:

»Dejanja vseh obtožencev so dokazana v vseh podrobnostih po priznanjih vseh obtožencev, ki se tudi medsebojno dopolnjujejo. /.../ S svojim delovanjem so vsi obtoženci ne le dejansko podpirali ilegalno organizacijo tkzv. Matjaževo vojsko, ki so jo tvorili znani jim člani Lupšina Slavko, Košir Joško, Kozinc Alojz in drugi, temveč so tudi sami postali člani te organizacije. Da bi obtoženca Košir Marija in Beber Ivan dejansko podpirala to družbo ali celo pristopila kot člana v

81 Sodišče jim je izreklo kazen izgube državljskih pravic »v obsegu čl. 37 a do č KZ«, kar je pomenilo izgubo volilne pravice, pravice do pridobitve ali opravljanja funkcij v družbenih organizacijah in društvih, pravice do javnega nastopanja, pravice nositi častne naslove, rede in druga odlikovanja. Kazen izgube državljskih pravic jim je začela teči po prestani kazni odvzema prostosti s prisilnim delom.

82 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Sodba, 24. 5. 1950.

83 Ibid.

organizacijo podatki preiskave in obravnave niso pokazali, očitati pa je tema obtožencema le to, da nista prijavila pristojnim drž. organom, kar jima je bilo o zadevni organizaciji znano. /.../ Ker gre v stvari za kaz. dejanja znatne družbene nevarnosti je bilo izreči pri vseh obtožencih stroge kazni, pri čemer se je pa sicer vpoštevalo pri vseh obtožencih kot olajševalno njih popolno priznanje ter okolnost, da so bili vsi obtoženci doslej dobrega ponašanja, prav tako se je štelo v olajševalno okolnost obt. Vidic Slavku, Špoljer Ivanki, Košir Mariji in Košir Stanku, da so več ali manj mladi, neizkušeni, da so bili v kazniva dejanja zapeljani po drugih članih družbe kot Lubšina Slavku in njegovih pajdaših. Oteževalnih okolnosti pa sodišče ni našlo pri nobenem obtožencu.«⁸⁴

Sodišče je zaključilo, da je mogoče pričakovati, da bodo odmerjene kazni dosegle namen kaznovanja. Sodba je postala pravnomočna 2. junija 1950.⁸⁵

Prestajanje kazni in prizadevanja za pomilostitev

Tri dni po glavni obravnavi je ljubljansko okrožno sodišče pozvalo upravo kazensko-poboljševalnega zavoda v Ljubljani, da takoj izpusti Marijo Košir in njenega očeta, saj pripor ni bil več utemeljen.⁸⁶ Uprava je okrožnemu sodišču sporočila, da sta bila oba izpuščena na prostost 27. maja 1950.⁸⁷

84 Ibid.

85 Ibid.

86 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Izpust obsojencev Košir Marije in Beber Ivana, 27. 5. 1950.

87 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Dopis uprave KPD Ljubljane okrožnemu sodišču v Ljubljani 30. 5. 1950.

Marija Košir je prestajala kazen poboljševalnega dela v KPD Rajhenburg, na gradu. Ker se je en dan preiskovalnega zapora šteel za tri dni poboljševalnega dela, je morala v Rajhenburgu odslužiiti še dva meseca; v tamkajšnji ekonomiji je opravljala kmečka dela. Sin Jože Košir je o tem povedal: *»Ona je bila na odprtem oddelku in je bila doma. In je hodila dol samo delat, pa nazaj. To se pravi, tista dva meseca. Ampak je pa tam doživela marsikatero grenko. Enkrat jo je zmerjal upravnik s kurbo Matjaževca, ali bo delala ali ne bo, pa ne vem kaj.»*⁸⁸ Po prestani kazni je Marija Košir delala v gostinskem podjetju v Sevnici kot kuharska pomočnica v restavraciji. Tam so ji *»podstavili enega Udbovca«*, ki jo je *»skoz klical, pa za pijačo deval. Potem, ko je navezal tak stik, da je rekla vsaj dober dan, je rekel: 'Daj pusti tega Matjaževca, saj ga bodo tak ubili, saj ga ne bo nikoli več nazaj, veš da je dobil šestnajst let'. Pa jo je prepričeval, da bi se ločila. Ampak ona ni to veliko devala na to. Je imela skoz zaupanje.»*⁸⁹

Špoljerjeva je začela prestajati kazen v KPD Rajhenburg 16. junija 1950.⁹⁰ Dne 21. septembra 1950 je vložila prošnjo za pomilostitev. O njej je 9. decembra 1950 razpravljajl prezidij ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije (LRS) in ji delno ugodil tako, da ji je kazen odvzema prostosti s prisilnim delom znižal s treh let in pol na dve leti in šest mesecev.⁹¹ Izpuščena je bila 2. januarja 1951 na podlagi ukaza prezidija ljudske skupščine FLRJ, s katerim ji je bila odpuščena še ne prestana kazen.⁹²

88 Pričevanje Jožeta Koširja, Ljubljana.

89 Ibid.

90 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Dopis Uprave KPD Rajhenburg okrožnemu sodišču v Ljubljani, 16. 6. 1950.

91 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Odločba prezidija ljudske skupščine LRS, 9. 12. 1950.

92 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Dopis uprave KPD Rajhenburg okrožnemu sodišču v Ljubljani, 2. 1. 1951.

Stanislav Košir je začel prestajati kazen 24. maja 1950 v KPD Ljubljana.⁹³ Prezidij ljudske skupščine LRS je 6. junija 1952 delno ugodil njegovji prošnji za pomilostitev, in sicer tako, da mu je kazen odvzema prostosti s prisilnim delom znižal s štirih na tri leta.⁹⁴ Kazen je prestal 6. decembra 1952 in bil izpuščen iz KPD Ljubljana.⁹⁵

Tudi Vidic je prestajal kazen v KPD Ljubljana.⁹⁶ Prezidij ljudske skupščine LRS je 7. decembra 1951 zavrnil njegovo prošnjo za pomilostitev.⁹⁷ Izpuščen je bil 1. januarja 1953 na podlagi ukaza prezidija Ljudske skupščine FLRJ, s katerim je bil pomiloščen tako, da mu je bil odpuščen preostanek kazni.⁹⁸

Tako Stanislav Košir kot Vidic sta med prestajanjem kazni srečala Jožefa Koširja, in sicer v taborišču Trnovo. Obsojenci so iz omenjenega taborišča delali na različnih gradbiščih; gradili so Kemijski inštitut, »Fizikalni inštitut« in »Elektrogospodarski inštitut«. Koširja sta tam vozila beton s samokolnico in stregla zidarjem.⁹⁹

93 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Dopis Uprave KPD Ljubljana okrožnemu sodišču v Ljubljani 25. 12. 1950.

94 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Odločba prezidija ljudske skupščine LRS o pomilostitvi Stanislava Koširja, 6. 6. 1952.

95 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Obvestilo o prestani kazni, 8. 12. 1952.

96 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Dopis Uprave KPD Ljubljana okrožnemu sodišču v Ljubljani 10. 1. 1951.

97 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Odločba prezidija ljudske skupščine LRS o pomilostitvi Slavka Vidica, 7. 12. 1951.

98 ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Obvestilo o odpustu na podlagi pomilostitve, 12. 1. 1953.

99 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Spomini Jožefa (Joška) Koširja. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

Epilog

Po osamosvojitvi Slovenije se je Jožef Košir na različne načine trudil dokazati tako svojo kot ženino nedolžnost. Pisal je na razne naslove in večkrat poudaril, da z ženo sodb nista nikoli dobila.¹⁰⁰ Med drugim je v želji po čimprejšnji rehabilitaciji spomladi 1991 pisal sevniški občinski komisiji za raziskavo množičnih povojnih pobojev in pravno dvomljivih procesov. V pismu je opozoril tudi na proces, na katerem je bila obsojena njegova žena, in zapisal, da je bila ta rzsodba »*montirana pri vseh obsojenih*«. ¹⁰¹ Dodal je, da je bila žena zaprta pet mesecev v preiskovalnem zaporu v Brežicah in Ljubljani, preden je bila maja 1950 obsojena na poboljševalno delo in je morala hoditi v Brestanico (na grad).¹⁰² Prizadevanja Jožefa Koširja so privedla do njegove sodne rehabilitacije julija 1996,¹⁰³ ki pa je ni dočakal, saj je mesec dni prej umrl.

Konec septembra 1992 je Marija Košir vložila zahtevo za obnovo postopka.¹⁰⁴ V zvezi z navedbami iz zahteve za obnovo postopka je sodišče opravilo poizvedbe v preiskovalnem postopku. Dne 13. maja 1993 je zaslišalo Jožka in Marijo Košir, Faniko Radanovič in Slavka Lupšino,¹⁰⁵ pregledalo literaturo in pridobilo več listin iz kazenskih spisov. Po opravljenih poizved-

100 Prim.: ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Dopis Joška Koširja Vrhovnemu sodišču Republike Slovenije, 21. 10. 1990.

101 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Dopis Joška Koširja Občinski komisiji za raziskavo množičnih povojnih pobojev in pravno dvomljivih procesov Sevnica. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

102 Ibid.

103 ZAL, LJU 85, K 371/49, Sklep okrožnega sodišča v Ljubljani, 9. 7. 1996.

104 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Zahteva Marije Košir za obnovo postopka, 28. 9. 1992. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

105 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Zaslišanje Joška Koširja, Marije Košir, Fanike Radanovič in Slavka Lupšine 19. 5. 1993. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

bah je sodišče poslalo spis Temeljnemu tožilstvu v Ljubljani, ki je 23. septembra 1993 dalo pozitivno mnenje glede obnove postopka.¹⁰⁶

Marija Košir je bila uradno rehabilitirana maja 1995. Temeljno sodišče v Ljubljani je namreč novembra 1994 ugodilo njeni zahtevi za obnovo postopka ter po uradni dolžnosti enako odločilo tudi za preostale obsojene na procesu maja 1950.¹⁰⁷ V obrazložitvi sklepa je senat temeljnega sodišča povzel navedbe Marije Košir iz predloga za obnovo postopka o tem, da je bilo njeno priznanje izsiljeno. Med drugim je na podlagi pregledane dokumentacije ugotovil, da so bile v postopku kršene pravice obsojenih, »saj iz zapisnikov o njihovih zaslišanjih ni razvidno, da bi bili opozorjeni na svoje pravice, kot tudi ni razvidno, da bi bili opozorjeni, česa so osumljeni«,¹⁰⁸ kot je to določal takrat veljavni *Zakon o kazenskem postopku*. Organizacijo *Matjaževe vojske* je senat označil za »opozicijsko organizacijo. /.../ Opozicijsko politično delovanje pa samo po sebi ni bilo kaznivo.«¹⁰⁹ Pri tem se je senat skliceval na 26. člen Ustave LRS, ki je jamčila »svobodo tiska, govora, združevanja, zborovanja, javnih shodov in manifestacij. Torej jim je jamčila vse, kar je potrebno za politično delovanje.«¹¹⁰ Obsojeni so se po mnenju senata povezovali, ker se niso strinjali s takratnimi postopki oblasti in z učinkovitostjo družbene ureditve. Sodišče je pri sprejetju odločitve upoštevalo tudi, da je Udba s svojim načinom delovanja »producirala organizacijo 'Matjaževe vojske', saj so kot kaže,

106 ZAL, LJU 85, K 371/49, Sklep Okrožnega sodišča v Ljubljani 27. 11. 1995; Osebni arhiv Jožeta Koširja, Sklep Temeljnega sodišča v Ljubljani, 22. 11. 1994. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

107 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Sklep Temeljnega sodišča v Ljubljani, 22. 11. 1994. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

108 Ibid.

109 Ibid.

110 Ibid.

vsako nestrinjanje z oblastjo šteli za sodelovanje v smislu Zakona o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo«. ¹¹¹

Na podlagi sklepa temeljnega sodišča je Okrožno sodišče v Ljubljani 15. maja 1995 sprejelo sklep o ustavitvi kazenskega postopka zoper Marijo Košir, Slavka Vidica, Ivanko Špojler, Stanka Koširja in Ivana Beberja ter razveljavilo sodbo okrožnega sodišča v Ljubljani z dne 24. maja 1950. ¹¹² Marija Košir torej ni bila kriva izvršitve dejanj, za katera je bila obtožena in obsojena maja 1950, tj. da naj bi leta 1949 »opustila prijavo pristojnim državnim organom«, ¹¹³ čeprav naj bi vedela za obstoj ilegalne organizacije *Matjaževe vojske* v Sevnici, za njeno delovanje in cilje. ¹¹⁴

Usoda sevniške organizacije *Matjaževe vojske* je tipičen primer, kako je Udba pod pretvezo, da naj bi želeli njeni člani zrušiti obstoječi sistem, preganjala tudi domnevne politične nasprotnike. Kot kažejo dokumenti, je Udba s pomočjo sodelavcev na terenu odkrivala tudi domnevno ilegalno delovanje v okolici Sevnice. V preiskovalnem postopku je nato z grožnjami in nasiljem izsilila priznanja osumljenih ter sedem domnevnih članov in organizatorjev ilegalnega delovanja v okolici Sevnice obsodila decembra 1949 na brežiškem procesu. Udba je preganjala tudi domnevne podpornike sevniške organizacije. Aretirala jih je neposredno pred brežiškim procesom. Tudi oni so bili v preiskovalnem postopku deležni različnih pritiskov in so na zatožno klop sedli šele pol leta po aretaciji. Obtožnice niso dobili in tako niso imeli nobenih možnosti, da bi pripravili obrambo. Tudi njihovi zagovorniki so bili imenovani po

¹¹¹ Ibid.

¹¹² ZAL, SI_ZAL_LJU/0085, t. e. 545, K 229/50, Sklep Okrožnega sodišča v Ljubljani o ustavitvi kazenskega postopka zoper Marijo Košir idr., 15. 5. 1995.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

uradni dolžnosti in so jih srečali šele na glavni obravnavi. Kot domnevni podporniki ilegalne organizacije so bili obsojeni iz političnih razlogov.

Komisija za izvajanje zakona o popravi krivic je Mariji Košir 16. oktobra 2018 priznala status bivše politične zapornice.¹¹⁵

115 Osebni arhiv Jožeta Koširja, Sklep Komisije za izvajanje zakona o popravi krivic, 16. 10. 2018. Kopijo dokumenta hrani avtorica.

*Process against supporters
Matjaž's Army in Sevnica:
The case of Marija Košir*

Summary

On 9 December 1949, the Ljubljana District Court convicted seven young people at a trial in Brežice for allegedly being members of an illegal “*organization by the name of Matjaž's Army*” in Sevnica. Its aim was allegedly to violently overthrow the existing state system. Immediately before the Brežice trial, the State Security Administration (Udba) had arrested and interrogated several persons who had been allegedly aware of the operation of the concerned illegal organization without reporting it to the authorities. Among the arrested were also Slavko Vidic, Ivanka Špoljer, Marija Košir, her father Ivan Beber and Stanislav Košir. Six months later, they were convicted as (alleged) supporters of the *Matjaž's Army* in Sevnica.

They were imprisoned in Brežice prisons, where they were interrogated by Udba investigators at the beginning of December 1949. At the end of January 1950, Udba drew up an indictment proposal and sent it to the public prosecution office. A month later, they were transferred to the prison in Ljubljana. It was not until the beginning of May 1950 that they were interrogated by an investigator of the Ljubljana public prosecution office. After the hearings, the public prosecution office drew up an indictment and sent it to the Ljubljana District Court. In the indictment, prosecutor Edo Grgič accused five suspected supporters of the Sevnica organization of becoming members of an illegal organization named *Matjaž's Army*.

The Ljubljana District Court tried them on a trial on 24 May 1950. The panel of judges was chaired by judge Jože Baričevič. At the main hearing, the public prosecutor first read the indictment, which was followed by the defence of the accused. Both Marija Košir and Ivan Beber denied some allegations in the indictment and the interrogation minutes. Nevertheless, they were convicted because they had allegedly known about the existence and operation of the *Matjaž's Army* illegal organization without reporting it to the competent state authorities (Udba). The court sentenced them each to one and a half years of penal labour. The remaining three accused were each sentenced to three to five years' imprisonment with penal labour and to three years' loss of civil rights.

Three days after the main hearing, Marija Košir was released. She served the sentence of penal labour at the Rajhenburg castle, where she did farm work. After serving her sentence, she worked in a catering company in Sevnica as a cooking assistant in a restaurant. Shortly after Slovenia became independent, Jožef Košir, who was convicted at the Brežice trial as a member of the Sevnica organization, filed a renewal request, both for himself and his wife Marija Košir. The proceedings lasted for several years. On 15 May 1995, the Ljubljana District Court adopted a decision to terminate the criminal proceedings against Marija Košir and the rest of the convicted, and annulled the judgement of the Ljubljana District Court of 24 May 1950. Marija Košir was thus judicially rehabilitated, which means that she was not guilty of committing the acts which she had been accused of and convicted for in May 1950. In 2018, Commission for the Implementation of the Redressing of Injustices Act granted Marija Košir the status of a former political prisoner.

Prejeto: 26. oktober 2021
1.01 izvirni znanstveni članek

Matic Batič¹

Renzo De Felice in njegovo razumevanje italijanskega fašizma²

Izvleček

Razprava predstavlja italijanskega zgodovinarja Renza De Feliceja in njegovo zgodovinopisno obravnavo italijanskega fašizma. Njegove raziskave so v sedemdesetih letih 20. stoletja v Italiji predstavljale prelom z dotedanjim zgodovinskim konsenzom glede te tematike. Iz tega razloga je bilo njegovo delo pospremljeno s številnimi polemikami, ki so pogosto prestopile okvir znanstvene razprave. V prvem delu razprave so De Felicejeve teze soočene z očitki njegovih kritikov, v drugem delu pa razprava skuša pojasniti ozadje polemike, pri čemer je predstavljena specifična družbeno-kulturna situacija v tedanji Italiji in njen vpliv na zgodovinopisje o fašističnem obdobju. Sklepno razprava ugotavlja, da De Felicejev opus kljub nekaterim spornim točkam

- ¹ Dr. Matic Batič, znanstveni sodelavec, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI – 1000 Ljubljana, matic.batic@scnr.si.
- ² Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0380 *Zgodovinsko-pravni vidiki kršitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

danés velja za nepogrešljivega za vse sodobne raziskovalce tega obdobja italijanske zgodovine.

KLJUČNE BESEDE: *Renzo De Felice, italijanski fašizem, Benito Mussolini, zgodovinopisje, zgodovinske kontroverze*

Abstract

The paper presents the Italian historian Renzo De Felice and his historiographical treatment of Italian fascism. In Italy, his research in the 1970s marked a turning point in the historical consensus on the subject up to that time. Hence, his work has been accompanied by several polemics that have often left the framework of scientific debate. In the first part of the paper, De Felice's claims are confronted with his critics' reproaches, while in the second part the article endeavours to explain the background of the polemic, presenting the specific socio-cultural situation in the Italy of that time and its impact on historiography on the fascist period. The discussion concludes that De Felice's work, despite some contentious points, is currently considered as indispensable for all modern researchers of this period of Italian history.

KEYWORDS: *Renzo De Felice, Italian fascism, Benito Mussolini, historiography, historical controversies*

Uvod

Renzo De Felice (1929–1996), italijanski zgodovinar judovskega rodu, sodi med najbolj znane, a tudi najbolj kontroverzne italijanske zgodovinarje 20. stoletja. De Felice je s svojimi trditvami o naravi italijanskega fašističnega gibanja oz. režima in politike Benita Mussolinija (1883–1945) sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja sprožil pravi vihar v italijanski zgodovinarski skupnosti, ki ga lahko primerjamo z mednarodno bolj odmevnim nemškim *Historikerstreit*.³ Njegovo raziskovanje fašizma je sicer sprožalo polarizirane odzive tudi med zgodovinarji v drugih državah. Nekateri so hvalili njegov intelektualni pogum, skrbnost njegovih raziskav, pritegnitev novih zgodovinskih virov in svežino njegovih interpretacij. Drugi so njegova dela označili kot »revizionizem«, številni kritiki pa so mu poleg strokovnih pomanjkljivosti očitali tudi simpatiziranje s fašizmom, apologetsko obravnavo osebe Benita Mussolinija in poskus rehabilitacije postfašistične italijanske desnice. Iz tega razloga so njegova univerzitetna predavanja večkrat skušali

- 3 Polemika je leta 1986 vzplamtela ob trditvah zgodovinarja in filozofa Ernsta Nolteja (1923–2016), ki je v eseju v časopisu *Frankfurter Allgemeine Zeitung* zagovarjal pogojenost nemškega nacionalsocializma s prejšnjo boljševisko kampanjo zatiranja meščanstva in premožnejših kmetov v Sovjetski zvezi. Na njegove teze se je najprej burno odzval filozof Jürgen Habermas (1929–), debata pa je nato eskalirala, saj so se vanjo na obeh straneh vključili še drugi zgodovinarji in intelektualci. Sekundarna literatura o »Historikerstreit« je zelo obsežna. Kot uvod gl. Klaus Große Kracht, »Der Historikerstreit: Grabenkampf in der Geschichtskultur,« v: *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*, ur. Klaus Große Kracht (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 91–114; gl. tudi Richard J. Evans, *Im Schatten Hitlers? Historikerstreit und Vergangenheitsbewältigung in der Bundesrepublik* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1991).

preprečiti skrajno levičarski študenti, napadi pa so bili pogosto usmerjeni tudi proti De Feliceju osebno.⁴

Čeprav so torej dela Renza De Feliceja danes mednarodno splošno poznana, tega ne moremo trditi za slovensko okolje. Eden izmed razlogov za to gotovo predstavlja dejstvo, da se slovensko zgodovinopisje doslej sploh še ni v večji meri ukvarjalo s proučevanjem italijanskega fašizma *per se* – pozornost slovenskih zgodovinarjev je bila namreč doslej omejena predvsem na raziskovanje različnih aspektov italijanske in fašistične politike na ozemlju, ki si ga je Kraljevina Italija priključila po sklenitvi rapalske pogodbe leta 1920,⁵ kjer se je že kmalu po koncu prve svetovne vojne razvil t. i. »obmejni fašizem.«⁶ Razprava tako predstavlja prvo predstavitev De Felicejevega raziskovalnega pristopa v slovenskem prostoru. Spričo dosežanja izostanka recepcije De Felicejeva dela se razprava v prvem delu osredotoča na predstavitev njegovih osnovnih tez, in sicer predvsem prek predstavitve kontroverze, ki je v Italiji izbruhnila po izidu njegove knjige *Intervista sul fascismo*. V drugem delu pa je podana interpretacija omenjene polemike in De Felicejevega dela na splošno s pomočjo analize tedanjega družbeno-političnega položaja in različnih zgodovinopisnih pristopov De Feliceja in njegovih kritikov.

- 4 Emilio Gentile, »Renzo De Felice: A Tribute,« *Journal of Contemporary History* 32, št. 2 (1997): 139.
- 5 Kot temeljna novejša slovenska sintetična dela gl.: Milica Kacin-Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1855–2000* (Ljubljana: Nova revija, 2000); Milica Kacin-Wohinz in Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu* (Ljubljana: Slovenska matica, 2008); Egon Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac* (Ljubljana: Nova revija, 2002).
- 6 Več o tem pojmu gl. Anna Maria Vinci, *Sentinelle della patria: il fascismo al confine orientale: 1918–1941* (Roma, Bari: Laterza, 2011).

Čeprav bo zanimanje tistega dela slovenskega zgodovinopisja, ki se posveča zgodovinskim vprašanjem, vsaj posredno povezanim s tematiko italijanskega fašizma, gotovo tudi v prihodnosti posvečeno predvsem zgodovini Slovencev pod fašizmom, menim, da lahko soočenje s to problematiko pripomore tudi k bolj poglobljenemu razumevanju te problematike ter odprtju novih raziskovalnih vprašanj. Poleg tega pa soočenje z De Felicevim opusom in njegovo recepcijo v mednarodni historiografski skupnosti odpira tudi širša epistemološka in metodološka vprašanja, še posebej v zvezi s problematiko zgodovinopisnega pristopa pri proučevanju totalitarnih in avtoritarnih režimov 20. stoletja. S tega stališča relevantnost te problematike torej presega zgolj zgodovinopisno obravnavo italijanskega fašizma, kar še posebej velja za kontekst sodobnega slovenskega zgodovinopisja.

Renzo De Felice in njegova poklicna pot

Renzo De Felice se je rodil 8. aprila 1929 v Rietiju v pokrajini Lacij. Njegov oče je bil carinski uradnik. De Felice se je najprej šolal v Rimu na liceju Goffredo Mameli, kjer ni sodil med najboljše učence, ravno nasprotno, kar dvakrat mu ni uspelo opraviti maturitetnih izpitov, zato je srednješolsko izobrazbo končal šele leta 1949 v domačem Rietiju. Čeprav je že v srednji šoli razvil močno nagnjenje do zgodovine, je na univerzi La Sapienza v Rimu najprej vpisal študij prava, v drugem letu pa se je nato prepisal na študij filozofije.⁷ V študentskih letih je bil član *Partito comunista italiana* (PCI), a se je od nje oddaljil po sovjetskem krvavem obračunu z madžarsko revolucijo leta

7 Moro, Renato, »De Felice, Renzo,« v: *Il Contributo italiano alla storia del Pensiero - Storia e Politica* (spletna verzija), pridobljeno 10. 9. 2021, URL: http://www.treccani.it/enciclopedia/renzo-de-felice_%28altro%29/.

1956, ki so ga italijanski komunisti pod vodstvom Palmira Togliattija (1893–1964) podprli. Za njegov nadaljnji intelektualni razvoj je bilo bistveno, da je začel študirati tudi zgodovino, kjer se je srečal s profesorjem Federicom Chabodom (1901–1960), pod čigar mentorstvom je 1954 tudi diplomiral s temo *Correnti di pensiero politico nella prima repubblica romana*.⁸

Od novembra 1955 je De Felice raziskoval na *Istituto Italiano per gli Studi Storici*, ki ga je v Neaplju ustanovil znani liberalni filozof in zgodovinar Benedetto Croce (1866–1952), vodil pa Chabod. Tu je spoznal tedaj vodilnega italijanskega marksističnega zgodovinarja Delia Cantimorija (1904–1966), ki je prav tako kot pristaš historizma Chabod imel velik vpliv na De Felicejevo nadaljnjo zgodovinarsko pot. Leta 1968 je dobil mesto na univerzi v Salerno, 1972 pa je odšel na rimsko univerzo *La Sapienza*, kjer je raziskovalno in pedagoško deloval do svoje upokojitve. Poleg univerzitetnega pedagoškega in raziskovalnega dela je treba omeniti še njegovo ustanovitev revije *Storia contemporanea* (leta 1970), ki jo je urejal vse do svoje smrti. Bil je tudi član uredništva prestižne mednarodne revije *Journal of Contemporary History*.⁹

Čeprav je De Felice danes poznan predvsem po svojih študijah fašizma, predvsem biografiji Benita Mussolinija, je svojo zgodovinsko pot začel s proučevanjem zgodovine Judov in italijanskih revolucionarnih gibanj v 18. stoletju. V šestdesetih letih je objavil več knjig in znanstvenih člankov o revolucionarnem misticizmu, italijanskem jakobinstvu ter socialni in ekonomski zgodovini Lacija v obdobju francoske revolucije.¹⁰

8 Emilio Gentile, *L'umiltà di uno storico del novecento. Renzo De Felice. Studi e testimonianze* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2002), 38.

9 Emilio Gentile, »DE FELICE, Renzo,« v: *Dizionario Biografico degli Italiani* (spletna verzija), pridobljeno 24. 8. 2021, URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/renzo-de-felice_%28Dizionario-Biografico%29/.

10 Med njegova najpomembnejša dela iz tega obdobja sodijo: Renzo De Felice, *Note e ricerche sugli »illuminati« e il misticismo rivoluzionario 1789–1800* (Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1960); Renzo De Felice,

Do proučevanja fašizma ga je pripeljalo prav raziskovanje judovske zgodovine. Leta 1961 je namreč objavil monografijo *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*. Pri raziskovanju gradiva za zgodovino italijanskih Judov v času fašističnega režima je De Felice spoznal, da zgodovina fašizma še ni bila strokovno obdelana v smislu temeljitih študij primarnih virov. Daljnosežne interpretacije fašističnega gibanja in narave Mussolinijevega režima, ki so v tedanji italijanski historiografiji večinoma sledile marksistični paradigmi, so se mu zato zdele močno pomanjkljive, predvsem pa politično zaznamovane.¹¹ Sledila je odločitev za začetek pisanja monumentalne biografije Benita Mussolinija, utemeljene na podrobnem študiju primarnih virov, ki jo današnji vodilni proučevalec fašizma Emilio Gentile uvršča med najzahtevnejše zgodovinopisne podvige sploh. Leta 1965 je izšel prvi zvezek,¹² nato pa jih je do 1991 sledilo še sedem.¹³ Zadnji zvezek je ostal polovično nedokončan, ker je avtorja leta 1996 prehitela smrt.¹⁴

La vendita dei beni nazionali nella repubblica romana del 1798–1800 (Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1960); Renzo De Felice, *Italia giacobina* (Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 1965).

- 11 Gentile, »DE FELICE, Renzo.«
- 12 Renzo De Felice, *Mussolini il rivoluzionario, 1883–1920* (Torino: Einaudi, 1965).
- 13 Renzo De Felice, *Mussolini il fascista. I. La conquista del potere, 1921–1925* (Torino: Einaudi, 1966); Renzo De Felice, *Mussolini il fascista. II. L'organizzazione dello Stato fascista, 1925–1929* (Torino: Einaudi, 1968); Renzo De Felice, *Mussolini il duce. I. Gli anni del consenso, 1929–1936* (Torino: Einaudi, 1974); Renzo De Felice, *Mussolini il duce. II. Lo Stato totalitario, 1936–1940* (Torino: Einaudi, 1981); Renzo De Felice, *Mussolini l'alleato. I. L'Italia in guerra, 1940–1943. 1. Dalla guerra breve alla guerra lunga* (Torino: Einaudi, 1990); Renzo De Felice, *Mussolini l'alleato. I. L'Italia in guerra 1940–1943. 2. Crisi e agonia del regime* (Torino: Einaudi, 1990); Renzo De Felice, *Mussolini l'alleato II. La guerra civile, 1943–1945* (Torino: Einaudi, 1997).
- 14 Emilio Gentile, »Renzo De Felice: A Tribute,« *Journal of Contemporary History* 32, št. 2 (1997): 140–141.

Novo razumevanje italijanskega fašizma

Prav z objavo prvih dveh zvezkov *ducejeve* biografije so se tudi začele kontroverze okrog De Felicejevega dela. Le-te so kmalu prekoračile ozke okvire akademske diskusije, saj so jih pograbili množični mediji, ki so njegove teze večkrat predstavljali v shematični in/ali popačeni luči. Kritiki so njegovim biografskim delom o Mussoliniju očitali tako metodološke kot tudi vsebinske pomanjkljivosti. De Felice naj bi se tako pretirano zanašal na originalne fašistične dokumente, namerno spregledal dokaze, ki ne podpirajo njegovih trditev, ter se predvsem preveč »približal« svojemu »predmetu« raziskovanja, tj. Benitu Mussoliniju.¹⁵ Za veliko razburjenja je poskrbel predvsem četrti zvezek biografije, *Gli anni del consenso*, v katerem De Felice trdi, da je fašističnemu režimu predvsem med letoma 1929 in 1936 uspelo ustvariti tako materialni kot tudi moralni konsenz v italijanski družbi. Prvi naj bi izviral iz ekonomske varnosti, ki jo je fašizem zagotovil Italijanom, drugi pa iz njegove vizije družbene prenove, ki se je (vsaj retorično) naslanjala na vizijo *risorgimenta*.¹⁶

Na De Felicejevo delo so se, kot je bilo že omenjeno, vrstili kritični odzivi. Zgodovinar Leo Valiani (1909–1999) je tako npr. trdil, da se je De Feliceju zgodilo to, kar je pogosta past biografov – raziskovana osebnost naj bi ga namreč tako fascinirala, da jo je predstavil v najlepši možni luči. Posebno je

15 Borden W. Painter, »Renzo De Felice and the Historiography of Italian Fascism,« *The American Historical Review* 95, št. 2 (1990): 392.

16 De Felice, *Mussolini il duce*, 54–126; Renzo De Felice, *Intervista sul fascismo*, ur. Michael A. Ledeen (Roma, Bari: Laterza, 1982), 29. Več o viziji nacionalne prenove, ki so jo razvili misleci zgodnjega italijanskega nacionalizma, gl. Emilio Gentile, *La grande Italia. The Myth of the Nation in the Twentieth Century* (Madison: Universtiy of Wisconsin Press, 2009), 19–39.

kritiziral tudi njegovo predstavitev italijanske zunanje politike. Roberto Vivarelli (1929–2014) pa je podobno kritično predstavil tudi prvi zvezek. De Felice naj ne bi predstavil nepristranske podobe italijanskega socializma na začetku 20. stoletja, predvsem pa naj bi do Mussolinija razvil preveč simpatije.¹⁷ Kljub precejšnjemu zanimanju, ki ga je De Felicejevo raziskovanje fašizma torej vzbudilo od samega začetka, pa se to ne more primerjati z ostrino in odmevnostjo polemike, ki se je razvila leta 1975, ko je bilo v knjižni obliki objavljeno delo *Intervista sul fascismo*.

Omenjeno delo je zasnovano kot knjižni intervju, v katerem se je De Felice o različnih vidikih fašizma pogovarjal z mlajšim ameriškim zgodovinarjem Michaelom A. Ledeenom (1941–).¹⁸ Čeprav se je intervju večinoma posvečal specializiranim teoretičnim vprašanjem, povezanim z naravo fašističnega gibanja in Italije v času fašistične vladavine, je nepričakovano postala

17 Painter, »Renzo De Felice,« 394–395.

18 Michael A. Ledeen je ameriški zgodovinar, filozof in zunanjepolitični analitik. Doktoriral je na Univerzi Wisconsin pod mentorstvom strokovnjaka za nacizem in nacionalizem 19. stoletja Georgea L. Mossea (1918–1999). V disertaciji se je ukvarjal s poskusom oblikovanja fašistične internacionale v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja; gl. Michael A. Ledeen, *Universal Fascism; the Theory and Practice of the Fascist International, 1928–1936* (New York: H. Fertig, 1972). Med raziskovalnim delom v Rimu je spoznal Renzo De Feliceja, s katerim sta pripravila *Intervista sul fascismo*. Za raziskovanje italijanskega fašizma je pomembna tudi Ledeenova študija o politiki Gabrieleja D'Annunzia (1863–1938) na zasedeni Reki, v kateri dokazuje vpliv D'Annunzieve legionarske državnice na razvijajoče se fašistično gibanje; gl. Michael A. Ledeen, *The First Duce: D'Annunzio at Fiume* (Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1977). V prihodnjih desetletjih je deloval ter še vedno deluje predvsem kot zunanjepolitični analitik blizu neokonservativnemu polu ameriške republikanske stranke.

pravi »bestseller«. V drugi polovici leta 1975 je bila monografija kar petkrat izdana, prodanih pa je bilo več kot 75.000 izvodov.¹⁹

V *Intervisti* je De Felice povzel svoje tedanje videnje temeljnih značilnosti italijanskega fašizma. Trdil je, da je raziskovanje le-tega še vedno v svoji embrionalni fazi; zgodovinarje, ki se ukvarjajo s to tematiko, je primerjal z Madame de Staël (1766–1817), začetnico zgodovinskega raziskovanja francoske revolucije. Ker primarni viri še niso bili sistematično raziskani, se mu tudi ni zdelo smiselno postavljati dokončnih teorij in interpretacij fašističnega gibanja in režima, kar je izpostavil kot bistveno razliko svojega raziskovanja v primerjavi s tedanjo prevladujočo smerjo marksistično obarvanega zgodovinopisja v Italiji. To naj bi postalo mogoče šele po veliko boljšem poznavanju same zgodovine fašizma: »Facciamone prima la storia, dopo potremmo tentarne le interpretazioni.«²⁰

Kljub jasno izraženemu skepticizmu do smiselnosti postavljanja daljnosežnejših interpretacij o naravi italijanskega fašizma je De Felice v *Intervista sul fascismo* izpostavil nekatera svoja videnja fašističnega fenomena, ki so se bistveno razlikovala od tedanjega zgodovinskega konsenza v Italiji. Bistvo njegovega specifičnega razumevanja fašizma leži v strogem ločevanju med fašizmom kot režimom ter fašizmom kot gibanjem. Tega razlikovanje ne smemo razumeti v kronološkem smislu (torej kot fašizem pred in po pohodu na Rim oktobra 1922), temveč kot dve nasprotujoči si tendenci znotraj italijanskega fašizma, ki ju najdemo skozi vso njegovo zgodovino. »Fašizem – režim« predstavlja avtoritarno in konservativno fašistično politiko, kot se je oblikovala po pohodu na Rim.²¹ »Fašizem – gibanje« pa

19 Michael A. Ledeen, »Renzo De Felice and the Controversy over Italian Fascism,« *Journal of Contemporary History* 11, št. 4 (1976): 269.

20 De Felice, *Intervista sul fascismo*, 20.

21 »Il fascismo regime, invece, è la politica di Mussolini, è il risultato di una politica, che – volente o nolente – tende a fare del fatto fascismo

naj bi bil nasprotno resnično revolucionaren ter izraz želje po globlji družbeni preobrazbi.²² Nosilec »fašizma – gibanja« naj bi bili pripadniki vzpenjajočega se srednjega razreda, ki jih je mobilizirala izkušnja pravkar končane prve svetovne vojne. De Felice je tako deloma zavrnil tradicionalno razlago, da so socialno podlago fašizma predstavljali predvsem pripadniki nižjih srednjih slojev, ki so se čutili ogrožene zaradi vzpona delavskega gibanja v času burnih povojnih let, pri čemer so uživali podporo italijanske buržoazije. Nasprotno je zanj fašizem kot gibanje bilo izraz aspiracij vzpenjajočega se srednjega razreda, ki je po veliki družbeni mobilizaciji v vojnem času želel pridobiti tudi politično moč: »Il fascismo movimento, invece, è stato in gran parte l'espressione di ceti medi emergenti, cioè di ceti medi che cercano – essendo diventati un fatto sociale – di acquistare partecipazione, di acquistare potere politico.«²³ Kot tak je omenjeni aspekt De Felice povezal s tradicijo francoske revolucije in mislijo Jeana-Jacquesa Rousseauja (1712–1778), pri čemer se je naslanjal na delo judovskega zgodovinarja Jacoba Talmona (1916–1980), ki je raziskoval začetke ter razvoj t. i. »totalitarne demokracije«, katere genezo je našel prav v Rousseaujevi misli, prvo konkretno uresničitev pa v času francoske revolucije oz. jakobinske diktature.²⁴ Sledeč tej tezi je De Felice »fašizem – gibanje« predstavil kot del tradicije

solo la sovrastruttura di un potere personale, di una dittatura, di una linea politica che per molti aspetti diventa sempre più eredità di una tradizione.« (De Felice, *Intervista sul fascismo*, 29).

22 »Il fascismo movimento è quel tanto di velleità rinnovatrice, di interpretazione di certe esigenze, di certi stimoli, di certi motivi di rinnovamento; è quel tanto di »rivoluziarismo« che c'è nel fascismo stesso, e che tende a costruire qualcosa di nuovo.« (De Felice, *Intervista sul fascismo*, 29).

23 Ibid., 30.

24 Več o tem gl. Jacob Talmon, *Le origini della democrazia totalitaria* (Bologna: Il mulino, 1967).

razsvetljenstva in iz njega izvirajoče politike. Čeprav je bil »fašizem – gibanje« kmalu marginaliziran s strani konservativnejšega »režimskega« pola, je za De Feliceja fašizem kljub temu predstavljal resnično politično revolucijo. Mobilizacija množic, poskus njihove vključitve v aktivno politično življenje ter posledično težnja po novi obliki politične skupnosti²⁵ – vse to predstavlja bistveno novost v primerjavi s prejšnjim liberalnim meščanskim režimom, posledično pa fašizem definirajo kot moderen, ne pa reakcionarni fenomen. Na ta način se italijanski fašizem tudi bistveno ločuje od »običajnih« reakcionarnih diktatur, ki so želele nižje družbene sloje politično kar najbolj demobilizirati.²⁶

Za nadaljnje zgodovinsko raziskovanje narave fašizma je pomembno tudi De Felicejevo vztrajanje na bistveni razliki med italijanskim fašizmom in nemškimi nacionalsocializmom, ki ga je utemeljeval z njunim bistveno različnim razumevanjem človeške narave. Nacizem je namreč pristajal na biološko determiniranega človeka in medrasne razlike; njegov pogled na človeštvo je bil povsem statičen. Nasprotno pa je fašizem

25 »[P]erché per il fascismo il consenso e la partecipazione al regime dovevano essere attivi, non passivi. Per il fascismo, in altre parole, occorreva che le masse si sentissero integrate nel regime, che si sentissero mobilitate, sia perché stavano in rapporto diretto con il capo carismatico, sia perché partecipavano di un processo rivoluzionario.« (De Felice, *Intervista sul fascismo*, 64).

26 De Felice, *Intervista sul fascismo*, 24–34; 40–41. Podobno je razliko med fašističnimi in reakcionarnimi režimi opredelil tudi nemški zgodovinar Hagen Schulze: »Te avtoritarne diktature so si prizadevale, da bi množice demobilizirale in jim preprečile udeležbo v javnem življenju; namesto tega so prebivalstvu ponujale socialne vzorce, ki so določili premoženjska razmerja in družbeno členitev in se vračali k družbenim predstavam iz časa pred industrijsko revolucijo; še zlasti priljubljene so postale korporativne in stanovske državne ideologije.« (Hagen Schulze, *Država in nacija v evropski zgodovini* (Ljubljana: *cf., 2003), 295–296).

skušal izvesti antropološko revolucijo in posledično radikalno preoblikovati značaj Italijanov.²⁷ De Felice tudi v tem aspektu povezuje fašizem z razsvetljensko dediščino oz. prepričanjem o možnosti »izboljšanja« človeka.²⁸ Tedaj prevladujoča teorija o »generičnem fašizmu«²⁹ se mu ni zdela prepričljiva; zanj je obstajala množica fašizmov, ki so nastali v zelo različnih okoliščinah, pod različnimi zunanjimi vplivi ter končno vodili tudi zelo različno, celo nasprotujočo si politiko.³⁰ Čeprav ni zanikal, da lahko med najrazličnejšimi fašističnimi gibanji, ki so med obema svetovnima vojnama vzniknili po svetu, najdemo določen skupni imenovalec, je dvomil, da lahko na tak način poglobimo razumevanje fašističnega fenomena.³¹

V *Intervista sul fascismo* je De Felice torej predstavil svoj pogled na fašistični režim, ki je v vseh omenjenih trditvah

27 Strnjeno o fašističnem projektu antropološke revolucije gl. Emilio Gentile, *Fašizem: zgodovina in interpretacije* (Ljubljana: Modrijan, 2010), 227–252; gl. tudi Emilio Gentile, *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista* (Roma, Bari: Laterza, 2001).

28 De Felice, *Intervista sul fascismo*, 41–43.

29 Teorijo o »generičnem fašizmu« je v šestdesetih letih razvijal predvsem nemški zgodovinar Ernst Nolte, ki je leta 1963 izdal vplivno delo *Der Faschismus in seiner Epoche*. V njem je komparativno predstavil Action Française, italijanski fašizem in nemški nacionalsocializem ter skušal najti skupni imenovalec različnih fašističnih gibanj. Nolte trdi, da lahko govorimo o generičnem fašizmu; različna fašistična gibanja naj bi identično fungirala na treh različnih nivojih: na politični ravni kot nasprotovanje komunizmu, na sociološki kot zavračanje meščanskih vrednot, metapolitično pa kot zavračanje transcendence (Richard Griffin, *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus* (London: Bloomsbury Academic, 1998), 47–48).

30 De Felice, *Intervista sul fascismo*, 81–88. »Il comun denominatore è questo stato d'animo critico nei confronti di una seria di cose.« (Ibid., 87).

31 Stanley G. Payne, *A History of Fascism, 1914–1945* (London: UCL Press, 1997), 461.

odstopal od prevladujočega konsenza tedanje pretežno marksistično obarvane italijanske historiografije.³² Iz tega razloga je bilo jasno, da bo knjiga sprožila burno razpravo. Michael Ledeen piše, da se je založnik odločil knjigo izdati po 15. juniju 1975, ko so v Italiji potekale parlamentarne volitve,³³ da bi se tako izognil očitkom o skritih političnih namenih.³⁴ Kljub temu je *Intervista sul fascismo* kmalu sprožila burne razprave v italijanskem javnem prostoru.

»Kontroverza De Felice«

Pred predstavitvijo javne polemike, ki je sledila izdaji knjige *Intervista sul fascismo*, je smiselno opozoriti, da lahko očitke njegovih kritikov v grobem razdelimo v dve skupini. V prvo skupino sodijo tisti, ki so kritizirali predvsem nekatere specifične trditve, pa tudi njegov odnos do Mussolinija. Kritiki druge skupine so bili veliko ostrejši, saj so zavračali njegov način pisanja zgodovine kot tak ter mu očitali politično pristranskost ali celo poskus rehabilitacije Mussolinijevega režima.³⁵

32 Več o tem gl. v nadaljevanju te razprave.

33 Volitve so pomenile precejšen politični pretres; čeprav je vodilna Krščanska demokracija uspela obdržati približno enak delež volivcev (38 %), se je močno okrepila komunistična stranka pod vodstvom Enrica Berlinguerja (1922–1984). Spričo močnega vzpona komunistov se je v italijanski politični eliti uveljavilo prepričanje, da bo komunistom treba dovoliti sodelovanje v vladi in jih s tem »institucionalizirati«. Ta proces je prekinila ugrabitev demokrščanskega predsednika vlade Alda Mora (1916–1978), ki so ga ugrabili in nato tudi usmrtili pripadniki teroristične organizacije Rdeče brigade. Podrobneje o tem gl. Pierre Milza, *Zgodovina Italije* (Ljubljana: Slovenska matica, 2012), 808–815.

34 Ledeen, »Renzo De Felice and the Controversy,« 272.

35 Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 396.

Eden prvih, ki so se kritično odzvali na De Felicejevo delo, je bil italijanski zgodovinar in politik, član Radikalne stranke, Leo Valiani (1909–1999). V uglednem liberalno usmerjenem dnevniku *Corriere della sera* je objavil članek z udarnim naslovom *No, il fascismo fu proprio nero*, v katerem je De Feliceja obtožil omalovaževanja fašističnih zločinov, tako v biografskih zvezkih o Mussoliniju kot tudi v *Intervisti*. Idejo, da je imel fašizem jasno idejo o zgodovinskem razvoju ter da je predstavljal jasen model nove družbe, je Valiani označil kot iluzijo. Razlikovanje med »fašizmom – gibanjem« in »fašizmom – režimom« se mu je zdelo nepomembno, saj lahko kaj takega trdimo za praktično vse moderne politične stranke. Koncept totalitarne demokracije se mu je zdel uporabljen popolnoma arbitrarno, razlike med italijanskim fašizmom in nemškim nacionalsocializmom pa predvsem posledica razlik med Nemčijo in Italijo.³⁶

Valianijeve kritike De Felicejevih tez lahko sicer označimo za zmerne, posebno če jih primerjamo z veliko ostrejšim odzivom marksističnega zgodovinarja Nicole Tranfaglie (1938–) v časopisu *Il giorno*. Tranfaglia je bil še posebno oster, saj je De Feliceja neposredno obtožil poskusa rehabilitacije fašističnega režima. Posebno skrb vzbujajoče se mu je zdelo, da je tako knjigo objavila ugledna založniška hiša Laterza:

»[C]i troviamo per la prima volta in maniera chiara e univoca dopo il 1945 di fronte a una completa riabilitazione del fascismo, compiuta da uno storico che non è di origine fascista, che occupa una cattedra nell'Università di Roma e pubblica i suoi libri presso due tra le maggiori case editrici della sinistra italiana (Einaudi e Laterza).«³⁷

36 Leo Valiani, »No, il fascismo fu proprio nero,« *Corriere della sera*, 6. 7. 1975, 3; gl. tudi Leo Valiani, »Osservazioni sul fascismo e sul nazismo,« *Rivista storica italiana* LXXXVIII, št. 3 (1976): 509–530.

37 Nicola Tranfaglia, »La pugnalata dello storico,« *Il giorno*, 6. 7. 1975, 4.

Tranfaglii je sledilo še več kritičnih avtorjev, npr. Lelio Basso (1903–1978) in Giovanni Ferrara (1928–2007). Zapisi se niso omejili zgolj na izpostavljanje metodoloških ali faktografskih napak, temveč so avtorja obtoževali profašističnih tendenc in nemoralnosti. Tanfaglia je postavil celo tezo, da je že ponovno prespraševanje ugotovitev, o katerih naj bi že bil dosežen zgodovinski konsenz, napačno in nepotrebno. De Feliceja naj bi pri tem vodili zgolj (zlonamerni) politični motivi.³⁸ Italijanska zgodovinska revija *Italia contemporanea*³⁹ je soočenju z De Felicejevim zgodovinopisnim pristopom posvetila poseben uvodnik, v katerem je uredništvo zavrnilo njegov način pisanja zgodovine. Njegovemu delu je očitalo empiricizem in pozitivizem, delo zgodovinarja naj bi skrčil na golo zbiranje primarnih dokumentov.⁴⁰

Ostri napadi na De Feliceja so sprožili obtožbe o poskusih kulturne dominacije s strani marksistične intelektualne elite. Novinar Indro Montanelli (1909–2001) je tako npr. opozoril, da napadi na De Feliceja kažejo na težnjo po obvladovanju javnega prostora. Ruggero Moscati (1908–1981) se je retorično spraševal, ali smejo o fašizmu pisati le »ustrezni« ljudje.⁴¹

38 Ibid.

39 Revija je nastala s preimenovanjem revije *Il Movimento di liberazione in Italia*. Od 1974 jo izdaja *Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Italia* (A. Micheletti, »Italia contemporanea«, v: *Il fascismo. Dizionario di storia, personaggi, cultura, economia, fonti e dibattito storiografico* (ur. Alberto De Bernardi in Scipione Guarracino) (Milano: Bruno Mondadori, 1998), 353).

40 »[U]na ideologia intrinseca alla sua stessa metodologia avalutativa, accomodante, fatta soprattutto di accumulazione di materiali schiacciano il lettore senza mai fornirgli una reale proposta interpretativa.« ([Uredništvo], »Una storiografia afascista per la »maggioranza silenziosa«, *Italia contemporanea* (1975): 5–6).

41 Na to je opozoril že De Felice v *Intervista sul fascismo*: »In bocca o sotto la penna di un non-comunista molte delle affermazioni di Amendola

Rosario Romeo (1924–1987) in Luigi Firpo (1915–1989) pa sta zapisala, da napadi na De Feliceja spominjajo na javni linč ter da lahko v njih prepoznamo sence fašističnega obračunavanja z drugače mislečimi.⁴²

Vsekakor se je po prvih tednih zdelo, da je italijanska kulturna javnost glede De Feliceja popolnoma politično razdeljena: desnica ga je podpirala, levica pa ostro zavračala. Narava polemike se je nekoliko »ohladila« po 20. juliju, ko je vplivni komunistični politik Giorgio Amendola (1907–1980)⁴³ objavil uvodnik v časopisu italijanske komunistične partije *l'Unità*. Amendola je uvodnik sicer začel s trditvijo, da se ne strinja z De Felicejevimi interpretacijami fašizma, a nato pravzaprav pristal na njegove številne teze. Predvsem pa je obsodil reakcijo italijanske levice: »Perciò non ho approvato le reazioni indignate e moralmente esasperate che hanno accolto l'Intervista di De Felice, quando era necessaria, piuttosto, una confutazione delle sue tesi.« Presenetljivo je delovala Amendolina izjava, da je fašizem resnično vseboval revolucionarni element, ki je izviral iz njegovih anarhistično-sindikalističnih korenin in levičarskega intervencionizma med prvo svetovno vojno.⁴⁴

V prihodnjih letih je De Felice nadaljeval s svojimi raziskovanji fašizma in Benita Mussolinija. Čeprav so njegova dela sledila podobnemu zgodovinsko-pristopu ter izražala po-

sarebbero considerate delle eresie e lo spirito del suo discorso verrebbe considerato moderato se non addirittura reativo, in bocca ad Amendola acquistano autorità e cittadinanza ...« (De Felice, *Intervista sul fascismo*, 115).

42 Ledeen, »Renzo De Felice and the Controversy,« 276.

43 Njegove besede so imele še posebno težo, ker je Amendola že od leta 1929 dalje deloval proti fašističnemu režimu in si zato tudi prislužil konfinacijo na Pontinskem otočju.

44 Giorgio Amendola, »Per una storia dell'antifascismo,« *l'Unità*, 20. 7. 1975, 1.

dobne ideje, niso več vzbudila tako ogorčene polemike. Kritiki so mu očitali pretirano zanašanje na fašistične dokumente in pretirano osredotočenost na Mussolinijevo psihološko stanje; iz njegove biografije naj bi tako vel vtis, da je *duce* vladal bolj ali manj samostojno, ne da bi se pri tem moral ozirati na socialne in institucionalne omejitve.⁴⁵ Za zadnjo večjo kontroverzno je poskrbelo delo *Rosso e nero*, ki je podobno kot *Intervista* zasnovano kot knjižni intervju. Z novinarjem Pasqualejem Chesso (1947–) se je De Felice pogovarjal o obdobju t. i. »Republike Salò« ter italijanskem antifašističnem gibanju.⁴⁶ Svoj kritičen pogled nanj je sicer izpostavil že prej; 1988 je zapisal, da je antifašizem v sodobni Italiji le priročno orodje v rokah PCI, s pomočjo katerega slednja ohranja politično legitimnost.⁴⁷

Odsotnost ostrine polemik iz leta 1975 lahko pripišemo predvsem zmanjšanemu vplivu Komunistične partije Italije na političnem in kulturnem področju. *Partito Comunista* se je po propadu poskusa zgodovinskega kompromisa s prevladujočo krščanskodemokratsko stranko *Democrazia Cristiana* znašla v krizi, njen delež glasov je začel nazadovati. Kot njena konkurenca na levisi se je krepila socialdemokratska stranka *Partito Socialista Italiano* pod vodstvom Bettina Craxija (1934–2000).⁴⁸ Vpliv komunistov se ni zmanjšal le na političnem področju, temveč tudi na kulturnem; zgodovinsko srenjo so čedalje bolj zaznamovale debate o stalinizmu in kršitvah človekovih pravic v Sovjetski zvezi ter drugih komunističnih državah.⁴⁹

45 Strnjen pregled njegovih kritikov ter njihovih očitkov prinaša Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 400–403.

46 Renzo De Felice, *Rosso e nero*, ur. Pasquale Chessa (Milano: Baldini&Castoldi, 1995).

47 Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 403.

48 Strnjeno o politični situaciji v osemdesetih letih, t. i. obdobju »pentopartisma«, gl. Milza, *Zgodovina Italije*, 815–826.

49 Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 404.

Italijanski (ne)obračun s fašistično preteklostjo

Kako si lahko danes razlagamo ostrino razprav med Renzem De Felicejem in njegovimi kritiki? Zakaj se je prav v Italiji stvarna in ideološko neobremenjena debata o fašizmu izkazala za tako oteženo? Odgovor na to vprašanje je večplasten. Po eni strani pavšalno gotovo drži, da je soočenje z nekaterimi zgodovinskimi zablodami vedno najtežje prav »doma«, se pravi v državah, kjer so se sporne ideje, politični sistemi itd. uveljavili in delovali. Italija v tem pogledu ni nikakršna izjema, saj lahko npr. podobne težave opazimo pri soočenju z dediščino totalitarizmov v nekdanjih državah vzhodnega bloka, tudi v Sloveniji. To seveda še toliko bolj velja, ko sporni akterji zgodovinskih dogodkov še živijo, ko so spomini in zadane rane še sveže.

Po drugi strani pa je za pravilno razumevanje »kontroverze De Felice« treba upoštevati specifike italijanskega zgodovinskega razvoja po padcu fašističnega režima. V primerjavi z nacistično Nemčijo Italija ni doživela temeljitega procesa »defašizacije«. Ob koncu vojne ter v prvih povojnih letih je sicer prihajalo do sporadičnih obračunov s pripadniki fašistične stranke, ki so zahtevali več tisoč žrtev. Usmrčeni so bili nekateri vodilni fašisti, izmed katerih moramo omeniti vsaj Benita Mussolinija, Achilleja Staraceja (1889–1945), Roberta Farinaccija (1892–1945) ter Giovannija Gentileja⁵⁰ (1875–1944). A obračun je ostal na ravni spontanega maščevanja, ne pa urejenega pravnega postopka. Številnim vodilnim predstavnikom fašističnega režima sploh niso sodili, drugi so jo odnesli s kratkimi zapornimi kaznimi.⁵¹ Prav tako ni prišlo do obsežnejše

50 Gentile je bil sicer ubit že leta 1944 – skupina partizanov ga je ustrelila, ko se je iz firenške prefektore vračal domov (Richard J. B. Bosworth, *The Italian Dictatorship. Problems and Perspectives in the Interpretation of Mussolini and Fascism* (London: Arnold, 1998), 20).

51 Izstopa primer maršala Rodolfa Grazianija (1882–1955), ki je brez dvoma

zamenjave zaposlenih v birokratskem aparatu. Razlogi, ki so pripeljali do tega, da povojna Italija ni temeljito obračunala s fašistično preteklostjo, so bili večplastni. Najprej je treba izpostaviti, da bi bila popolna lustracija praktično nemogoča, ker bi to pripeljalo do zloma državne uprave. Vsi zaposleni v javni upravi so se namreč v času fašistične oblasti morali včlaniti v *Partito Nazionale Fascista*, prav tako so morali zvestobo režimu priseči tudi vsi univerzitetni profesorji. Vlada je leta 1946 sprejela splošno amnestijo za vse nekdanje fašiste, zato so vodilne položaje v javni upravi in policijskem aparatu lahko še dolgo v petdesetih ter šestdesetih letih zasedali ljudje, ki so iste funkcije opravljali že v času Mussolinijeve vlade.⁵² Leta 1960 je tako kar 62 od tedanjih 64 prefektov opravljalo funkcije v javni upravi že v času fašističnega režima. Isto je veljalo za vseh 135 kvestorjev in njihovih namestnikov.⁵³ Številni so se povzpeli tudi na pomembne položaje v pravosodju. Gaetano Azzariti (1881–1961), ki je leta 1957 postal predsednik ustavnega sodišča, je med letoma 1938 in 1943 vodil *Tribunale della razza*, ki je razsojalo v povezavi s fašističnimi rasnimi zakoni.⁵⁴

odgovoren za zločine proti človečnosti v Libiji in Etiopiji, deloval pa je tudi kot vojni minister v Salòjski republiki. Graziani je bil sicer obsojen, a je bil iz zapore izpuščen že po nekaj mesecih. Nato je postal častni predsednik neofašistične stranke *Movimento Sociale Italiano*. Podrobno o političnem ozadju, ki je onemogočilo sistematičen obračun z italijanskimi vojnimi zločinci, gl. Davide Conti, *Italijanski vojni zločinci. Obtožbe, procesi in nekaznovanje po drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Sophia, 2014).

52 David Gilmour, *The Pursuit of Italy: A History of a Land, its Regions and their Peoples* (London: Penguin Books, 2012), 336–337.

53 Paul Ginsborg, *A History of Contemporary Italy: Society and Politics 1943–1988* (London: Allen Lane, 1990), 92.

54 Christopher Duggan, *Fascist Voices. An Intimate History of Mussolini's Italy* (London: Vintage Books, 2013), 422.

Poleg praktičnih razlogov moramo upoštevati tudi ideološke silnice. Na prvem mestu je treba izpostaviti porajajočo se hladno vojno in močno prisotnost PCI v Italiji; največja desnosredinska stranka *Democrazia cristiana* nikakor ni želela, da bi vodilna mesta v javni upravi zasedli pripadniki Komunistične partije,⁵⁵ podobni pomisleki pa so odločilno vplivali tudi na politiko Združenih držav Amerike ter Velike Britanije. Presenetljivo se je za hiter proces amnestije zavzemala tudi PCI. Njeni razlogi so bili po eni strani v tem, da je na fašizem gledala kot obliko vladavine, ki je služila predvsem interesom velikega kapitala. Italijanske »ljudske množice« so torej bile razumljene predvsem kot žrtve fašističnega režima in posledično kot osebno nedolžne. Po drugi strani pa je PCI po koncu vojne odprla svoja vrata številnim nekdanjim fašistom, posebno intelektualcem.⁵⁶ Za hiter proces sprave se je odločno zavzemala tudi Katoliška cerkev, po letih vojne pa si je večina italijanskega prebivalstva želela fašistično izkušnjo preprosto pozabiti.⁵⁷

55 Iz istega razloga krščanskodemokratske vlade tudi dolgo niso izvedle ustavno zagotovljene deželne samouprave. V velikem delu države, predvsem v Toskani, Emiliji-Romanji in Markah, so se na prvih deželnih volitvah leta 1970 nato res zlahka na oblast prebili komunisti (Milza, *Zgodovina Italije*, 794–795).

56 Ilustrativen je primer pisatelja Kurta Ericha Sucherta (1898–1957), bolj znanega pod psevdonimom Curzio Malaparte. Malaparte se je v mladosti identificiral kot nacionalist in republikanec, nato je postal fašist, po propadu režima pa prepričan komunist. V zadnjih letih življenja je zavzeto podpiral maoizem (Gilmour, *The Pursuit of Italy*, 354).

57 Duggan, *Fascist Voices*, 420–423. Paradigmatski povojni italijanski odnos do fašističnega obdobja izkazuje film *Roma, città aperta* Roberta Rosselinija (1906–1977). Leta 1945 posneta Rosselinijeva mojstrovina prikazuje celoten spekter italijanske družbe (od komunista Giorgia Manfredija do duhovnika Pietra Pellegrinija), ki se enotno bojuje proti nacizmu (slednjega pooseblja sadistični gestapovec Bergmann). Sporočilo je jasno – zlo prihaja iz tujine, dobra Italija pa se mu ne glede

Zdi se, da je povojna italijanska družba odsotnost sodnega obračuna s fašizmom oz. fašističnimi funkcionarji »kompenzirala« na simbolni ter kulturni ravni. Vrednote odporiškega antifašističnega gibanja so podpirale vse pomembnejše politične stranke, ki so v ustavni skupščini pripravljale novo italijansko ustavo. Ustava, ki je začela veljati 1. januarja 1948, je novo Italijo definirala kot antitezo fašizma: demokratično, liberalno in decentralizirano. Fašistična stranka je bila izrecno prepovedana.⁵⁸ Posebno močno se je antifašizem zakoreninil v kulturni prostor, kjer so v nasprotju s politično izključenostjo vodilno vlogo igrali pripadniki ter simpatizerji PCI.⁵⁹

Skladno s tem se je razvila tudi poenostavljena predstava o fašizmu, ki je deloval kot tipični binarni »Drugi« antifašistične povojne Italije. Če je slednja sebe razumela ali vsaj skušala predstavljati kot demokratično, napredno in skrbčo za interese »ljudstva«, je bilo fašistično obdobje predstavljeno kot njeno nasprotje. V italijanskem javnem prostoru se je utrdil binarni pogled na preteklost, zaznamovan z zgodovinskimi miti in poenostavitvami, ki ni zadeval le fašizma, temveč tudi antifašizem. Če je fašizem predstavljal negativni pol, je bil antifašizem njegov pozitivni dvojček, posledično pa pomembno legitimacijsko sredstvo vseh, ki so se zbirali pod njegovo

na socialne in svetovnonazorske razlike združeno upira. Rosselini je v fašističnem obdobju sodil med priljubljene Mussolinijeve režiserje, bil pa je tudi prijatelj njegovih otrok. Med letoma 1941 in 1943 je posnel tri filme (*La Nave bianca*, *Un Pilota ritorna*, *L'Uomo della croce*), ki skupaj sestavljajo t. i. »fašistično trilogijo.« Več o tem gl. Bosworth, *The Italian Dictatorship*, 164.

58 »E' vietata la riorganizzazione, sotto qualsiasi forma, del disciolto partito fascista.« (Costituzione della Repubblica Italiana, Disposizioni transitorie e finali, Articolo XII, pridobljeno 23. 10. 2021, URL: <https://www.governo.it/it/costituzione-italiana/parte-seconda-ordinamento-della-repubblica/disposizioni-transitorie-e-finali>).

59 Gilmour, *The Pursuit of Italy*, 349.

zastavo. Zahteva po bolj kompleksnem razumevanju fašizma, čeprav ta sama po sebi seveda ni pomenila simpatiziranja z režimom ali njegovimi vrednotami, je s tem avtomatsko prinesla tudi zahtevo po bolj diferenciranem pogledu na italijanski antifašizem, ki seveda ni predstavljal homogenega ali celovito demokratičnega gibanja, upoštevajoč osrednjo vlogo, ki jo je v tem okviru igrala Komunistična partija.⁶⁰

Sklenjeno lahko torej rečemo, da je prav odsotnost obračuna s fašistično dediščino po končani vojni v Italiji sprožila specifičen razvoj. Po eni strani se je fašistična dediščina v upravnem aparatu in pravosodju nadaljevala še v šestdesetih letih, že na prvih rednih volitvah leta 1948 pa se je v parlament tudi vrnila neofašistična stranka *Movimento Sociale Italiano*.⁶¹ Po drugi strani pa se je v italijanskem političnem in kulturnem prostoru uveljavila binarna zgodovinska paradigma, po kateri je osnovna vrednostna ločnica potekala med fašizmom in antifašizmom, pri čemer je bila zanemarjena kompleksnost dejanskega zgodovinskega dogajanja. Zdi se, da je neprisočnost globljega (pravnega) obračuna s fašizmom in njegovimi vodilnimi predstavniki pripomogla k lažji vzpostavitvi prej omenjene črno-bele zgodovinske paradigme ter dejstvu, da velik del italijanske kulture ni bil pripravljen k proučevanju fašističnega obdobja pristopiti politično bolj neobremenjeno ter z večjo zgodovinsko distanco.⁶² Gotovo pa je umanjkanje

60 Ledeen, »Renzo De Felice and the Controversy,« 282.

61 Stranka sicer ni nikoli aktivno sodelovala pri vladanju. Enega od vrhuncev svojega vpliva je dosegla leta 1960, ko je krščanskodemokratska vlada Fernanda Tambronija (1901–1963) nekaj mesecev vladala s pomočjo parlamentarnih glasov neofašistov. Poskus premaknitve v desno je sprožila hude proteste, ki so zahtevali več mrtvih; Tambronijeva vlada je zato že po nekaj mesecih padla (Milza, *Zgodovina Italije*, 784).

62 Ameriški zgodovinar fašizma A. J. Gregor je v svoji pozitivni oceni De Felicejevega dela zapisal, da je bila ostrina reakcije na njegove teze v

sistematičnega obračuna s fašistično preteklostjo predstavljalo močan argument vseh tistih, ki so vztrajali pri binarnem pogledu na preteklost.

*De Felicejevo zgodovino-
pisje kot primer (neo)historizma*

Če je kontroverznost De Felicejevih trditev torej vsaj deloma temeljila na specifičnem družbeno-političnem položaju v povojni Italiji, pa so razhajanja izvirala tudi iz različnih epistemoloških predpostavk oz. različnih pristopov k pisanju zgodovine. Medtem ko so številni kritiki pristajali na marksistično-hegeljanski koncept zgodovine, lahko De Felicejev metodološki pristop opredelimo kot nadaljevanje zgodovino-
pisnega historizma. V nadaljevanju razprave so zato predstavljene epistemološke razlike in različni zgodovino-
pisni pristopi, ki so zaznamovale oz. še zaznamujejo soočenje z De Felicejevim opusom.⁶³

Kako se torej historizem kaže v De Felicejevem delu? Za utemeljitelja zgodovino-
pisnega historizma velja prusko-nemški zgodovinar Leopold (von) Ranke (1795–1886).⁶⁴ Ranke se

veliki meri italijanska posebnost. Opozoril je, da so podobne teze (npr. o revolucionarni naravi fašizma, o povezavi med fašizmom in idejami francoske revolucije) bile že predstavljene, nekatere so zagovarjali celo določeni marksistični zgodovinarji (A. J. Gregor, »Professor Renzo De Felice and the fascist phenomenon,« *World Politics* 30 (1978): 435–443).

63 Tako npr. R. J. B. Bosworth De Feliceju očita prav njegova epistemološka izhodišča, ki jih označuje kot »neorankejanizem« ter naivni pozitivizem. Več o tem gl. Bosworth, *The Italian Dictatorship*, 110–132.

64 Ranke je bil rojen v neplemiški pastorski družini. Plemiški naziv je pridobil šele 1865 kot priznanje za svoje izjemne zasluge na področju zgodovino-
pisja. Bibliografija o Rankeju in njegovem zgodovino-
pisnem modelu je nadvse obsežna, saj se pojavlja v vseh pregledih historične

je v kolektivni spomin zapisal predvsem s svojo znamenito zahtevo, da mora zgodovinar pisati zgodovino »wie es eigentlich gewesen [ist]«. Zgodovinar naj bi torej moral predstaviti zgodovinsko obdobje tako, kot je dejansko bilo. Izjavo lahko razumemo (naivno) pozitivistično, lahko pa tudi kot težnjo po kar najbolj objektivni zgodovinski naraciji, ki naj zajame najširši spekter (primarnih) virov. Zgodovinar naj bi se pri tem vzdržal vnašanju svojih lastnih prepričanj in na virih neutemeljenih interpretacij.⁶⁵ Še pomembnejša za razumevanje De Feliceja in njegovega dela je Rankejeva trditev o značilnostih partikularnih zgodovinskih obdobjih: »Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott, und ihr Wert beruht gar nicht auf dem, was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer Existenz selbst, in ihrem Eigenen selbst.«⁶⁶ Skladno s tem je Ranke zavračal splošne filozofske koncepte zgodovine, kot sta jih razvila denimo Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) in sledeč njegovim predpostavkam tudi Karl Marx (1818–1883). Zgodovinski razvoj zanj ni predstavljal sklenjenega procesa napredka, ki vodi k določenemu cilju oz. svoji izpolnitvi. Če namreč sprejmemo tako predpostavko, lahko posamezna obdobja vrednostno razdelimo tudi po njihovi »naprednosti« skladno s ciljem, ki ga predpostavimo. Za Rankeja je imel nasprotno vsak stadij zgodovine svojo lastno naravo in svojo lastno vrednost, ki ni odvisna od kasnejšega razvoja.⁶⁷ Naloga zgodovinarja naj

misli. Splošen pregled o življenju in delu gl. v: Leonard Krieger, *Ranke: The Meaning of History* (Chicago: University of Chicago Press, 1977).

65 Oto Luthar et al., *Zgodovina historične misli. Od Homerja do začetka 21. stoletja* (Ljubljana: Založba ZRC, 2006), 502.

66 Leopold Ranke, *Über die Epochen der neueren Geschichte. Historisch-kritische Ausgabe*, ur. Theodor Schieder in Helmut Berding (München, Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1971), 60.

67 Za Marxa je denimo tudi kapitalistični produkcijski sistem vsekakor imel svojo »vrednost.« Kot napreden stadij v zgodovinskem dialektič-

ne bi bila razsojati in obsojati, temveč predvsem razumeti. Nasprotovanje splošni filozofiji zgodovine pa ne pomeni, da je Ranke zavračal tudi vsakršno interpretacijo, temveč jo moramo razumeti kot zahtevo po izogibanju generalizacij, ki ne slonijo na trdnih empiričnih osnovah.

Rankejev koncept zgodovinopisja je danes pogosto kritiziran kot pretirano pozitivističen in epistemološko nerealno optimističen.⁶⁸ Marksistični in strukturalistični zgodovinarji so mu očitali tudi pretirano ukvarjanje s posameznikom in nerazumevanjem pomena družbenih struktur, ki omejujejo in usmerjajo njegovo delovanje ter končno tudi sam zgodovinski razvoj. Zdi se, da je kritika upravičena predvsem na področju tematike njegovega raziskovanja, ki je bila omejena predvsem na politično zgodovino.⁶⁹ Po drugi strani pa velik del Rankejeve zgodovinopisne metode ostaja aktualen, predvsem njegova zahteva po razumevanje posameznih obdobj in družb skladno z njihovimi lastnimi vrednostnimi sistemi, kar tvori enega od stebrov postmoderne zgodovinopisja. Eden od njegovih utemeljiteljev, francoski zgodovinar Michel Foucault (1926–1984), tako (nekoliko poenostavljeno rečeno) trdi, da ni splošnih zakonov ali modelov, ki bi povezovali različne zgodovinske dobe. Obstaja le množstvo različnih diskurzov (struktur mišlje-

nem razvoju je izvedel nujen obračun s starejšimi fevdalnimi omejitvami ter v tem oziru deloval revolucionarno. Spričo svoje notranje kontradiktornosti pa naj bi po klasični marksistični misli nujno pripeljal do zadnje zgodovinske stopnje, tj. brezrazredne družbe. Podrobno o zreli Marxovi misli gl. Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism* (New York, London: W. W. Norton and Company, 2005), 192–327.

68 Kot je opozoril E. H. Carr (1892–1982), je že sam izbor virov, ki jih zgodovinar pri delu uporabi, vedno dejanje interpretacije. Zahteva po popolnoma nepristranskem in objektivnem zgodovinopisju je zato a priori nerealna. Več o tem prim E. H. Carr, *Kaj je zgodovina?* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2008).

69 Luthar et al., *Zgodovina historične misli*, 502–503.

nja), ki so imanentni različnim družbam.⁷⁰ Skladno s tem je za zgodovinarja pomembno razumeti notranji svet zgodovinskih akterjev, njihovo recepcijo zgodovinskega dogajanja, pa tudi to, kako so ti (subjektivno doživeti) dogodki (pre)oblikovali njihova ravnanja in pričakovanja. V ospredje zgodovinopisnega zanimanja se je s postmodernizmom torej vrnil posameznik in njegovo kulturno okolje ter njuna interakcija.

Renzo De Felice se je s historističnimi postulati seznanil pri delu z že omenjenima Chabodom in Cantimorijem. Federico Chabod sodi med najpomembnejše predstavnike idealističnega historizma v Italiji, Cantimori pa je zastopal spojitev njegovih postulatov z marksistično miselnostjo. Oba sta se zavzemala za konkretnost pri analizi zgodovinskih dogodkov, zavračala sta abstrahiranje in generalizacije. Vpliv obeh omenjenih zgodovinarjev je očiten že od samega začetka De Felicejevega zgodovinarskega dela,⁷¹ saj se zavračanje abstraktnih kategorij kaže že v njegovih študijah o italijanskih jakobincih, konstantno pa se nadaljuje vse do njegovih zadnjih del.⁷²

Iz De Felicejevega razumevanja fašizma je prav tako jasno viden vpliv historističnega pristopa. Najbolj jasno se kaže v zahtevi po iskanju še neodkritih oz. neobdelanih primarnih virov, ki naj odigrajo temeljno vlogo pri vsakršnem raziskovanju fašizma. Prav tako je izrazito historistična De Felicejeva zahteva po nepolitični obravnavi fašističnega režima ter njegove ideologije. Zdi se, da se je pri tem vprašanju De

70 Michel Foucault, *Arheologija vednosti* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2011).

71 »Zgodovinarjeva naloga je najti razloge, ki so pripeljali do tega, kar se je zgodilo, ter ugotoviti, zakaj se nekaj drugega ni zgodilo. Pri tem se mora varovati tega, da bi karkoli zreduciral na neizbežno naravno evolucijo mentalitet ali ekonomski oz. geografski fatalizem.« (citat po Gentile, »Renzo De Felice,« 146).

72 Gentile, »Renzo De Felice,« 144–146.

Felice pomaknil na ekstremno stališče, saj je zastopal tezo o možnosti pisanja popolnoma objektivne »znanstvene« zgodovine.⁷³ Omenili smo že odklonilen odnos do generalizacij in vseobsežnih interpretacij, posebno takih, ki nimajo obsežne zaslombe v primarnih virih. Sledove historizma lahko najdemo tudi v zavračanju smiselnosti »generičnega fašizma«, izpostavljanju razlik med italijanskim fašizmom ter nemškim nacionalsocializmom in poudarjanju pomena specifičnega italijanskega zgodovinskega konteksta na pojav ter razvoj fašizma. Historistična poteza *par excellence* pa je odločitev za izbiro teme njegovega življenjskega dela, tj. življenjepisa Benita Mussolinija. De Felice se je namreč odločil za pristop k raziskovanju bistvenih značilnosti italijanskega fašizma preko razumevanja političnega delovanja njegovega voditelja, torej preko »velike osebe«, ne pa s pomočjo raziskovanja družbeno-ekonomskega razvoja Italije v 19. in 20. stoletju.

De Felicejev neorankejski zgodovinopisni pristop je bil v številnih ozirih nasproten tedanjemu konsenzu italijanske historiografije. Prevladujoča marksistična zgodovinopisna šola je fašizem razumela kot reakcionarno gibanje, ki je uspešno mobiliziralo pripadnike nižjega srednjega sloja proti vzpenjajočemu se povojnemu delavskemu gibanju. Kot tako ga je razumela kot orodje velekapitala in kot del splošne krize kapitalističnega produkcijskega sistema.⁷⁴ Ta interpretacija je bila pravzaprav zelo stara, saj so se njeni nastavki uveljavili že pred vzpostavitev fašističnega režima, leta 1924 jo je nato sprejela Tretja internacionala, 1935 pa jo je Kominterneta tudi uradno kodificirala, ko je definirala fašizem kot »teroristično

73 Več o tem gl. Bosworth, *The Italian Dictatorship*, 18.

74 Gentile, *Fašizem: zgodovina in interpretacije*, 83, 103.

diktaturo najbolj reakcionarnih, šovinističnih in imperialističnih elementov finančnega kapitala.«⁷⁵

Liberalno zgodovino pisje je tedaj večinoma sledilo misli Benedetta Croceja, ki je trdil, da predstavlja fašizem nekakšno parentezo v nacionalnem in državnem razvoju Italije. Croce je leta 1928 objavil delo *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*, v katerem je podal svojo obrambo liberalnega projekta gradnje italijanske države. Sledeč hegeljanskemu konceptu napredka je trdil, da lahko skozi razvoj liberalne Italije sledimo delovanju racionalnega duha. Krizo italijanske družbe in začetne klice kasnejšega fašizma je zaznal predvsem v razmahu iracionalnih duhovnih gibanj, ki so doživela velik vzpon na prelomu med 19. in 20. stoletjem ter vplivu prve svetovne vojne.⁷⁶ Fašizem naj bi bil moralna in intelektualna bolezen meščanske družbe.⁷⁷

Čeprav so med obema glavnima zgodovinskima pristopoma obstajale pomembne razlike, jih je metodološko združevalo prepričanje, da fašizem ni imel svoje lastne samobitnosti, temveč naj bi bil zgolj epifenomen določenega družbeno-ekonomskega razvojnega stadija. Kot tak dolgo ni bil deležen zgodovinskega zanimanja, ki bi ga skušalo predstaviti in razumeti skladno z njegovimi lastnimi prepričanji, predvsem pa neobremenjeno od politične agende. Skladno s prevla-

75 Citirano v: Payne, *A History of Fascism*, 443. Pri tem je treba opozoriti, da so nekateri marksistični intelektualci razvili tudi mnogo bolj kompleksne teorije o fašizmu. Antonio Gramsci (1891–1937) je opozoril na pomen dediščine *risorgimento* za kasnejši razvoj fašizma. Vodja italijanskih komunistov Palmiro Togliatti pa je opazil vlogo srednjih razredov, ki jih je mobilizirala izkušnja prve svetovne vojne. Več o tem gl. Gentile, *Fašizem: zgodovina in interpretacije*, 106.

76 Podrobno o Crocejevem zgodovinskega soočenju s fašističnim fenomenom gl. David Roberts, *Historicism and Fascism in Modern Italy* (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2007), predvsem 201–236.

77 Renzo De Felice, *Le interpretazioni del fascismo* (Bari: Laterza, 1970), 29.

dujočo antifašistično kulturno paradigmo, predstavljeno v prejšnjem poglavju, ki je novejšo zgodovino Italije razumela sledeč dihotomiji fašizem – antifašizem, antifašistični pristop ni bil prisoten zgolj na politično-svetovnonazorski ravni, temveč je bil sestavni del samega načina pisanja zgodovine. To je bilo še toliko lažje, ker je kljub siceršnjim razlikam za prej opisanim marksističnim ter liberalnim pristopom stalo podobno razumevanje zgodovinskega razvoja. Predstavni-ki obeh smeri so zgodovino namreč razumeli kot linearno napredujoč proces. Čeprav v omenjenih filozofskih smereh zgodovinski razvoj ženejo različne sile (v Marxovi misli je to dialektični materializem, v Crocejevi racionalni duh), pa je v obeh zgodovina razumljena linearno in progresivno. Fašizem je v obeh primerih predstavljal negacijo omenjenega procesa ter kot tak iracionalen upor proti zgodovini sami. Skladno s tem ga italijansko zgodovinopisje dolgo ni proučevalo na primerljivo z drugimi političnimi fenomeni, npr. liberalizmom ali socializmom.⁷⁸

Sklep

Kakšen je današnji konsenz glede De Felicejevega dela? Mnenja med strokovnjaki na tem področju so deloma še vedno deljena. Za številne Renzo De Felice predstavlja enega najpomembnejših (če ne celo najpomembnejšega) zgodovinarjev italijanskega fašizma. Njegov učenec Emilio Gentile, ki danes sodi med najpomembnejše strokovnjake za italijanski fašizem, tako npr. trdi, da je prav De Felice rešil italijansko historiografijo iz sta-

78 Podrobno o tem gl. Emilio Gentile, »Fascism in Italian Historiography: In Search of an Individual Historical Identity,« *Journal of Contemporary History* 21, št. 2 (1986): 180–181.

gnacije ideološkega konformizma, ki je omejeval zgodovinsko raziskovanje nasploh. De Felice naj bi direktno in indirektno prispeval k temu, da je razumevanje italijanske polpretekle zgodovine danes globlje, predvsem pa manj obremenjeno z ideološkimi plašnicami. Največji prispevek k temu so bile njegove obsežne študije, poleg tega pa je prav njegovo delo in reakcije, ki jih je izzvalo, prisililo italijanske zgodovinarje, da premislijo in revidirajo svoje dosedanje delo ter epistemološke predpostavke.⁷⁹ Podobno tudi Borden Painter ugotavlja, da je De Felice demitologiziral ter depolitiziral raziskovanje fašizma ter uspešno uveljavil zgodovinski pristop, ki veliko bolj kot na teoriji temelji na primarnih virih.⁸⁰

Po drugi strani pa De Felicejevo delo vse do danes vzbuja tudi kritične odzive, ki zadevajo različne vidike njegovih tez, predvsem na področju interpretacije fašistične zunanje politike v tridesetih letih.⁸¹ Na metodološkem področju pa se je De Felicejev model z leti večinoma uveljavil kot prevladujoč, kar je bilo povezano s siceršnjim vzponom postmodernizma v sodobnem zgodovinopisju.⁸² Razen njegovega epistemološkega

79 Gentile, »Renzo De Felice,« 143.

80 Painter, »Renzo De Felice and the Historiography,« 405.

81 Podrobno o tem gl. M. Knox, »The Fascist Regime, Its Foreign Policy and Its Wars: An 'Anti-Anti-Fascist' Orthodoxy?,« *Contemporary European History* 4, št. 3 (1995). Sporne točke biografije o Mussoliniju je mdr. podrobno obravnaval Dennis Mack Smith; gl. Dennis Mack Smith, »Mussolini: Reservations about Renzo De Felice's biography,« *Modern Italy* 5, št. 2 (2000); podobno kritično se s posameznimi trditvami v svoji Mussolinijevi biografiji sooča tudi avstralski zgodovinar Richard Bosworth, čigar študijo smo pred nekaj leti dobili tudi v slovenskem prevodu; gl. Richard J. B. Bosworth, *Mussolini* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016).

82 Kot primer drugačnega pogleda gl.: Richard J. B. Bosworth, »Explaining 'Auschwitz' after the End of History: The Case of Italy,« *History and Theory* 38, št. 1 (1999): 84–99.

pozitivizma so tako številni sodobni zgodovinarji prevzeli njegov pristop pri proučevanju italijanskega fašizma. Poleg tega je treba tudi omeniti, da so se ne glede na prisotnost kritičnih glasov in kontroverznost nekaterih njegovih trditev osnovne značilnosti kritičnih odzivov pomembno spremenile. Novejše kritike so namreč večinoma stvarne in ostajajo na ravni akademske kritike.

Nobenega dvoma ni, da so De Felicejeve ugotovitve o naravi fašističnega gibanja in režima v številnih potezah spremenile italijanski zgodovinski konsenz o fašističnem obdobju. Ne glede na sporne točke njegovega dela je danes nemogoče zanikati pomembnost De Felicejeva prispevka k historiografiji italijanskega fašizma; tudi največji strokovni kritiki mu priznavajo vsaj neprekosljivo poznavanje zgodovinskih virov. Iz njegove zgodovinske šole so izšli nekateri najpomembnejši sodobni italijanski zgodovinarji, kot npr. Emilio Gentile (1946–), Giovanni Sabbatucci (1944–), Giuseppe Parlato (1952–) idr. Številne njegove teze so danes predmet znanstvenih raziskav in/ali polemik. Renzo De Felice je postal klasik zgodovinopisja o fašizmu. To ne pomeni, da njegova dela predstavljajo današnji vrh zgodovinopisne znanosti o tej tematiki. Prav tako tudi ne, da ne vsebujejo trditev, ki so s sodobnega stališča že presežene. Kot klasike navadno označujemo tista dela oz. avtorje, ki jih vsak proučevalec neke tematike preprosto mora upoštevati pri svojem delu. Burckhardtova *Renesančna kultura v Italiji* je tako npr. v številnih pogledih zastarelo zgodovinopisno delo,⁸³ ki pa še vedno sproža nove polemike, odpira sveža raziskovalna vprašanja ipd. V kontekstu historiografije italijanskega fašizma lahko danes podobno trdimo za dela Renza De Feliceja.

83 Več o tem: Peter Burke, *Evropska renesansa: središča in obrobja* (Ljubljana: *cf, 2004).

Renzo De Felice
and His Understanding
of Italian Fascism

Summary

The paper is the first presentation of the work of the Italian historian Renzo De Felice in Slovenia. De Felice's historiographical work encompasses research in numerous thematic areas. He established himself internationally with his studies of Italian fascism, which in the 1970s marked a turning point in the consensus in Italian historiography up to that time. The reception of his writings was therefore highly controversial, the polemics culminating in 1975 with the publication of his book titled *Intervista sul fascismo*. The book is designed as an interview in book form in which De Felice lays out his views on the character of the fascist regime. He advocated a historicist and positivist historiographical approach, which would supposedly help to depoliticize the research of Italian recent history. His claims regarding the revolutionary character of the fascist regime, the genealogical connection of the fascist ideology with the legacy of the Enlightenment and the French Revolution, and of the large degree of consensus enjoyed by the regime among the Italians, were also controversial. In the weeks following the publication of the book, many critical reactions as well as harsh judgements emerged, especially from Marxist historians. These reactions and judgements partly crossed the line of academic debate.

The second part of the paper presents an interpretation of the reception of De Felice's work within Italy. The reception was primarily based on the specific socio-cultural situation in the post-war Italy: on the one hand, it was marked by the absence of a comprehensive legal confrontation with the fascist past, and, on the other hand, by the great influence of the Communist Party and the Marxist-oriented intellectuals in the cultural sphere. Both contributed to a black-and-white, simplistic view of the past, marked by historical myths and simplifications. The common philosophical basis of both the Marxist and liberal historiographies, which conceived of history as a linear progressive process, also contributed to this, with fascism representing a negation of history. In line with the rise of the neo-historically inclined postmodernism in historiography, which marked the following decades, the positive reception of De Felice's work expanded. Although many of his claims are currently not generally accepted or remain controversial, De Felice has established himself as a classic of research into Italian fascism.

*Predstavitev
zgodovinskih
virov*

Neža Strajnar¹

Predstavitev zapuščine
prof. dr. Sergija Vilfana (1919–1996),
ki jo hrani Biblioteka Slovenske
akademije znanosti in umetnosti

Zapuščina arhivista in pravnega zgodovinarja prof. dr. Sergija Vilfana, ki jo hrani Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, je zelo obširna in shranjena v 103 arhivskih škatlah in 1314 popisnih oz. arhivskih enotah. Vzrok tako obsežne zapuščine je Vilfanova večdesetletna izjemna delovna aktivnost in njegovo izredno široko zanimanje. Iz nje je razviden Vilfanov pečat, ki ga je zapustil na področju pravne, socialne in ekonomske zgodovine, historične metrologije, arhivistike in etnologije. Zapuščina je pomemben vir za vse, ki želijo dobiti podatke o njegovem načinu razmišljanja in delovnega ustvarjenja ter o njegovih bogatih stikih z ljudmi in institucijami. Vsebuje pa tudi podatke z njegovega raziskovalnega področja in nekatera njegova še neobjavljena besedila.

Sergij Vilfan se je rodil 5. aprila 1919 v Trstu v družini mornariškega častnika, v mladih letih se je z družino večkrat selil zaradi očetove službe (šolal se je v Bratislavi, na Dunaju in v Dubrovniku). Maturiral je leta 1937 v Ljubljani, v letu 1941 je zaključil študij prava na Pravni fakulteti v Ljubljani, kjer je naslednje leto tudi doktoriral. Med vojno je kot odvetniški

1 Neža Strajnar, strokovna sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana, neza.strajnar@scnr.si.

pripravnik opravil sodno prakso na okrajnem in okrožnem sodišču v Ljubljani. Od junija do novembra 1942 je bil interniran v taborišče Gonars. V obdobju 1945–1950 je bil pravni referent v Grosupljem, med letoma 1950 in 1972 pa je vodil Mestni arhiv v Ljubljani. Od leta 1970 do leta 1989 je bil redni profesor za pravno zgodovino na Pravni fakulteti v Ljubljani. Od leta 1978 je bil izredni, od leta 1983 pa redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Za svoje delo je prejel številne nagrade in priznanja (npr. Kidričevo nagrado v letu 1962). Umrl je 16. marca 1996.² Nekaj let po njegovi smrti je Založba ZRC SAZU izdala odličen zbornik z naslovom *Vilfanov zbornik. Pravo, zgodovina, narod, Recht, Geschichte, Nation*, v katerem je njegovo življenje in delo celovito predstavljeno.

Vilfan je bil izredno natančen in organiziran raziskovalec in znanstvenik. Gradivo, ki si ga je pridobil in ustvaril pri svojem raziskovalnem in strokovnem delu, je sistematično urejal in shranjeval v raznih mapah in škatlah, na katere je zapisoval njihovo vsebino. Urejal je po vsebinskih sklopih in ne po času nastanka. Pred predajo Biblioteki SAZU gradivo ni bilo popisano. Pri popisu in ureditvi Vilfanove zapuščine smo sodelovali sodelavci Študijskega centra za narodno spravo. Naš namen je bil pripraviti gradivo za znanstveno uporabo. Držali in ohranili smo Vilfanovo razporeditev. Pri popisu smo uporabljali strokovne izraze, ki so bili v uporabi v času nastanka gradiva. Vilfanova zapuščina je razdeljena na več enot, tako kot si jih je sam zamislil: arhivistične zadeve, zgodovinske zadeve (mere, cene, zgodovina mest, agrarne panoge), pravotvornost, dosjeji po ustanovah, European Science Foundation, Comm Villes, elaborati in mnenja, objavljeni rokopisi, neobjavljeni rokopisi,

2 Povzeto po: Peter Štih, *Sergij Vilfan*, pridobljeno 15. 4. 2021, <https://www.sazu.si/clani/sergij-vilfan>; Miloš Rybář, *Vilfan, Sergij (1919–1996)*, pridobljeno 10. 10. 2021, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi788779/>.

material za referate, znanstvene razprave ter korespondenca. Na nekaterih mestih je sicer opaziti, da se je določeno gradivo z leti premešalo (tako na primer najdemo med znanstvenimi razpravami tudi neobjavljene rokopise, med objavljenimi rokopisi korespondenco, med zgodovinskimi zadevami arhivistiko), predvsem pa je težavno, da je med objavljenimi rokopisi in znanstvenimi razpravami gradivo zelo različnih vsebin. Zaradi obsežnosti gradiva smo se držali načela prvotne ureditve. Izložili smo le del gradiva, ki se je nanašalo na zapisnike sestankov/sej Slovenske akademije znanosti in umetnosti, in gradivo, ki se je podvajalo.

Zaradi Vilfanovega odličnega poznavanja številnih tujih jezikov in njegovega delovanja v mednarodnih krogih je veliko gradiva v tujih jezikih (v nemščini, francoščini, italijanščini, angleščini, srbohrvaščini, ruščini). Kot je zapisal prof. dr. Peter Štih, je bil Sergij Vilfan »zaradi svojih znanstvenih rezultatov, kot tudi zaradi svoje elokventnosti, mednarodno najbolj uveljavljen slovenski (pravni) zgodovinar, s številnimi objavami v tujini«. ³ Prof. dr. Vasilij Melik pa je izpostavil, da bi »težko našli koga, ki bi ugledneje predstavljal slovensko zgodovinsko znanost v zunanjem svetu in mednarodni zgodovinski organizaciji«. ⁴ To potrjuje tudi njegova zapuščina.

Iz prvega sklopa, t. i. arhivističnih (arhivskih) zadev, ki obsega enajst arhivskih škatel, spoznamo Vilfanov delež pri razvoju arhivov in arhivistike v Sloveniji in nekdanji Jugoslaviji. Vilfan je bil leta 1950 imenovan za ravnatelja Mestnega arhiva ljubljanskega in je na tem mestu ostal dobrih enaindvajset let. Zaradi takratne nerazvitosti arhivske stroke je bil Vilfan »prisiljen orati ledino«. ⁵ Iz zbranega gradiva je razvidna njegova

3 Peter Štih, *Sergij Vilfan*, pridobljeno 15. 4. 2021, <https://www.sazu.si/clani/sergij-vilfan>.

4 Ibid.

5 Jože Žontar, »Pomen dela dr. Sergija Vilfana za razvoj arhivov in arhivi-

vpetost tako v tehnične podrobnosti urejanja arhivov (kot so npr. urejanje prostorov za arhiv, skrb za zavarovanje arhivskega gradiva, organizacija dela v arhivu) kot tudi v strokovna oz. teoretska vprašanja arhivske stroke (razvoj arhivistike kot znanstvene discipline, razvoj arhivske metodologije, znanstvena dejavnost arhivov). Zapuščina obsega poročila, izpiske, gradivo, referate iz mnogih mednarodnih arhivskih konferenc, okroglih miz in srečanj, ki se jih je Vilfan aktivno udeležil in na katerih je poglobljaj svoje znanje ter ga nato pri svojem vsakdanjem delu v praksi uporabljal, pa tudi dokumente, ki so nastali med rednim delom in njegovim udejstvovanjem npr. v arhivskem društvu (izdelava raznih elaboratov, pravilnikov, obrazcev, navodil, priprava zakonskih osnutkov o arhivskih zadevah). Iz gradiva je tudi razvidno, s kakšnimi težavami se je srečeval pri opravljanju temeljnih nalog arhiva.

V drugem sklopu, imenovanem »Zgodovinske zadeve« (arhivske škatle št. 12–26), je gradivo s področja historične metrologije, gospodarske zgodovine ter zgodovine mest. V njem so razni zapisniki, izpiski, predavanja, prispevki, rokopisi, ocene, kopije dokumentov, kronološki pregledi in tabelarični prikazi.

Sledita škatli št. 27 in 28, ki prinašata zaokroženo vsebino s področja pravotvornosti. Vilfan se je pri svojih raziskavah že zelo zgodaj srečal tudi z vprašanjem etničnega izvora prava pri Slovencih in ustvaril na to temo veliko gradiva. Zadnja leta pred smrtjo je tej tematiki posvetil večjo pozornost, po njegovi smrti pa je leta 1996 pri Cankarjevi založbi izšla knjiga *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*.

Četrty sklop gradiva je Vilfan poimenoval *Dosjeji po ustanovah* (arhivske škatle od št. 29 do 31), v njem lahko spoznamo, s katerimi institucijami je sodeloval in na katerih projektih je pustil svoj pečat. S posebnima škatlama ESF (št. 32 in 33)

je izpostavil sodelovanje s fundacijo European science foundation. Arhivska škatla 34 pa je poimenovana Comm Villes 1981–, vsebuje pa gradivo, ki si ga je Vilfan ustvaril v letih od 1981 do 1991 kot član oz. predsednik Mednarodne komisije za zgodovino mest (*Commission internationale pour l'histoire des villes*). Ohranjeni so dopisi, osnutki, programi sestankov ter delovni načrti komisije na področju zgodovine mest in priprave zgodovinskih atlasov.

V arhivskih škatlah od št. 35 do 38 so elaborati, mnenja ter utemeljitve, od 39 do 42 pa objavljeni rokopisi. Arhivska škatla št. 43 je poimenovana »Neobjavljeni rokopisi«, v njej so članki, razprave ali prevodi, ki niso bili namenjeni za objavo ali niso izšli, v 44. škatli pa sta gradivo za referate ter korespondenca Mednarodne komisije za zgodovino mest. V arhivskih škatlah od št. 45 do 59 so objavljeni rokopisi, od št. 60 do 100 pa znanstvene razprave. Iz tega gradiva je razvidno, da je predaval na različnih univerzah tako doma kot v tujini (npr. v Freiburgu, Gradcu, na Dunaju itd.), udeležil se je številnih zgodovinskih in arhivskih mednarodnih kongresov in posvetovanj, prispeval je številne članke oz. gesla za Enciklopedijo Jugoslavije in za Enciklopedijo Slovenije. Časovni razpon Vilfanovega zanimanja je zelo širok, saj obsega obdobje od srednjega veka do leta 1940. Sposoben je bil velikih primerjav in sintez. Prav tako pa se je posvetil posameznikom, ki so se nanj obračali z raznimi strokovnimi vprašanji.

V škatli št. 100 so fotografije, razglednice, album, izpiski, gradivo, zapisi, listine, zemljevid ter viri s terenskega dela v Socerbu. V zadnjih arhivskih škatlah pa je še korespondenca, ki je razporejena po abecednem vrstnem redu.

Kot je zapisal dr. Stane Granda ob njegovi smrti, je bil Vilfan »primer človeka, ki je s svojim znanjem in delom uspel, čeprav

mu čas ni bil naklonjen«. ⁶ Za njim je poleg fascinantne bibliografije ostala tudi zanimiva zapuščina, ki bo nedvomno bogat vir raziskovalcem tudi v prihodnje.

6 Stane Granda, »In memoriam Sergij Vilfan (1919–1996),« *Kronika* 44 (1996): 86–88.

R e c e n z i j e

*Tanja Jakomin Kocjančič, Časopisje
na Primorskem v letih 1941–1945 in
njegova propagandna funkcija, Inštitut
za novejšo zgodovino, Ljubljana 2021,
343 strani*

Pri založbi Inštituta za novejšo zgodovino je v začetku leta 2021 izšla monografija z naslovom *Časopisje na Primorskem v letih 1941–1945 in njegova propagandna funkcija*. Enainštirideseta knjiga v zbirki Razpoznavanja/Recognitiones prinaša analizo časopisja, ki je izhajalo na Primorskem v času druge svetovne vojne. Avtorica dr. Tanja Jakomin Kocjančič se ni lotila le vsebine in načina poročanja medvojnega tiska na Primorskem, ampak zlasti njegove propagandne vloge. Delo je nastalo na osnovi avtoričine doktorske disertacije, ki jo je leta 2018 zagovarjala na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem.

V monografiji je avtorica uspešno prikazala mobilizacijske moči časopisja, od partizanskega tiska in tiska primorskega domobranstva do fašističnega in nacističnega tiska. Slovensko zgodovinopisje je tej tematiki do sedaj posvetilo manj pozornosti. Pomen primorskega tiska v času druge svetovne vojne je bil namreč le parcialno raziskan, slabše sta bila predstavljena zlasti tisk primorskega domobranstva in tisk nemškega oku-

patorja. Monografija Jakomin Kocjančičeve je prvo delo, ki sistematično predstavi primorsko časopisje vseh v vojno vpletenih strani, poseben pomen dela pa je zlasti v komparativni primerjavi vseh tiskov. Avtorica je pri tem analizirala in predstavila idejne ter politične usmeritve posameznih časopisov, njihove diskurzivne prakse, poročanje o aktualnih vojaških in političnih dogodkih, reprezentacijo nasprotnika v ideološkem in političnem kontekstu ter najpogostejše teme v časopisnih besedilih.

Jedro monografije je razdeljeno na dva dela. V prvem avtorica bralca seznanja z različnimi časopisi, ki so v obravnavanem obdobju izhajali na Primorskem. Najprej prikaže partizanski tisk, izpostavi njegov pomen za narodnoosvobodilno gibanje in podrobneje predstavi *Partizanski dnevnik* kot najpomembnejši časopis partizanskega gibanja na Primorskem. Mnoga od preostalih glasil so zaradi številčnosti in nerednosti izhajanja žal ostala le na kratko opisana. V drugem podpoglavju se avtorica loti domobranskega tiska. Uvodoma na kratko predstavi delovanje Slovenskega narodnega varnostnega zbora na Primorskem, nato pa še njegova osrednja glasila, zlasti *Goriški list*. Tretje podpoglavje je posvečeno fašističnemu tisku, za katerega ugotavlja, da je kot del propagandnega stroja skrbel za povečevanje režimskih uspehov. Poudarek je na tisku, ki je izhajal v Trstu in ga avtorica razdeli na tri ločena obdobja – prvo od izbruha vojne do Mussolinijevega padca, drugo do kapitulacije Italije in tretje do osvoboditve Trsta. Podrobneje predstavi dnevnik *Il Piccolo* in njegovo poročanje. Zadnje podpoglavje prvega dela je posvečeno nemškemu okupatorskemu časopisju. Avtorica ob tem identificira značilnosti nacističnega nadzora nad mediji kot enega ključnih načinov za obvladovanje družbe. V ta namen je bil kmalu po vzpostavitvi Operacijske cone Jadransko primorje ustanovljen poseben oddelek za tisk, propagando in kulturo pri Vrhovnem komisariatu, v katerega

sta se kmalu začela vključevati tudi poveljstvo SS in policije. Avtorica predstavi in izpostavi zlasti osrednji dnevnik nemškega okupatorja, *Deutsche Adria Zeitung*, njegovo uredniško politiko in tematike, ki jih je razširjal.

Drugi del monografije je posvečen primerjalni analizi najpogostejših tem, ki so se pojavljale v časopisju. Kot ugotavlja Jakomin Kocjančičeva, je tisk vseh taborov primarno služil politični propagandi, zato kot osrednji propagandni nalogi tiska na Primorskem izpostavi ideološko indoktriniranje in politično mobilizacijo. Poleg političnih pa so razvidni tudi vojaški in ekonomski interesi v vojno vpletenih strani, tu imamo v mislih zlasti njihove poglede na aktualno in bodočo geopolitično podobo Primorske. Prav tako je zanimiva obravnava drugih tematik, ki se pojavljajo v časopisju. Od slednjih je avtorica dobro osvetlila lik in vlogo ženske v tisku ter posledično v propagandi. Medtem ko partizanski tisk vzpostavi lika junaške ženske in partizanske matere, domobranski tisk poudarja tradicionalno vlogo žensk in sveto materinstvo. A prav tako je imela ženska, kot ugotavlja avtorica, svojo propagandno vlogo tudi v fašističnem in nacističnem tisku.

Za marsikaterega bralca bo zagotovo zanimiva primerjava partizanskih in domobranskih prijemov za pridobivanje naklonjenosti primorskih Slovencev. V partizanskem tisku si je vodilno ideološko vlogo prilastila komunistična partija, ki je spretno uporabljala tisk za razširjanje svojih ideoloških usmeritev. Partizanski tisk je poleg tega ostro obsojal fašizem in kolaboracijo. Pri domobranskem tisku avtorica osrednje gibalo vidi v protipartizanski propagandi, tisk je svoja gesla gradil na ogroženosti vere in slovenskega naroda, poleg izrazitega antikomunizma pa je prisoten tudi antiboljševizem. Reprerentacije nasprotnikov, ki so bile lahko izrazito negativne, slabšalne ali posmehljive, so bile pri obeh tiskih ključne za mobilizacijo privržencev in odvrčanje od nasprotnih taborov.

V domobranskem tisku je poleg tega viden izrazit antisemitizem pri reprezentaciji Judov. Ena od avtoričinih ugotovitev je tudi nenaklonjenost in nezaupljivost do sredincev tako s strani partizanskega kot domobranskega tiska. Sestavni del propagande obeh taborov so bili še risbe in karikature ter partizansko oziroma domobransko pesništvo. Oba tabora sta se prav tako pogosto sklicevala na klasike slovenske književnosti, pri čemer vidimo boj med obema za monopol nad slovensko kulturo.

Izpostavljanje antikomunizma, antiboljševizma in antisemitizma po drugi strani domobranski tisk postavi ob bok fašističnemu in nacističnemu tisku. Tudi slavljenje zmag nemške vojske in napovedovanje poraza zaveznikov nakazuje njegovo naklonjenost nemškemu okupatorju, medtem ko je nemški tisk je pri reprezentaciji partizanov in Osvobodilne fronte uporabljal tudi domobranska stališča. Sicer pa je bil italijanski fašistični tisk poleg omenjenih ideoloških smernic še izrazito nacionalističen, povečeval je vlogo Italije in Mussolinija. Glavne propagandne smernice nacističnega tiska pa so bile oživljanje habsburške preteklosti, poudarjanje neučinkovitosti italijanske uprave ter samozaščita prebivalcev pred boljševizmom.

V sklepu avtorica aktualizira obravnavano tematiko s pogledom na obstoječa ideološka razhajanja, ki jih poveže s propagandnimi prijemi medvojnega tiska. Iskanje resnic(e) o vseh razsežnostih druge svetovne vojne, ki je bila za Slovence ena najhujših preizkušenj sploh, od raziskovalca zahteva veliko rahločutnosti in odprtosti, saj je to še vedno tema, ki buri duhove. Avtorica je uspešno predstavila enega od pogledov na vojno dogajanje na Primorskem, kar ji je omogočila ravno primerjava vseh vpletenih strani. Monografija, ki bralcem približuje poročanje medvojnega tiska in s tem tudi problematiko življenjskega prostora primorskih Slovencev, je napisana večplastno in objektivno, je sistematična in tekoče pisana. Metodološko in problemsko je dobro zasnovana, s

problematiko se ukvarja celostno in upošteva različne vire. Kot taka je monografija pomemben prispevek k poznavanju obravnavanega časa in prostora ter razumevanju propagandne funkcije medvojnega tiska, pri čemer zapolnjuje pomembne vsebinske praznine. Delo bo zagotovo zanimivo branje ne samo za zgodovinarje in poznavalce druge svetovne vojne, temveč za vse, ki jih zanima globlje razumevanje tega turbulentnega časa.

Jelka Piškurić

*Martin Previšić, Zgodovina
Golega otoka, Mladinska knjiga,
Ljubljana 2021, 624 strani*

Martin Previšić je docent na Katedri za hrvaško zgodovino Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu. Raziskovalno se ukvarja z zgodovino socialistične Jugoslavije in Hrvaške od leta 1945 ter z zgodovino komunizma. V monografiji *Zgodovina Golega otoka*, prevod v slovenščino podpisuje Andrej E. Skubic, avtor na več kot 600 straneh podrobno, analitično in z različnih zornih kotov prikaže dogajanje na kvarnerskem otoku med letoma 1949 in 1956. Takrat so bili v tamkajšnjem koncentracijskem taborišču internirani politični zaporniki, t. i. ibejevci ali informirojevci, torej tisti, ki so ali naj bi podpirali resolucijo Informbiroja iz junija 1948, ki je bila podlaga za izključitev Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) iz omenjene organizacije.

Študija je nastajala več kot deset let; dogajanje na Golem otoku je bilo tema avtorjeve doktorske disertacije (2014). Kot pove sam, je raziskovanje več desetletij zamolčane zgodbe spodbudilo srečanje z nekaj taboriščniki na odprtju razstave o Golem otoku julija 2009 Zagrebu. Avtor je opravil številne pogovore s preživelimi taboriščniki, tako tistimi, ki so bili zaprti na Golem otoku, kot tistimi iz drugih taborišč in zaporov, kamor so internirali informbirojevece (Stara Gradiška, Bileća).

Intervjuval je 25 oseb različnih narodnosti, tudi Slovenca Radovana Hrasta in Mihaela Cenca ter visokega funkcionarja Uprave državne varnosti (Udbe) Jova Kapičiča. Avtor ob tem poudari, da številni preživeli niso želeli govoriti o golotoški izkušnji, bodisi zaradi strahu in travm bodisi zaradi nezaupanja, sramu, razočaranja ali pozabe. Njihove izpovedi nedvomno predstavljajo izjemen prispevek k celovitosti prikaza dogajanja na Golem otoku. Poleg pričevanj je avtor zbral in analiziral obsežno arhivsko in dokumentarno gradivo ter literaturo.

Previšič najprej pritegne pozornost bralca z izvirnimi naslovi sedemnajstih poglavij, npr. »Udbin kazačok ali Preiskava aretiranih ibejevcev«, »Z vlakom v neznano (Vojna pošta št. 3234) ali Prevoz ibejevcev na Goli otok«, »Svoboda, obkrožena z morjem ali Ustanovitev taborišča na Golem otoku«, »Jadranski Bolšoj teater ali Kulturne vsebine na Golem otoku«, »Kovčkarji se vračajo domov ali Petrova rupa«, če omenimo zgolj nekatere. Nato s prepričljivo močjo pripovedovanja, pozornostjo do pričevalcev ter doslednim znanstvenim pristopom natančno in poglobljeno predstavi za današnji čas nepojmljivo in strašljivo golotoško obdobje. Sistematično obravnava tako različne vidike delovanja samega taborišča kot položaj taboriščnikov ali »bande«, kakor so jih tudi imenovali.

Najprej predstavi delovanje KPJ pred in med vojno, stalinizacijo Jugoslavije, ozadje spora Tito–Stalin in resolucijo Informbiroja leta 1948. Opiše, kako so potekale aretacije informbirojevcev, preiskovalni postopek in metode, ki jih je uporabljala Udbe. Po končanem preiskovalnem postopku je bila lahko (domnevnim) informbirojevcem izrečena administrativna kazen družbenokoristnega dela ali pa so bili obsojeni pred sodišči na zaporne kazni. Kaznovani z družbenokoristnim delom so bili prepeljani tudi na Goli otok, kjer so morali najprej skozi »špalir«. Taboriščniki so delali v proizvodnih obratih, bili deležni trde in neizprosne politične prevzgoje. Vsakodnevno

so spremljali umirajoče sotrpine, ki se jim je življenje izteklo zaradi bolezni, epidemij griže in pegastega tifusa, neznosnih razmer ali vsesplošnega pomanjkanja ter nasilja. V posebnem poglavju opiše t. i. Petrovo rupo, za internirance najhujši del taborišča, ki je bil namenjen osamitvi »najbolj trdovratnih« informbirojevcev, uglednih in »starih« komunistov, ki so bili zaradi prepričljivih argumentov in stališč nevarni in jih je bilo treba zlomiti. Svoja razmišljanja avtor predstavi v zadnjem poglavju s pomenljivim naslovom »Se z Golega vidi Moskva?«.

Udba je pripeljala prve zapornike na Goli otok spomladi 1949, in sicer iz kaznilnice v Lepoglavi. Njihova naloga je bila po navodilih Udbe zgraditi prve objekte na otoku; avtor kronološko predstavi postavitev posameznih objektov, kot tudi, čemu so bili namenjeni. Prve barake so zgradili na območju majhnega zalivčka (danes ni več ohranjeno); okoli njih je bila bodeča žica s stražarskimi stolpi. Dve ali tri leta kasneje so taborišče preselili v zaliv na južno stran otoka. Nekaj časa je ločeno in vzhodno od tega taborišča obstajalo tudi posebno taborišče za ženske. Za gradnjo in ustroj taborišča je bil pristojen general in narodni heroj Jovo Kapičić, ki je bil desna roka šefa zvezne Udbe Aleksandra Rankovića. Prvi informirojevci so prispeli na Goli otok 7. julija 1949, seveda v spremstvu Udbe. Ko je ta konec julija na otok pripeljala skupino internirancev iz Bosne, se je nasilje nad taboriščniki izrazito povečalo. Avtor je na podlagi arhivskih dokumentov ugotovil, da naj bi t. i. Bosance obvladovali udbovski vrinjenci. Žalivke, neprestani pozivi k »revidiranju« stališč, vzklikanje parol Titu in partiji, t. i. bojkot in seveda fizično nasilje, kjer je imel posebno mesto »špalir«, s katerim so sprejeli novince na Golem otoku, so postali stalnica v vsakdanu Golootočanov. Posebej kruto so ravnali s t. i. dvomotorci oziroma povratniki, tj. s tistimi, ki so jih z Golega otoka izpustili, a so jih ponovno aretirali in prepeljali na otok.

Dogajanje na Golem otoku predstavlja eno najtemnejših in najstrašnejših poglavij v zgodovini komunistične Jugoslavije (in Slovenije). Predvsem zato, ker je KPJ z Josipom Brozom Titom na čelu s pomočjo Udbe po vzoru nacističnih koncentracijskih taborišč in Stalinovih gulagov obračunala s svojimi zvestimi in predanimi pred-, med- in povojnimi sopotniki. S tistimi, ki niso razumeli ozadja spora Tito–Stalin in so (naj bi) s tem, ko so podprli resolucijo Informbiroja, zašli s poti Tita in tovarišev. Goli otok je tako med letoma 1949 in 1956 zaznamoval življenja okoli 13.000 zapornikov – informbirojevcev. Kot navaja Pervišič, se je za resolucijo Informbiroja med drugimi izreklo 9 udeležencev oktobrske revolucije, 25 borcev španske državljanske vojne, 233 predvojnih članov KPJ, 8 članov centralnega komiteja KPJ, 6 zveznih ministrov, 23 poslancev zvezne ljudske skupščine, 25 republiških poslancev, 6 generalov, 170 višjih častnikov Jugoslovanske armade, 266 častnikov Udbe, 170 sodnikov, 1307 nosilcev partizanske spomenice 1941, 587 vojnih invalidov (str. 427).

Previšičeva *Zgodovina Golega otoka* je celovit in večplasten prikaz dogajanja v taborišču in usode taboriščnikov, ki so postali žrtve lastne države in partije. Podprta z arhivskim in dokumentarnim gradivom ter s pričevanji predstavlja pretresljivo, nepristransko in verodostojno interpretacijo travmatične jugoslovanske in s tem tudi slovenske komunistične preteklosti in zgodovine: nasilja nad lastnimi ljudmi.

Mateja Čoh Kladnik

Marianna Oravcová, Akcija B,
Ústav pamäti národa, Bratislava 2020,
304 strani

V letu 2020 je slovaška institucija Ústav pamäti národa, ki se sistematično in že več let zelo uspešno ukvarja s totalitarnimi režimi na Slovaškem v obdobju od leta 1939 do 1989, izdala 300 strani obsegajočo knjigo dr. Marianne Oravcove z naslovom »Akcija B«. Gre za avtorico, rojeno leta 1950, ki je študirala filozofijo in angleški jezik na fakulteti v Bratislavi, doktorirala pa na Masarykovi univerzi v Brnu. V času žametne revolucije, ki je odplavila nedemokratski komunistični sistem, se je Oravcova začela tudi politično udejstvovati. Med letoma 1990 in 1993 je bila članica slovaškega helsinškega odbora. V okviru tega je v sodelovanju z *International Helsinki Federation* med drugim dala pobudo za ustanovitev institucije ombudsmana oz. varuha človekovih pravic ter si prizadevala za rehabilitacijo v komunizmu preganjanih oseb, še zlasti tistih, ki so bili v tistem času nasilno preseljeni. Nato je več let delala tudi v diplomaciji, saj je bila med drugim tudi veleposlanica Republike Slovaške v Berlinu in Ljubljani. In prav vpetost v mednarodno sodelovanje je avtorici omogočila, da se je lahko podrobneje seznanila s posledicami komunističnega totalitarizma tudi drugod po vhodni Evropi in ji odprlo možnosti za primerjavo s situacijo na Slovaškem, kar se kaže tudi pri njenem znanstvenem delu.

Knjiga »Akcija B« (kratica »B« pomeni po slovaško »byty« – stanovanje), ki bi ji lahko dali tudi (pod)naslov »Izgoni prebivalstva iz kraja bivanja po slovaško«, obravnava torej temo iz prvega obdobja komunistične represije, ko si je režim skušal na vse načine podrediti družbo in pri tem ni izbiral sredstev. Po komunističnem puču oz. prevzemu oblasti 25. februarja 1948 si je namreč Komunistična partija Čehoslovaške tako v češkem kot slovaškem delu države skušala podrediti vso družbo in streti vsak odpor proti političnemu sistemu, ki so ga po sovjetskem vzoru vzpostavljali v državi. Ena bolj obsežnih in odmevnih akcij je bila akcija ustrahovanja s preselitvijo (deportacijo) prebivalcev večjih mest z namenom streti vsak odpor proti uvajanju sistema po sovjetskem vzoru. Na Slovaškem je bila najbolj odmevna t. i. »Akcija B«, ki se je po navodilih vodstva Komunistične partije Slovaške odvijala v letih 1952/53 in v kateri so bogatejše in bolj izobražene, politično aktivne, samozaposlene, pa tudi samske ljudi in vse tiste, ki so jih po arbitrarno napravljenih spiskih tajne policije imeli za razredne sovražnike ter s tem za nezmožne vklopiti se v socialistični družbeni red, prisilno selili oz. deportirali iz mest na podeželje. Največkrat so potem tam kot del »prevzgojnega sistema« opravljali fizična dela v kmetijski proizvodnji. Ta akcija je samo v Bratislavi prizadela okrog 700 družin, na celotnem Slovaškem pa okrog 1500. Akcija se je odvijala tako, da so se po nalogu sodelavcev tajne policije izbrane družine morale preko noči izseliti iz svojih stanovanj v mestu v bodisi individualna ali skupinska bivališča na podeželju in so jih prisilili v kmečko delo. Njihova stanovanja v mestu pa so največkrat zasedli komunistični funkcionarji in režimu naklonjeni prebivalci.

Poleg obsežne domače in tuje literature s tega področja je avtorica uporabila tudi ohranjene arhivske vire. Tako je natančno proučila več arhivskih fondov ministrstva za notranje zadeve slovaške socialistične republike, mestnih represivnih

organov (iz Bratislave, Košic, Nitre) kot tudi arhiv ministrstva za notranje zadeve Čehoslovaške v Pragi ter nekatere zasebne arhive.

Knjiga je razdeljena na pet poglavij. Prvo poglavje kot uvod v kasnejšo represijo prikaže obdobje prehoda iz »ljudske demokracije« v »diktaturo proletariata«. Prikaz dogajanja ni omejen zgolj na Čehoslovaško, ampak zajema pregled nasilja in preganjanja političnih nasprotnikov po državah sovjetskega bloka v obdobju takoj po drugi svetovni vojni, pri čemer posebej izpostavi Poljsko, Madžarsko, Romunijo in Jugoslavijo, v tej zvezi še zlasti Slovenijo. Pri prikazu stanja v Sloveniji je avtorica med drugim upoštevala tudi izdane publikacije in monografije dveh immanentnih slovenskih zgodovinarjev, ki se že več let ukvarjata s podobno problematiko, dr. Tamare Griesser Pečar (Razdvojeni narod) in dr. Milka Mikole (Rdeče nasilje, Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji, Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji). Avtorica je mnenja, da je t. i. »akcija reševanja stanovanjske situacije«, kot so takrat slovaške komunistične oblasti uradno imenovalе nasilne preselitve oz. izgone prebivalstva v določen kraj bivanja, bila uporabljena kot sredstvo razrednega boja proti »razrednemu sovražniku« in ima podobne vzore tudi v drugih takratnih komunističnih državah vzhodne Evrope.

Drugo poglavje obravnava uzakonitev neprava in represije kot podlago za delovanje komunističnega represivnega aparata. Prikaže, kako je komunistična stranka na Slovaškem preko medijev, šolskega sistema, družbenih organizacij in administracije oblikovala »novega človeka«. Pri tem je odigralo pomembno vlogo tudi prikrajanje volitev in zakonodaje raznih oblastnih organov po željah vladajoče komunistične partije. Prav tako so v letu 1948 začeli spreminjati vso preostalo zakonodajo po meri in za potrebe komunističnega sistema.

Tretje poglavje se ukvarja s protipravnim zatiranjem in čistkami politično neprimernih oseb s pomembnih političnih položajev v državi in družbi. Prvi val tega procesa (komunistični »Gleichschaltung«) so komunisti na Slovaškem izvajali že od marca 1948 in zaključili nekako do jeseni tega leta. Sredi leta 1949 pa so se na pobudo poverjenika za notranje zadeve Daniela Okálíja (znanega po organiziranju t. i. »Akcije K«, s katero so v noči s 13. na 14. april 1950 internirali 1180 redovnikov v 76 slovaških samostanih, kasneje pa je tudi sam postal žrtev staliniističnih čistk, saj je bil leta 1951 aretiran in leta 1954 na t. i. »Procesu proti zarotniški skupini slovaških buržoaznih nacionalistov«, skupaj s kasnejšim vodjo čehoslovaške KP Gustavom Husakom, soobtožen in obsojen na več let zapora) začeli pripravljati za bolj korenito čistko v samem mestu Bratislavi. To lahko štejemo za predpripravo tri leta kasneje izvedene »Akcije B«. Po drugi strani pa so na ministrstvu za notranje zadeve v Pragi že avgusta 1949 zadeve začeli pripraviti na t. i. »Akcijo T-43« – čistko v čeških mestih. Ta se je izvedla jeseni 1949 ter trajala še v leto 1950, zajela pa je zlasti večja mesta na Češkem in Moravskem (Brno, Jihlava, Češke Budejovice, Plzen, Karlovy Vary). Šlo je za preganjanje oz. preseljevanje s kraja bivanja vseh nasprotnikov komunističnega režima, ki se mu niso želeli ukloniti. Na Slovaškem ta akcija ni naletela na odmev in so jo tam šteli za nekakšen uvod v »slovaško« »Akcijo B« dve leti kasneje.

V četrtem poglavju, ki predstavlja glavnilno študije, se avtorica zelo podrobno posveti pripravam in nato izvedbi »Akcije B«. Neposredni uvod v akcijo, ki je trajala od zgodnjega poletja 1952 do jeseni 1953, je predstavljala aretacija funkcionarjev nekomunističnih političnih strank v začetku leta 1952. Poleg same slovaške prestolnice Bratislave je akcija dobila odmev v podobnih akcijah še v drugih večjih slovaških mestih, kot npr. v Košicah, Nitri, Žilini, Banski Bystrici ter v dveh manjših mestih Martinu in Komarnem. Zanimivo je, da ta akcija ni

zajela območja Češke in Moravske, ampak se je odvijala zgolj na Slovaškem. Avtorica v knjigi predstavi in objavlja tudi nekatere pomembne arhivske dokumente iz priprav na akcijo, organizacijsko strukturo varnostne službe, ki je to izvedla, ter objavlja tudi fotografije nosilcev represije, ki so bili odgovorni za izvedbo te akcije. Akcijo so izvajali v več etapah; v prvi etapi je bilo npr. predvidenih za preselitev 165 oseb iz Bratislave (31 družin), nato so etapno izvedli preselitev še preostalih »nezaželenih elementov«. Avtorica je proučila tudi politično, socialno in izobrazbeno strukturo preseljenih oseb ter izpostavila na te kriterije vezane vzroke njihove nasilne preselitve. Ukvarjala se tudi z njihovo usodo po koncu najhujše stalinistične represije sredi petdesetih let (1956), v času »praške pomladi« (1968) in po padcu komunističnega sistema (1989/90). Ugotavlja, da jim njihove krivice nikoli niso bile v celoti popravljene, dlje časa so bile potisnjeni tudi na rob zgodovinske pozabe.

V petem poglavju pa avtorica razširi vprašanje rehabilitacij prizadetih v »Akciji B« na vprašanje rehabilitacije in odnosa do žrtev montiranih sodnih procesov in drugega politično motiviranega brezpravja iz petdesetih let, v času po novembrskem prevratu leta 1989 in v sodobni slovaški družbi.

Knjiga prinaša za slovenskega bralca komparativni pogled v nam bližjo soseščino in tako pomaga dodatno razumeti podobno dogajanje tako pri nas kot v drugih vzhodnoevropskih komunističnih državah, ki so v tistem času s pomočjo najhujše represije skušale vzpostaviti družbeno-politični in ekonomski sistem po sovjetskem vzoru. Slovaške žrtve nasilnih povojnih preselitev pa so s tako kvalitetno monografijo dr. Oravcove, nedvomno podobno kot pred leti z objavami dokumentov in študijami dr. Mikole slovenske žrtve nasilnih izgonov, dobile ustrezen pomnik, ki njihovega trpljenja ne bo prepustil zgodovinski pozabi.

Damjan Hančič

*Pavlinka Korošec Kocmur, Vrnitev
slovenskih izseljencev v Slovenijo,
Izseljensko društvo Slovenija v svetu,
Ljubljana 2020, 272 strani*

V letu 2021, ko praznuje slovenska država 30-letnico samostojnosti in neodvisnosti, obeležuje 30 let tudi zamisel in pobuda o nastanku Izseljenskega društva Slovenija v svetu (SVS). Takratna slovenska pomlad je zavela med številnimi slovenskimi skupnostmi in posamezniki v zamejstvu in po svetu, ki so se aktivno vključili v prizadevanja za doseg samostojnosti, neodvisnosti in priznanja mlade države. Društvo SVS je bilo ustanovljeno že leto po nastanku slovenske države in ima v statutu zapisano, da je »*prostovoljno združenje Slovencev iz domovine in sveta, katerega poglobljena naloga je povezovanje vseh Slovencev z matično domovino, preučevanje izseljenske problematike in reševanje vsestranskih potreb, zlasti na področju šolstva, kulture, kulturne dediščine, športa in urejanja dokumentov*«. ¹

1 Pravila Izseljenskega društva Slovenija v svetu, <http://www.drustvo-svs.si/arhiv/dokumenti/Statut.pdf>, 13. 4. 2021. Na podlagi 9. in 33. člena Zakona od društvih, Ur. l. RS, št. 60/95 je občni zbor Izseljenskega društva Slovenija v svetu dne 27. 1. 1996 sprejel spremembe in dopolnitve Pravil Izseljenskega društva Slovenija v svetu.

Monografija Pavlinke Korošec Kocmur govori o glavnih mejnikih razvoja društva SVS, ki je ob nastanku, leta 1992, vstopilo v prazen prostor, saj do njegove ustanovitve ni bilo sogovornika, ki bi odgovarjal na potrebe izseljencev, ki so se želeli vrniti v matično domovino. Naniza paleta izvedenih prireditev, športnih in kulturnih dogodkov, gostovanj, povezovanj z mladimi Slovenci z vsega sveta ter opredeli vizijo izmenjave kulturnega in domovinskega bogastva slovenskih izseljencev z rojaki v Sloveniji. Odprto spregovori o nerešenih vprašanjih slovenskih izseljencev, njihovih problemih ob vračanju v matično domovino, nerazumno dolgih birokratskih postopkih in ovirah pri procesu vključevanja v novo družbeno okolje ter o prispevku in bogastvu, ki ga »povratniki« prinašajo v slovenski kulturni prostor.²

Društvo je nastalo na pobudo v tujini rojenih potomcev slovenskih izseljencev, ki so se po osamosvojitvi Slovenije preselili v matično domovino, ter drugih Slovencev iz domovine in izseljenstva kot nujna potreba izseljencev po ustreznem sogovorniku v domovini. Trajna skrb društva je namenjena živi povezavi med izseljenci in matično domovino, ohranjanju slovenstva zunaj meja slovenskega matičnega ozemlja in prizadevanju k vračanju slovenskih izseljencev v matično domovino. Društvo pomaga Slovincem in njihovim potomcem ob vrnitvi v Slovenijo, pri njihovi nastanitvi, iskanju stanovanj, potrjevanju javnih listin in ne nazadnje pri vživljanju v novo okolje. Njegovo delovanje je v javnem interesu, saj ohranja ter utrjuje narodno, jezikovno in kulturno identiteto Slovencev po svetu. Nove generacije imajo nove in drugačne potrebe, ki jim skuša društvo čim bolj zvesto slediti in nanje odgovarjati.

2 Izraz »povratniki« oziroma »vrnjeni izseljenci« se uporablja za Slovence iz sveta, rojene v Sloveniji ali v svetu, in za ožje člane njihovih družin, ki so se nastanili v Sloveniji.

Kot je zapisano v predstavljeni monografiji, je področje delovanja društva izredno široko in konkretno ter zajema skrb za povezovanje organiziranih društev Slovencev po svetu, gostovanja izseljencev v domovini in skupin iz Slovenije v tujini. Veliko prostora namenja mlajši generaciji in njihovim potrebam. Ohranja zgodovinski spomin na čase in kraje, na katere so vezani izseljenci in njihovi potomci.

Od leta 2015 je predsednik izseljenskega društva mag. Uroš Zorn, rojen v Franciji, ki se je s starši preselil v Slovenijo kmalu po slovenski osamosvojitvi. V uvodni misli v monografiji je izpostavil burne čase nastajanja samostojne države, ki so pred Slovence doma in po svetu prinesli popolnoma nove izzive in pričakovanja. Izrazil je skrb za prihodnost in se vprašal, ali bomo znali Slovenci v globaliziranem svetu ohranjati narodno identiteto ter prihodnjim rodovom predajati narodne, kulturne in verske vrednote, ki se še bolj kot med Slovenci po svetu izgubljajo v matični domovini. Predsednik SVS med letoma 2014 in 2015 je bil dr. Andrej Vovko, ki je v monografiji razmišljal o slovenski samostojnosti in državnosti skozi čas in se vprašal, kaj se je zgodilo s samostojno Slovenijo, za katero so se borili tudi rojaki po svetu, sedaj pa je na slepem tiru. Pred njim je društvo štiri leta vodil dr. Branko Zorn, ki je razčlenil različne vidike izseljevanja iz Slovenije od konca druge svetovne vojne dalje in se zahvalil Uradu za Slovence po svetu, ki je društvu vedno stal ob strani.

Od ustanovitve društva SVS leta 1992 do leta 2011 je bil predsednik društva Boštjan Kocmur, rojen v Argentini, ki se je po osamosvojitvi Slovenije prav tako preselil v Slovenijo. V monografiji je objavljen njegov daljši prispevek, v katerem predstavi različne vzroke, ki so povzročili množično izseljevanje Slovencev v 20. stoletju. Ti so bili predvsem gospodarske, nacionalne in politične narave, v sodobnem času pa se jim pridružuje še izseljevanje mladih izobražencev zaradi večjih zaposlitvenih možnosti in boljših razvojnih pogojev v tujini. Slovincem v

Argentini so bila vedno skupna prizadevanja utrjevanja slovenske identitete. V vsej polnosti so zaživela v času priprav na slovensko osamosvojitve, ki je bila, kot pravi Kocmur, »*obliž na rano in zelo pričakovan dogodek*« (str. 16). Ves trud povojnih priseljencev je deloval v to smer, z ustanavljanjem številnih organizacij na političnem, izobraževalnem, verskem in kulturnem področju. Preko večdesetletnega neumornega delovanja slovenskih društev je argentinska javnost in z njo argentinska država prepoznala vsa prizadevanja za osamosvojitve Slovenije ter jo tudi med prvimi priznala.³ Osamosvojitveni val je bil prav tako močan v Kanadi, kjer so tamkajšnji Slovenci z demonstracijami, pismi in denarnimi sredstvi prispevali k osamosvojitvi in priznanju Slovenije. Velika je bila angažiranost Slovencev v Združenih državah Amerike. V Evropi je bilo posebej živahno na Švedskem, kjer so Slovenci ročno šivali nove slovenske zastave in organizirali manifestacije, ki so prispevale k pospešitvi uradnega priznanja Slovenije s strani Švedske.⁴

Osebna izkušnja Boštjana Kocmurja ob preselitvi v Slovenijo in izkušnje še nekaterih, ki so ob prihodu v Slovenijo naleteli na ovire, je bila jasna spodbuda k misli o ustanovitvi organizacije, ki bo skrbela za reševanje nastalih težav priseljencev. Prva skupina »prišlekov« se je hitro odločila, da ustanovi društvo, v katerem bodo Slovenci po svetu našli ustreznega sogovornika, ki ga do takrat v Sloveniji niso imeli. Obstajala je sicer Slovenska izseljenska matica (SIM), ki pa ni odgovarjala na nastale probleme.

Boštjan Kocmur je pri pripravi dokumentacije, potrebne za ustanovitev društva, naletel na toge birokratske ovire, zaradi katerih je že skoraj obupal in opustil misel na formalno potrditev društva. Po pogovoru s takratnim ministrom za notranje

3 Prve prekomorske države, ki so priznale Slovenijo, so bile Kanada 15. januarja 1992 ter Argentina, Avstralija, Čile, Nova Zelandija in Urugvaj 16. januarja 1992.

4 Švedska je priznala Slovenijo 16. januarja 1992.

zadeve Igorjem Bavčarjem pa so se zadeve uredile in je bil statut potrjen. Društvo je neformalno delovalo že pred uradno potrditvijo, še toliko bolj pa po opravljenih uradnih zahtevah za ustanovitev. V prvih petih letih je delo društva temeljilo na entuziazmu, prostovoljstvu in lastnih stroških. Od nastajanja društva dalje so se odnosi slovenske države do Slovencev po svetu izboljševali in bogatili.

Prelomno obdobje, ki je spodbudilo vračanje Slovencev po svetu v domovino svojih staršev, je bilo vezano na demokratizacijo in osamosvajanje slovenske države, v obdobju med letoma 1988 in 1992. Demokratične spremembe v slovenski družbi so bile dobrodošle tudi za mlajšo generacijo, ki jim je bil s štipendiranjem omogočen študij v Sloveniji. Čeprav so bila vračanja v večini neorganizirana in posamična, pa so se začeli izseljenci kmalu srečevati na nekaj stalnih lokacijah. Nanje so se v zelo praktičnih vprašanjih, kot so pridobivanje štipendije, ureditev slovenskega vozniškega dovoljenja, iskanje zaposlitve, nastanitev in nostrifikacija diplome, obračali rojaki iz Argentine, ZDA in Kanade. Tako se je iz prijateljskih srečanj rojevala organizacija, ki je vse bolj dobivala status in obliko uradnega društva.

Januarja 1992 so se v župniji Fužine v Ljubljani sestali delegati slovenskih skupnosti po svetu iz ZDA, Kanade, Avstralije, Argentine, Nemčije, Belgije in Slovenije ter sklenili, da ustanovijo društvo, ki bo z lastnimi in bogatimi izkušnjami zapolnilo polstoletno vrzel povezovanja povojnih slovenskih izseljencev z matično domovino. Osmega aprila 1992 je na Poljanski cesti 2 v Ljubljani potekal ustanovni občni zbor društva, ki je dobilo ime Slovenija v svetu.⁵ Tega dne pa društvo še ni bilo registrirano. Mesto predsednika novoustanovljenega društva

5 Izseljensko društvo je dobilo ime po naslovu izseljenske himne, ki jo je napisal dr. Marko Kremžar iz Argentine in uglasbil Jože Osana iz Kanade. Logotip društva je oblikoval Marko Jerman, povratnik iz Argentine.

je prevzel Boštjan Kocmur. Poleg njega je imel glavni odbor še sedem članov, tri člane nadzornega odbora in tri člane častnega razsodišča. Statut društva je določal naloge in cilje, ki so vključevali potrebe Slovencev iz sveta v povezovanju z matično domovino. Odločba o registraciji društva je bila po napornih in dolgotrajnih upravnih postopkih in ovirah končno izdana 12. avgusta 1992. Prva leta se je glavni odbor sestajal tedensko, saj je bilo potreb izseljencev veliko in jih je bilo treba čim bolj ažurno reševati. Kljub velikim birokratskim oviram in nerazumevanju mnogih uradnikov so bili deležni podpore nekaterih pravnikov in strokovnjakov, pri čemer sta jim bila v veliko pomoč tedanji ustavni sodnik dr. Lovro Šturm in predsednik Združenja lastnikov razlaščenega premoženja Slovenije Martin Jaklič.

Takoj po ustanovnem občnem zboru se je društvo SVS pisno predstavilo vsem slovenskim skupnostim po svetu in jim ponudilo pomoč. Številne skupnosti so pozdravile nastanek društva. Društvo je sodelovalo pri pošiljanju učbenikov za izseljenske otroke in postavilo zametke seminarja za učitelje izseljencev, ki je kasneje prerasel v redni program ministrstva za šolstvo oziroma Urada za Slovence po svetu. Aktivnosti so se razširile na športno in kulturno udejstvovanje, predavanja, tečaje, organizacijo koncertov ter druge dejavnosti, ki so privabljale mlajše generacije. Vse delo je bilo opravljeno prostovoljno, brezplačno, iz velikega entuziazma in navdušenja ter ljubezni do svojega naroda. Šele leta 1997 je država Slovenija prepoznala pomembnost delovanja društva SVS in omogočila financiranje enega delovnega mesta. Leta 1994 je društvo povabilo predstavnike večjih slovenskih skupnosti po svetu, da so javno predstavili svoje videnje delovanja in povezovanja z matično državo. Srečanje se je poimenovalo v prvi Tabor Slovencev po svetu, ki je dobil tradicionalni značaj. Tabori so postali prostor za javno diskusijo, priložnost za medsebojno druženje, kul-

turni dogodek in promocijo nacionalne identitete Slovencev v matični domovini in po svetu. Od prvega tabora dalje je bilo na njih mogoče spremljati vsebinsko bogate referate, predavatelje z vseh celin, kjer prebivajo Slovenci, ter predloge in pobude, ki so še vedno aktualne. Društvo SVS je prispevke s taborov redno objavljalo v letni tiskani in digitalni reviji.

V monografiji so objavljeni zapisi iz dnevnikov prvega predsednika društva SVS Boštjana Kocmurja in članice glavnega odbora Katice Arnšek, poročene Rustja. Iz dnevnikov so odbrani tisti zapisi, ki prikazujejo dogodke v povezavi s povratniki in priprave na ustanavljanje društva. Prvi datum Kocmurjevega dnevnika je ponedeljek, 1. julija 1991, ko sta z ženo Pavlinko (avtorico monografije) z mednarodnega letališča Ezeize v Buenos Airesu z letalom poletela proti Evropi. Najprej sta se za nekaj mesecev nastanila v Celovcu, po treh mesecih pa sta se preselila v Ljubljano in začela delati pri časopisu Slovenec. V tem obdobju sta na več področjih čutila velike kulturne razlike in hkrati pospešeno delovala za čimprejšnjo ustanovitev društva za priseljene Slovence. Dnevniški zapisi Katice Arnšek se začnejo z nedeljo, 6. oktobra 1991, ko je enako kot zakonca Kocmur z letališča Ezeiza poletela najprej v Kanado in od tam v Slovenijo. Bila je ena prvih študentk, ki je dobila uradno štipendijo samostojne Slovenije, namenjeno potomcem slovenskih izseljencev. Arnškova je v dnevniku za 8. marec 1991 za novo društvo v nastajanju prvič uporabila besedno zvezo *Slovenija v svetu*. Mesec dni kasneje je zapisala: »8. 4., sivi dnevi v Ljubljani. Ob 20. uri na občni zbor društva *Slovenija v svetu*. So prisotni med drugimi tudi g. Vovko, Velikonja, Štrbenk, Toni Burja, Pavle Novak.« (str. 31).

Monografija prinaša bogato fotografsko dokumentacijo, vezano na prve prihode slovenskih izseljencev v Slovenijo, druženja, praznovanja, obletnice ter srečevanja z vodilnimi političnimi in cerkvenimi predstavniki. Dodani so tudi časopisni

članki, pogovori in intervjuji slovenskih priseljencev, ki so bili objavljeni v različnih slovenskih časopisih.

Avtorica monografije Pavlinka Korošec Kocmur izpostavlja premajhno vključenost in angažiranost države Slovenije pri repatriaciji oziroma vračanju izseljenih Slovencev v domovino. Poudarja, da je država Slovenija sočutna in odprta do stisk mnogih migrantov in beguncev s širnega sveta, še vedno pa k vrnitvi v domovino ni povabila slovenskih izseljencev. Toliko bolj je to vabilo pričakovati v časih, ko bo morala Slovenija, zaradi staranja prebivalstva, »uvoziti« večje število delovno aktivnega prebivalstva, ki bo skrbelo za pokojnine in druge socialne potrebe starajoče populacije. Slovenski izseljenci prihajajo iz slovensko govorečih okolij, s primerljivo izobrazbeno strukturo in nimajo težav z vključevanjem v novo okolje oziroma so te dokaj hitro rešljive. Ohranjajo slovenski jezik, kulturo, vero in običaje. Kardinal dr. Franc Rode je o tej problematiki zapisal: *»Če greste v Buenos Aires in vidite to mladino, s kakšnim žarom govori o Sloveniji, deklamira in poje slovenske pesmi, koliko nostalgije je v njih in v njihovih starših, potem razumete, da je ena naših glavnih dolžnosti, da vsem, ki se hočejo in želijo vrniti, vrnitev tudi omogočimo.«* (str. 58)

Kljub številnim prizadevanjem društva SVS in preostalih deležnikov, ki so se s predlogi in pobudami obračali na različna ministrstva in državne organe v Sloveniji, do napredka pri vračanju ni prišlo. Vrnitve so bile prepuščene iznajdljivosti posameznikov in njihovih družin, ki jim je SVS pomagala z nasveti pri iskanju služb, stanovanj, izobraževanju, zdravstvu in vključevanju v novo družbeno okolje. Pomoč sta jim nudili Rafaelova družba in Karitas, nekateri duhovniki, prijatelji in sorodniki, ni pa jim pomagal nihče od uradnih predstavnikov slovenske države. Vračanje izseljencev je trajna problematika, ki jo je treba obravnavati sistematično in trajnostno, ne glede na to, kdo je trenutno na oblasti, kdo vodi Urad za Slovence

po svetu in kakšno je politično ozračje v matični domovini ali v državah, od koder se Slovenci vračajo. Treba je oblikovati nacionalno politiko preseljevanja, ki bo priseljencem na dolgi rok zagotovila varnost in možnost stalne naselitve v Sloveniji.

Zakon o Slovencih po svetu je prehodil dolgo pot, saj je od prvih pobud iz leta 1997 do uveljavitve zakona leta 2020 preteklo skoraj četrto stoletje. Temu je botrovalo predvsem premalo politične volje, in kot je navedel msgr. Janez Rihar, »*neki 'prastrah', da bi se v Slovenijo vrnilo preveč Slovencev iz diaspore*« (str. 67). Skoraj neverjetno je tudi dejstvo, da predstavniki Slovencev po svetu še v letu 2021 nimajo zagotovljenega stalnega predstavnika v slovenskem parlamentu.

Številne zahvale, priznanja in pohvale društvu SVS in njenim posameznim članom skozi tri desetletja delovanja kažejo na to, da je društvo v tem obdobju odigralo veliko vlogo in še vedno deluje kot nepogrešljiv vezni člen med Slovenci po svetu in matično domovino.

Monografija je nastajala več let in želi biti skromen dar ob slovenskem državnem jubileju ter praznovanju 30. obletnice slovenske samostojnosti. Predstavlja dragocen prispevek k vpogledu v življenje in vračanje slovenskih izseljencev. Aktualnost tega vprašanja presega delo posameznikov, društev ter nevladnih organizacij in stopa na nacionalno raven, zato reševanje odprtih vprašanj zahteva aktivno vključitev slovenske države in njenih organov.

Marta Keršič

Navodila avtorjem

Dileme so znanstvena periodična revija, ki jo izdaja Študijski center za narodno spravo. Prispevki, ki jih objavljajo *Dileme*, niso honorirani. Prispevki morajo predstavljati izvirni doprinos k obravnavani tematiki, prav tako ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Prispevki so recenzirani.

Avtorji naj prispevke pošljejo na naslov uredništva (Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, 1000 Ljubljana) oziroma jih oddajo po elektronski pošti na spletni naslov revije *Dileme* (dileme@scnr.si). Prispevki naj obsegajo med 30.000 do 50.000 znakov s presledki. Vsebujejo naj:

- ključne besede (do pet), ki naj odražajo vsebino prispevka;
- izvleček (največ deset vrstic), ki mora biti razumljiv brez branja celotnega besedila članka;
- povzetek (največ 30 vrstic), ki mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti obravnavanega problema ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

Avtorji naj navedejo naslednje podatke: ime in priimek, akademski naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve in e-naslov. Za lektoriranje prispevkov in prevod povzetkov poskrbi uredništvo.

Uporabljamo čikaški stil citiranja (Chicago style), slovenska verzija podrobnih navodil se nahaja na spletni strani: <https://www.scnr.si/navodila-avtorjem.html>.

Instructions to the Authors

Dileme (in Eng., *Dilemmas*) are a scientific periodical journal issued by the Study Centre for National Reconciliation. Authors of the papers published in *Dileme* receive no honorarium. Their papers have to represent an original contribution to the addressed topic and must not be published beforehand in any other scientific journal. The papers are peer-reviewed.

The authors can send their papers to the address of the editorial board (Study Centre for National Reconciliation, Tivolska 42, 1000 Ljubljana) or by e-mail to the *Dileme* journal address (dileme@scnr.si). The papers should encompass between 30,000 and 50,000 characters with spaces. They should contain:

- keywords (up to five), reflecting the content of the paper;
- an extract (max. ten lines) which has to be comprehensible without reading the full paper;
- an abstract (max. 30 lines) which has to express the purpose of the paper, the main characteristics of the addressed problem and the most relevant results and conclusions.

The authors should provide the following information: name and surname, academic title, workplace, employment institution and e-mail address. The editorial board arranges for the proofreading of the papers and the translations of the abstracts.

We use the Chicago Manual of Style for citing, detailed instructions can be found at the following webpage: <https://www.scnr.si/en/guidelines-for-authors.html>.

Impressum

Dileme: razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine so redna znanstvena publikacija Študijskega centra za narodno spravo. Vsako leto izideta dve številki revije v tiskani obliki. Publikacija na interdisciplinarni način obravnava vprašanja slovenske sodobne zgodovine, pri čemer so poslužuje metodologije različnih ved, od zgodovine, sociologije, antropologije, prava do preostalih humanističnih in družboslovnih ved. Prispevki objavljeni v *Dilemah* lahko razvijajo znanstvene koncepte, predstavljajo teoretske ugotovitve ali pa so empirično-analitske-narave. Revija objavlja izvirne znanstvene in pregledne znanstvene članke. Izvirni znanstveni članki prinašajo inovativno obravnavo izbrane tematike z lastnimi tezami ali zaključki, pregledni znanstveni članki pa kritično prikazujejo kontekst izbrane tematike ob upoštevanju stanja raziskav na tem področju. Objave v reviji *Dileme* niso honorirane, prispevki pa ne smejo biti predhodno objavljeni v kateri drugi znanstveni reviji. Za objavo v reviji veljajo mednarodni etični standardi znanstvenega raziskovanja, citiranja in navajanja literature, kot jih priporoča organizacija COPE (*Committee on Publication Ethics*). Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov dileme@scnr.si. Prispevki so podvrženi postopku recenzije. Postopek recenzentskega pregleda ne traja več kot tri mesece.

Revija Dileme je vključena v naslednjo podatkovno bazo/Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).